

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๓

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พลตรีทรัพย์ รามสูต

ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร

วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๕๑๕

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๓

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พลตรีทรัพย์ รามสูต

ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร

วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๕๑๕

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๓

เลขหมู่หนังสือ ๙๕๙.๓

พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๖๒
ในงานฌาปนกิจศพ นางสุ่น ชาติโอสถ

พิมพ์ครั้งที่ห้า ๖๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๕๑๕
ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี ทรัพย์ รามสูต

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์ พระนคร
นางสนิธวรรณ บุณยศิริพันธุ์ เจ้าของ ผู้พิมพ์ ผู้โฆษณา ๒๕๑๕

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี ทรัพย์ รามสูต ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร กำหนดวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๕๑๕ นางสุดใจ รามสูต ผู้เป็นภรรยา ได้มาติดต่อกองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๓ เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ กรมศิลปากรยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ตามความประสงค์

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๓ นี้มีเรื่องต่าง ๆ รวม ๓ เรื่อง คือ เรื่อง **ตำนานวังหน้า เทศนาบวรราชประวัติ** และ **เรื่องพระนามเจ้านายในพระราชวังบวร**

เรื่องตำนานวังหน้านั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงเรียบเรียงให้พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเทวาธิราช (แดง อิศรเสนา ณ อยุธยา) ทรงปรารภไว้ในคำนำเมื่อพิมพ์ครั้งแรกว่า "เรื่องตำนานวังหน้า ข้าพเจ้าแต่งใหม่ประสงค์จะอธิบายเรื่องประวัติและแผนที่วังหน้า เวลาเป็นพระราชวังของพระมหาอุปราชว่าเป็นอย่างไร เหตุที่จะแต่งหนังสือนี้เพราะได้ยินผู้ศึกษาโบราณคดีปรารภกันถึงวัตถุสถานของโบราณ ซึ่งคนภายหลังรู้ไม่ได้ว่าเป็นอย่างไร เช่นวังหลังเป็นต้น เพราะไม่มีผู้ใดได้จดเรื่องราวเล่าแถลงไว้ และปรารภต่อไปถึงวังหน้า ว่าแม้ตัวผู้ที่เคยเห็นเมื่อบริบูรณ์ ยังมีมากอยู่ในบัดนี้ ถ้าไม่มีใครแต่งเรื่องตำนานไว้ ยิ่งนานไปก็จะยิ่งรู้ยากเข้าทุกที ว่าของเดิมเป็นอย่างไร ความอันนี้เตือนใจข้าพเจ้าเวลาผ่านวังหน้ามาหอพระสมุด ๆ เนือง ๆ ครั้นเมื่อหาเรื่องหนังสือสำหรับพิมพ์แจกในงานศพหม่อมเทวาธิราช

(ม.ร.ว. แดง อิศรเสนา ณ อยุธยา) อยากจะให้เป็นเรื่องเนื่องด้วยสกุลอิศรเสนา ข้าพเจ้าจึงได้แต่งเรื่องตำนานวังหน้า ตามที่ปรารภไว้ ให้พิมพ์เป็นครั้งแรก" ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๖๒ ได้ทรงชำระแก้ไขแล้วให้ตีพิมพ์รวมกับเรื่องเทศนาบวรราชประวัติและพระนามเจ้านายในพระราชวังบวร เรียกว่า ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๓ แจกในงานศพ นางสุ่น ชาติโอสถ ต่อมาได้ทรงชำระแก้ไขตัดทอนและต่อเติมใหม่ แล้วให้พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ อำมาตย์เอก หม่อมเจ้าโกสิต เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ อีกครั้งหนึ่ง จึงนับว่าเรื่องตำนานวังหน้านั้น ได้แยกพิมพ์เฉพาะเรื่องมาแล้วสองครั้ง อนึ่ง ขอถือโอกาสแจ้งแก่ท่านผู้อ่านด้วยว่า ที่เคยกล่าวไว้ในคำนำหนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๓ ฉบับสำนักพิมพ์ก้าวหน้าพิมพ์จำหน่าย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ ว่า สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงชำระแก้ไขหนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๓ ค้างไว้ถึงเพียงตอนตำนานวังหน้าในกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น ผิดไป ทั้งนี้ เนื่องจากเจ้าหน้าที่ได้ตรวจพบหนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๓ ฉบับพิมพ์ครั้งที่สอง มีลายพระหัตถ์สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงชำระแก้ไขค้างไว้ดังกล่าวแล้ว แต่ความจริงปรากฏว่า ต่อมาสมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงใช้หนังสือเล่มอื่นเป็นฉบับชำระแก้ไขจนเสร็จตลอดเล่ม และให้ตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ เฉพาะเรื่องตำนานวังหน้าเรื่องเดียว ฉะนั้น จึงต้องนับว่าเรื่องตำนานวังหน้าที่ตีพิมพ์รวมอยู่ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๓ ฉบับพิมพ์ก่อน พ.ศ. ๒๕๐๙ ทุกครั้งยังบกพร่องอยู่ เนื่องจากมิได้พิมพ์ตามฉบับที่ทรงชำระและพิมพ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ อย่างไรก็ดี ในฉบับพิมพ์ครั้งนี้ได้แก้ไขเรียบร้อยแล้ว

อนึ่ง นับแต่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงชำระเรื่องตำนานวังหน้ามาเป็นเวลาหลายสิบปีแล้ว ข้อเท็จจริงบางอย่างในเรื่องได้เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา ดังนั้น ในคราวพิมพ์ครั้งที่ ๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙ นายบรรเจิด อินทุจันทร์ยง กับเจ้าหน้าที่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร จึงได้ร่วมกันทำเชิงอรรถเพิ่มเติมไว้เท่าที่จะสามารถตรวจสอบหาหลักฐานได้ และเชิงอรรถที่ทำเพิ่มเติมใหม่ ได้พิมพ์ไว้ด้วยตัวจิ๋วเอนเพื่อให้แตกต่างจากเชิงอรรถที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงไว้แต่เดิม และการพิมพ์ครั้งนี้ได้พิมพ์ตามต้นฉบับที่พิมพ์ครั้งที่ ๔

เรื่องเทศนาบวรราชประวัตินั้น เป็นเทศนาถวายในรัชกาลที่ ๕ ในงานสมโภชพระมหานครอมรรัตนโกสินทร์ เมื่อสร้างมาได้ถึง ๑๐๐ ปี เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๒๕ ในงานพระราชกุศลส่วนบุพเปตะพลีครั้งนั้น โปรดให้ขอแรงข้าราชการผู้ใหญ่ทำกระจาดใหญ่ตั้งที่ท้องสนามไชยบูชากัณฑ์เทศน์ถวายที่ในพระที่นั่งอนันตสมาคมองค์เก่า ๔ กระจาด คือ

เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี ทำกระจาดบูชากัณฑ์เทศน์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ถวายเทศนาพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เนื่องด้วยอปจายนจริยา กัณฑ์หนึ่ง

เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาธิบดี ทำกระจาดบูชากัณฑ์เทศน์ หม่อมเจ้า พระประภากรบวรวิสุทธิวงศ์ วัดบวรนิเวศ ถวายเทศนาพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย เนื่องด้วยสุจริตจริยากถา กัณฑ์หนึ่ง

เจ้าพระยารัตนบดินทร แต่ยังเป็นเจ้าพระยาพลเทพ ทำกระจาดบูชากัณฑ์เทศน์ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า พระอรุณนิภาคุณากร วัดราชบพิธ ถวายเทศนาพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องด้วยญาติธรรมจริยา กัณฑ์หนึ่ง

เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง ทำกระจาดบูชากัณฑ์เทศน์ สมเด็จพระมหาสมณะ แต่ยังเสด็จดำรงพระยศเป็น กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ถวายเทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องด้วยบุพพทิสานมัสนธรรมจริยา กัณฑ์หนึ่ง

ในข้างขึ้นเดือน ๘ ปีมะเมียนั้น โปรดให้ข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคลเข้ากันทำกระจาดใหญ่บูชากัณฑ์เทศน์กระจาดหนึ่ง ตั้งที่หน้าพระที่นั่งพุทไธศวรรย์ในพระราชวังบวร ฯ แล้วพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปทรงบำเพ็ญพระราชกุศลบุพเปตะพลี ณ พระที่นั่งพุทไธศวรรย์ พร้อมด้วยกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ และพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง สมเด็จพระวันรัต (ทับ) วัดโสมนัสวิหาร ถวายเทศนาพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ล่วงมาแล้วทั้ง ๓ พระองค์ เนื่องด้วยกตัญญูกตเวทีกถา กัณฑ์หนึ่ง เทศนากัณฑ์หลังนี้ที่พิมพ์ไว้ในหนังสือนี้ ส่วนเทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ รัชกาลที่กล่าวมาก่อน ได้เคยตีพิมพ์เป็นเล่มต่างหากแล้ว

ส่วนพระนามเจ้านายในพระราชวังบวร ฯ นั้น คือบัญชีพระโอรสพระธิดา พระมหาอุปราชทั้ง ๕ รัชกาล แต่เดิมมาก่อน พ.ศ. ๒๔๖๒ ไม่เคยพิมพ์มาก่อน สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงรวบรวมฉบับที่มี

ในหอพระสมุดมาสอบกัน แล้วคัดเรียบเรียงตามที่ทรงเข้าใจว่าถูกต้องแล้ว จึงให้จัดพิมพ์รวมไว้ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๓ ในการพิมพ์ครั้งที่ ๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙ เจ้าหน้าที่ได้พิจารณาเห็นว่า พระนามพระโอรสพระธิดาในกรมพระราชวังบวร ฯ ซึ่งตีพิมพ์อยู่ในราชสกุลวงศ์ (ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๗) นั้น เป็นฉบับที่สมบูรณ์ดีกว่า จึงได้ใช้ฉบับในราชสกุลวงศ์ ตรวจสอบและทำเชิงอรรถเพิ่มเติมลงไว้ และในคราวจัดพิมพ์ครั้งที่ ๔ ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลโท พระยาศรีสรราชภักดี พ.ศ. ๒๕๐๙ เจ้าภาพได้มีศรัทธาจัดทำแม่พิมพ์ภาพพระที่นั่งต่าง ๆ ในวังหน้าที่เป็นอยู่แต่เดิมเพิ่มเติมจากฉบับที่มีรูปภาพประกอบอยู่แล้ว ซึ่งเป็นประโยชน์แก่การศึกษาประวัติศาสตร์และโบราณคดีเป็นอันมาก และในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ ได้ใช้ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๔ เป็นต้นฉบับ

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีที่เจ้าภาพได้บำเพ็ญเป็นทักษิณานุปทานอุทิศแด่ พลตรี ทรัพย์ รามสูต ผู้วายชนม์ และได้ให้พิมพ์หนังสือนี้แจกเป็นวิทยาทาน ขอกุศลทั้งนี้จงเป็นพลวปัจจัยส่งเสริมให้ พลตรี ทรัพย์ รามสูต ประสบแต่อิฏฐคุณมนุญผล เสวยทิพยสมบัติในสัมปรายภพสมตามเจตจำนงของเจ้าภาพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๕

พล.ต. ทรัพย์ รามสูต ท.ม., ท.ช.

ชาตะ ๑๓ พฤศจิกายน ๒๔๕๔

มรณะ ๑๓ ตุลาคม ๒๕๑๔

ประวัติ

พล.ต. ทรัพย์ รามสูต เกิดเมื่อ ๑๓ พฤศจิกายน ๒๔๕๔ ณ บ้านเลขที่ ๕๓๓ ตำบลบางพลู อำเภอบางพลัด จังหวัดธนบุรี

ชื่อ บิดา รองอำมาตย์เอก หลวงวรพัสดุบรรหาร (เลื่อน รามสูต)

ชื่อ มารดา นางเบี่ยม รามสูต

ชื่อ ปู่ พระยารามรณรงค์ ชื่อ ย่า นางอ้น

ชื่อ ตา นายศุข ชื่อ ยาย นางจันทร์

พล.ต. ทรัพย์ รามสูต มีพี่น้อง รวม ๕ คน

๑. นายชลอ รามสูต ถึงแก่กรรม
๒. นางแฉล้ม รามสูต ,,
๓. นายเฉลียว รามสูต ,,
๔. ร.ต. อรุณ รามสูต ,,
๕. พล.ต. ทรัพย์ รามสูต

พล.ต. ทรัพย์ รามสูต ได้สมรสกับ น.ส. สุดใจ ถมังรักษ์สัตว์ มีบุตรธิดา รวม ๖ คน

๑. นางสุชา ฉายเหมือนวงศ์ สมรสกับ พ.ต. การุญ ฉายเหมือนวงศ์
๒. ด.ช. อาสา รามสูต ถึงแก่กรรม
๓. น.ส. สุวลี รามสูต
๔. นนร. วิรุฬห์ รามสูต
๕. นายบุญสนอง รามสูต
๖. น.ส. ผ่องพรรณ รามสูต

วุฒิการศึกษา

- จบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๘ โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย พ.ศ. ๒๔๗๔
- กองโรงเรียนนายร้อยทหารบก ได้ชั้นนายดาบ พ.ศ. ๒๔๗๕
- เข้าศึกษา ABERDEEN PROVING GROUND MD., U.S.A. พ.ศ. ๒๔๙๖
- โรงเรียนส่งกำลังบำรุงทหารบก หลักสูตรการจัดงานส่งกำลังชั้นสูง รุ่นที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๐๑ (คำสั่ง ทบ. ที่ ๑๘๖/๑๑๗๑๘ ลงวันที่ ๕ มิ.ย. ๒๕๐๑)
- โรงเรียนสรรพาวุธทหารบก หลักสูตรนายทหารสรรพาวุธชั้น ผบ. พัน รุ่นที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๐๔ (คำสั่ง ทบ. ที่ ๙๗/๕๑๖๐ ลงวันที่ ๒๘ เม.ย. ๒๕๐๔)
- โรงเรียนเสนาธิการทหารบก หลักสูตรเร่งรัดชุดที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๐๕ (คำสั่ง ทบ. ที่ ๒๓๗/๑๓๐๒๖ ลงวันที่ ๑๑ ต.ค. ๒๕๐๕)
- วิทยาลัยการทัพบก หลักสูตรประจำรุ่นที่ ๕ (คำสั่ง ทบ. ที่ ๔๒๗/๒๕๐๗ ลงวันที่ ๒๓ พ.ย. ๒๕๐๗)
- ไปดูงานประเทศญี่ปุ่น โดยทุนพิเศษ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙
- ไปดูงานที่สหรัฐอเมริกา โดยทุน MAP เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒

อุปสมบท เมื่อ ๒๑ พฤษภาคม ๒๕๐๙
ณ วัดเบญจมบพิตร
พระธรรมกิติโสภณ เป็น พระอุปัชฌาย์

ขึ้นทะเบียนทหารกองประจำการ

เมื่อวันที่ ๑๕ เมษายน ๒๔๗๕ เครื่องหมาย ๒๔๗๕ / ทบ. ๑ ธ. ๖๔

การอุปสมบท

อุปสมบทเมื่อ ๒๑ พฤษภาคม ๒๕๐๙ ที่วัดเบญจมบพิตร จังหวัดพระนคร โดย พระธรรมกิติโสภณ เป็น พระอุปัชฌาย์

ลาอุปสมบท เมื่อ ๔ มิถุนายน ๒๕๐๙

ยศทหาร

ร.ต.	๒๓ ม.ค. ๒๔๗๗	
ร.ท.	๑ เม.ย. ๒๔๘๒	
ร.อ.	๑ ก.ค. ๒๔๘๕	(แจ้งความทหารที่ ๒๐๘/๓๓๑๖๗ ลงวันที่ ๖ พ.ย. ๒๔๘๕)
พ.ต.	๑ ม.ค. ๒๔๙๔	(ราชกิจจาฯ เล่ม ๖๓ ตอน ๕๑ ลงวันที่ ๒๓ ก.ค. ๒๔๘๙)
พ.ท.	๑ ม.ค. ๒๔๙๔	(ราชกิจจาฯ เล่ม ๖๘ ตอน ๑๖ ลงวันที่ ๖ มี.ค. ๒๔๙๔)
พ.อ.	๑ ม.ค. ๒๔๙๘	(ราชกิจจาฯ เล่ม ๗๒ ตอน ๖๘ ลงวันที่ ๖ ก.ย. ๒๔๙๘)
พล.ต.	๑ ต.ค. ๒๕๑๓	(ราชกิจจาฯ เล่ม ๘๘ ตอน ๑๗ ลงวันที่ ๑๑ ก.พ. ๒๕๑๔)

ตำแหน่ง

– เป็นนักเรียนนายดาบ ในกองโรงเรียนนายร้อยทหารบก	๑๕ เม.ย. ๒๔๗๕
– เป็น นทด. เข้าประจำ ร. พัน. ๒	๑ เม.ย. ๒๔๗๖ (คำสั่ง ทบ. ที่ ๒๕๖/๑๔๘๓๙ พ.ศ. ๒๔๗๕)
– เป็นนายดาบประจำ ร. พัน. ๒	๑ ต.ค. ๒๔๗๖ (คำสั่ง ทบ. ที่ ๑๔๕/๘๒๒๑ พ.ศ. ๒๔๗๖)
– เป็นนายทหารฝึกหัดราชการที่โรงเรียนนายทหารสัมภาระ	๑ เม.ย. ๒๔๗๗ (คำสั่ง ทบ. ที่ ๒๖๘/๑๕๕๐ พ.ศ. ๒๔๗๖)
– ประจำกรมช่างแสงทหารบก	๖ มิ.ย. ๒๔๗๗ (คำสั่ง ทบ. ที่ ๔๒/๓๑๐๗ พ.ศ. ๒๔๗๗)
– เป็น ร.ต. ประจำกรมช่างแสงทหารบก	๒๓ ม.ค. ๒๔๗๗ (แจ้งความที่ ๑๕๕/๑๔๙๘๘ พ.ศ. ๒๔๗๗)
– ประจำกรมช่างแสงทหารบก	๑ เม.ย. ๒๔๘๑ (คำสั่งพิเศษที่ ๓๐/๒๔๘๑ พ.ศ. ๒๔๘๑)

– ประจำกองคลังแสงทหารบก	๒๓ ส.ค. ๒๔๘๙ (คำสั่ง ทบ. ที่ ๘๕/๑๑๒๘๑ พ.ศ. ๒๔๘๙)
– เป็นหัวหน้าแผนก๒กองคลังแสงทหารบก	๑ ม.ค. ๒๔๙๒ (คำสั่ง ทบ. ที่ ๑๖๙/๑๕๗๑๕ พ.ศ. ๒๔๙๖)
– เป็น ฝทน. กองสารวัตรช่างสรรพาวุธ สพ. ทบ.	๓๐ พ.ย. ๒๔๙๗ (คำสั่ง ทบ. ที่ ๓๐๕/๒๕๖๑๕ พ.ศ. ๒๔๙๗)
– เป็น หก. คส. สพ. ทบ.	๑๙ มี.ค. ๒๔๙๙ (คำสั่ง ทบ. ที่ ๖๓/๕๕๑๖ พ.ศ. ๒๔๙๙)
– เป็น ผช. จก. สพ. ทบ.	๒๓ ส.ค. ๒๕๐๑ (คำสั่ง ทบ. ที่ ๓๒๑/๑๘๕๒๘ พ.ศ. ๒๕๐๑)
– เป็น รอง ผบ. ร.ร. สรรพาวุธ สพ. ทบ.	๓๐ มี.ค. ๒๕๐๗ (คำสั่ง ทบ. ที่ ๑๒๕/๒๕๐๗ พ.ศ. ๒๕๐๗)

– เป็น ผช. จก. สพ. ทบ.	๑ ต.ค. ๒๕๐๗ (คำสั่ง ทบ. ที่ ๓๓๑/๒๕๐๗ พ.ศ. ๒๕๐๗)
– เป็น ผชก. ทบ.	๑ ต.ค. ๒๕๑๓ (แจ้งความกระทรวงกลาโหม พ.ศ. ๒๕๑๓)

ราชการสงคราม หรือในเวลามีเหตุฉุกเฉิน

๑. ไปราชการสนามในกรณีสงครามมหาเอเชียบูรพา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ มีสิทธิ์ได้วันราชการทวีคูณ ตั้งแต่ ๒ ธ.ค. ๒๔๘๖ ถึง ๑ ม.ค. ๒๔๘๙

๒. ได้รับวันราชการทวีคูณในการประกาศใช้กฎอัยการศึก เมื่อ ๑๖ ก.ย. ๒๕๐๐ ตั้งแต่ ๑๗ ก.ย. ๒๕๐๐ ถึง ม.ค. ๒๕๐๑

๓. ได้รับวันราชการทวีคูณในการประกาศใช้กฎอัยการศึก เมื่อ ๒๐ ต.ค. ๒๕๐๑ ถึง ๒๘ ต.ค. ๒๕๐๘

เครื่องราชอิสริยาภรณ์และเหรียญไทย

ร.พ.ธ.	๒๑ ก.ย. ๒๔๗๗ (ราชกิจจา ฯ หน้า ๒๒๓๘)
บ.ม.	๒๐ ก.ย. ๒๔๘๓ (แจ้งความทหารที่ ๑๘๗/๑๕๖๗ พ.ศ. ๒๔๘๓)
บ.ช.	๑๙ ก.ย. ๒๔๘๔ (แจ้งความทหารที่ ๕๕๖/๔๐๒๙๐ พ.ศ. ๒๔๘๔)

ร.จ.ม.	๔ ธ.ค. ๒๔๙๐	(ราชกิจจาฯ เล่ม ๖๔ ตอน ๖๑ ลงวันที่ ๑๖ ธ.ค. ๒๔๙๐)
จ.ช.	๔ ธ.ค. ๒๔๙๑	(ราชกิจจาฯ เล่ม ๖๕ ตอน ๗๕ ลงวันที่ ๒๕ ธ.ค. ๒๔๙๑)
ต.ม.	๑๘ พ.ย. ๒๔๙๖	(ราชกิจจาฯ เล่ม ๗๐ ตอน ๗๕ ลงวันที่ ๒๕ พ.ย. ๒๔๙๖)
ต.ช.	๕ ธ.ค. ๒๕๐๔	(ราชกิจจาฯ เล่ม ๗๘ ตอน ๑๐๔ ลงวันที่ ๑๕ ธ.ค. ๒๕๐๔)
เหรียญชัยสมรภูมิ	๘ ก.ย. ๒๕๐๕	(ราชกิจจาฯ เล่ม ๗๙ ตอน ๘๓ ลงวันที่ ๘ ก.ย. ๒๕๐๕)
ท.ม.	๕ ธ.ค. ๒๕๐๘	(ราชกิจจาฯ เล่ม ๘๒ ตอน ๑๑๑ ลงวันที่ ๒๓ ธ.ค. ๒๕๐๘)
ท.ช.	๕ ธ.ค. ๒๕๑๐	(ราชกิจจาฯ เล่ม ๘๔ ตอน ๑๒๘ ลงวันที่ ๓๐ ธ.ค. ๒๕๑๐)

พลตรี ทรัพย์ รามสูต ได้เริ่มป่วยด้วยโรคมะเร็งตั้งแต่ เดือนมกราคม ๒๕๑๔ เป็นต้นมา ได้ถึงอนิจกรรม ณ โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้าฯ เมื่อวันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๕๑๔ สิริรวมอายุ ๕๙ ปี ๑๑ เดือน.

ปัญญาสมวาร

ครอบครัว ญาติ และลูกหลาน

คำไว้อาลัย

แด่

พลตรี ทรัพย์ รามสูต

มรณกรรมของ พลตรี ทรัพย์ รามสูต ได้ยังความเศร้าสลดใจและอาลัยรักแก่ครอบครัว ญาติมิตร และตัวข้าพเจ้าเป็นอย่างยิ่ง ข้าพเจ้าไม่เคยคิดมาก่อนเลยว่า พลตรี ทรัพย์ รามสูต จะรีบด่วนจากไปอย่างรวดเร็วถึงเพียงนี้

ในระหว่างที่มีชีวิตอยู่ พลตรี ทรัพย์ รามสูต ได้รับราชการอยู่ที่กรมสรรพาวุธทหารบกตั้งแต่เป็นนายทหารชั้นผู้น้อยเรื่อยมา และได้เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้นตามลำดับจนถึงตำแหน่งผู้ช่วยเจ้ากรมสรรพาวุธทหารบกฝ่ายบริการสนาม ต่อจากนั้นก็ได้ย้ายไปเป็นผู้ชำนาญการกองทัพบก ซึ่งเป็นตำแหน่งสุดท้ายก่อนถึงแก่กรรม และได้รับพระราชทานเลื่อนยศขึ้นเป็นพลตรี

ข้าพเจ้าได้รู้จักและคุ้นเคยกับ พลตรี ทรัพย์ รามสูต มาเป็นเวลานานยิ่งในตอนที่ข้าพเจ้ามาดำรงตำแหน่งเจ้ากรมสรรพาวุธทหารบก ก็ได้คุ้นเคยสนิทสนมกันมากยิ่งขึ้น พลตรี ทรัพย์ รามสูต เป็นผู้ที่มีความประพฤติดีเรียบร้อย มีความรู้ความสามารถ ปฏิบัติงานด้วยความรอบคอบ เยือกเย็นสุขุม มีความขยันหมั่นเพียรมอบหมายการงานให้ก็กระทำได้ผลดีแก่ราชการเสมอมา เป็นผู้ที่มีความโอบอ้อมอารีแก่ผู้ใต้บังคับบัญชาและเพื่อนฝูงเสมอ

ใช้หลักการปกครองด้วยพรหมวิหารธรรมครบถ้วน จึงเป็นที่เคารพรักของผู้ใต้บังคับบัญชา และเป็นที่รักใคร่ของเพื่อนฝูงโดยทั่วกัน

การจากไปของมนุษย์เรานั้น แม้จะเป็นของธรรมดาที่ทุกผู้ทุกนามไม่สามารถจะหลีกเลี่ยงได้ก็ตาม แต่การจากไปในวัยที่ยังไม่สมควร และยังทำประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติได้อีกเป็นอันมาก เช่นการจากไปของ พลตรี ทรัพย์ รามสูต นั้น ย่อมเป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่ง

ขออำนาจบุญกุศลตลอดจนความดีงามทั้งมวลที่ พลตรี ทรัพย์ รามสูต ได้บำเพ็ญมา และบุญกุศลทั้งหลายที่บรรดาญาติมิตรและภรรยาบุตรธิดาร่วมกันบำเพ็ญกุศลอุทิศให้ก็ดี ได้ดลบันดาลให้ดวงวิญญาณอันบริสุทธิ์ของ พลตรี ทรัพย์ รามสูต ไปสู่สุคติในสัมปรายภพทุกประการ เทอญ.

พลเอก

(พิสิฏฐ์ ฉายเหมือนวงศ์)

รองเสนาธิการทหาร

คำไว้อาลัย

พล.ต. ทรัพย์ รามสูต เป็นเลือดเนื้อเชื้อไขของลูกอ๊อดโดยแท้จริง เมื่อมาด่วนจากไปในเวลาที่ยังไม่สมควรเช่นนี้ ย่อมเป็นที่น่าเสียดาย หาก พล.ต. ทรัพย์ ฯ ยังมีชีวิตอยู่คงจะเป็นกำลังช่วยเหลือกิจการด้านสรรพาวุธของกองทัพบก ซึ่งนับวันแต่จะมีความรับผิดชอบมากขึ้นตามขอบเขตของการขยายตัวออกไป เพื่อให้บรรลุถึงผลสำเร็จในการช่วยตัวเองตามนโยบายความมั่นคงแห่งชาติด้านการทหารในระดับกระทรวงกลาโหม ผมขอแสดงความอาลัยต่อการถึงแก่กรรมของ พล.ต. ทรัพย์ รามสูต ไว้ ณ ที่นี้ และถ้าหากผมจะได้มีส่วนล่วงเกินไปประการใดก็ขอได้โปรดอโหสิด้วย

ขอให้กุศลผลบุญที่ พล.ต.ทรัพย์ รามสูต ได้บำเพ็ญมาจงเป็นผลส่งให้ พล.ต. ทรัพย์ รามสูต ไปสู่สุคติด้วย เทอญ.

พล.ท. [signature]

(ทวิช เสนีวงศ์ ณ อยุธยา)

จก. สพ. ทบ.

๒๕ ม.ค. ๑๕

คำไว้อาลัย
แด่
พล.ต. ทรัพย์ รามสูต

ผมได้มีโอกาสอยู่ใกล้ชิดและสนิทสนมกับ พล.ต. ทรัพย์ รามสูต อย่างมากเมื่อตอนที่ได้เข้าศึกษาพร้อมกันในวิทยาลัยการทัพบก เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๘

พล.ต. ทรัพย์ รามสูต หรือที่ผมและพื่อน ๆ เรียกติดปากว่าพี่ทรัพย์นี้ ในสายตาของผมและทุก ๆ คนที่ได้ศึกษาร่วมกัน ต่างก็เห็นว่า พี่ทรัพย์ของเรานั้นเป็นคนดีจริง ๆ เป็นผู้ใหญ่ที่น่าเคารพนับถือ และวางตัวได้ดีเลิศ เป็นผู้มีจิตใจสูง มีนิสัยโอบอ้อมอารีแก่ทุกคน ในระยะที่มีชีวิตอยู่ พี่ทรัพย์ได้สร้างคุณความดีให้แก่เพื่อนและรุ่นน้อง ๆ ไว้มาก จึงคิดว่าพี่ทรัพย์ยังคงเป็นที่รักและนับถือของพวกเราทุกคนอยู่ตลอดไป

ในโอกาสสุดท้ายนี้ ผมขอตั้งจิตอธิษฐาน ขออาราธนาคุณพระศรีรัตนตรัยและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายในสากลพิภพ ตลอดจนบุญกุศลและความดีทั้งหลายที่พี่ทรัพย์ได้บำเพ็ญไว้ในชาตินี้ จงดลบันดาลให้วิญญาณอันใสสะอาดของพี่ทรัพย์ แม้จะสิงสถิตอยู่ ณ สุคติสถานใด ๆ ก็ดี จงประสบแต่ความสุขสถาพร เจริญด้วยทิพยสมบัติในสัมปรายภพโน้น เทอญ.

พล.ต.

(เทพ กรานเลิศ)

๑๑ ม.ค. ๑๕

คำไว้อาลัย

พลตรี ทรัพย์ รามสูต เป็นเพื่อนร่วมโรงเรียนกับข้าพเจ้า เราเรียนร่วมชั้นกันมาหลายโรงเรียน โรงรียนสุดท้ายคือโรงเรียนช่างแสงทหารบก กรมช่างแสงทหารบก บางซื่อ ในปี พ.ศ. ๒๔๗๗ นอกจากนั้นบ้านพักในกรมช่างแสงทหารบกก็อยู่ใกล้กัน ครอบครัวของเราทั้งสองก็เลยรักใคร่สนิทสนมกันมากกว่าครอบครัวอื่น ๆ ระหว่างสงครามมหาเอเซียบูรพา กรมช่างแสง ถูกข้าศึกโจมตีด้วยลูกระเบิดจึงต้องย้ายไปทางภาคเหนือ ข้าพเจ้าขณะนั้นมียศเป็นพันตรี ได้รับมอบให้ทำหน้าที่รับผิดชอบในการขนย้ายและติดตั้งเครื่องจักร (เท่าที่ทำงานได้) เกือบทั้งหมดของกรมช่างแสง ฯ ไปที่ตำบลบางปราบ อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ จนเสร็จสงคราม จึงได้ขนย้ายกลับมาที่บางซื่อตามเดิม ส่วน ร.อ. ทรัพย์ รามสูต (ยศในขณะนั้น) ได้รับมอบให้เป็นหัวหน้าหน่วยติดต่อที่อำเภอตะพานหิน ระหว่างหน่วยย่อยช่างแสง ที่จังหวัดเพชรบูรณ์ กับ ช่างแสงพระนคร เราทั้งสองได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่หน่วยทำลายลูกระเบิดข้าศึกภาคเหนือ หลังจากข้าศึกได้โจมตีระเบิดสะพานรถไฟ ตั้งแต่สถานีท่าเรือจนถึงลำปางนั้นรถไฟไปภาคเหนือต้องหยุดเดินเป็นบางแห่ง เพราะมีลูกระเบิดด้านตกค้างอยู่ เราได้รับคำสั่งให้ไปทำลายลูกระเบิดด้านจากนครสวรรค์ พิษณุโลก ถึงลำปาง บริเวณเขตพิษณุโลก มีลูกระเบิดข้าศึกขนาด ๑,๐๐๐ ปอนด์ ที่ไม่ระเบิดบนทางรถไฟอยู่หลายลูก ในระหว่างนั้นกรมช่างแสงทหารบกไม่มีตำราถอดชนวนลูกระเบิดของข้าศึกเพื่อการศึกษา และไม่มีผู้ใดที่เป็นผู้ชำนาญในการ

ถอดชนวนลูกระเบิดด้านเลย เราเป็นทหาร เมื่อได้รับคำสั่งให้ปฏิบัติ เราก็ต้องทำ เพราะเป็นวินัยของทหาร เรามีลูกมือไป ๒–๓ คนจึงให้ไปเข้าที่กำบังในระยะปลอดภัย เราสองคนจึงเข้าไปถอดชนวนเพื่อให้ปลอดภัย ข้าพเจ้าใจเต้นเหมือนตีกลอง เพราะเป็นงานเสี่ยงอันตรายอย่างที่สุด เราทำงานโดยไม่มีความรู้ ถ้าพลาดก็แค่ตาย เราถอดชนวนได้สำเร็จ เพราะเราคงยังไม่ถึงคราวตาย เราเคยเที่ยวด้วยกัน กินเหล้าสำมะเลเทเมามาด้วยกัน เราเสี่ยงตายมาด้วยกัน เราจึงรักกันมาก

พลตรี ทรัพย์ รามสูต กับข้าพเจ้าทำงานในกรมช่างแสงทหารบกร่วมกันมาเป็นเวลา ๑๗ ปี ข้าพเจ้าก็ย้ายไปกองทัพอากาศ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๓ พลตรี ทรัพย์ รามสูต เป็นผู้มีอารมณ์รื่นเริงสนุกสนาน รักเพื่อนฝูง อดทน ไม่ค่อยมีปากมีเสียงกับผู้ใด ตลอดเวลาที่ข้าพเจ้าเป็นเพื่อนกันมา ไม่เคยเห็นเขาทะเลาะโต้เถียงกับใคร มีความรู้ความสามารถ เป็นที่รักใคร่ของเพื่อนฝูงและผู้ใต้บังคับบัญชา เมื่อ พลตรี ทรัพย์ รามสูต มาถึงแก่กรรมเช่นนี้ ย่อมทำความเศร้าโศกและความเสียดายอาลัยรักมาสู่ครอบครัว ญาติมิตร ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา และบรรดาผู้ใกล้ชิดคุ้นเคยทั้งหลายเป็นอย่างยิ่ง

ความตายเป็นสิ่งที่ทุกคนหนีไม่พ้น เมื่อตายไปแล้วก็เหลือแต่ความดีหรือชั่วอยู่เท่านั้น จะนำเอาทรัพย์สินหรือของมีค่าติดตัวไปไม่ได้ เว้นแต่ผลกรรมที่สะสมไว้เมื่อยังมีชีวิตอยู่ ที่จะติดตามส่งผลไปยังคติภพตามผลแห่งกรรมนั้น

ด้วยอำนาจแห่งคุณความดี และกุศลผลบุญที่ พลตรี ทรัพย์ รามสูต ได้กระทำไว้ ประกอบด้วยผลบุญที่ครอบครัว ญาติมิตร และผู้ใต้บังคับบัญชาได้บำเพ็ญกุศลอุทิศให้ จงเป็นผลนำให้ดวงวิญญาณอันบริสุทธิ์ของ พลตรี ทรัพย์ รามสูต ไปสู่สุคติในสัมปรายภพ เทอญ.

พลอากาศตรี

(ชูเดช ดวงอุดม)

๒๕ มกราคม ๒๕๑๕

คำไว้อาลัย

พลตรี ทรัพย์ รามสูต และข้าพเจ้าได้เข้าเป็นนักเรียนนายดาบในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ เมื่อศึกษาสำเร็จแล้วออกรับราชการในกองทัพบก เพื่อนทรัพย์เลือกเป็นทหารราบ ส่วนข้าพเจ้าเลือกเป็นทหารปืนใหญ่ และคงประจำการอยู่ในนครหลวงกรุงเทพธนบุรี (พระนคร)

พ.ศ. ๒๔๗๗ กองทัพบกได้มีคำสั่งฯ ให้พวกเรา (นายดาบ) ทั้ง ๓๕ คนเข้ารับการศึกษาในโรงเรียนสัมภาระทหารบก เมื่อเรียนมาได้ประมาณ ๒ เดือนเศษ ทางกรมช่างแสงทหารบกต้องการนายทหารหนุ่มไปฝึกหัดเป็นนายทหารฝ่ายช่างแสงจำนวนหนึ่ง จึงได้เปิดการสอบคัดเลือกขึ้น และได้นายทหารจากโรงเรียนสัมภาระไปจำนวน ๑๑ นาย ซึ่งในจำนวนนี้มีเพื่อนทรัพย์และข้าพเจ้ารวมอยู่ด้วย เพื่อนทรัพย์และข้าพเจ้าร่วมรับราชการอยู่ ณ กรมช่างแสงทหารบกจนเปลี่ยนเป็นกรมสรรพาวุธทหารบกเป็นเวลาประมาณ ๒๐ ปี ข้าพเจ้าได้ย้ายไปรับราชการทางกองทัพอากาศ ส่วนเพื่อนทรัพย์คงรับราชการ ณ ที่เดิม

เพื่อนทรัพย์ เป็นผู้มีนิสัยใจคอเยือกเย็น มีความโอบอ้อมอารี ต่อเพื่อนฝูง และมีอารมณ์ขันเป็นที่พอใจของเพื่อนฝูง

เมื่อข้าพเจ้าได้ทราบข่าวว่าเพื่อนทรัพย์ได้จากพวกเราไปโดยไม่มีวันกลับมา ข้าพเจ้ารู้สึกใจหายและเศร้าสลดใจยิ่งนัก เพราะระหว่างที่เพื่อนทรัพย์ป่วยอยู่นั้นได้ไปเยี่ยมที่โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า ๓ ครั้ง และได้พูดจาคุยกัน ไม่นึกว่าจะอายุสั้นเลย

พลตรี ทรัพย์ รามสูต เพื่อนรัก การจากไปของเพื่อนขอให้ไปดี ขอให้ดวงวิญญาณของเพื่อนจงไปสู่สุคติในสัมปรายภพด้วย เทอญ.

พล.อ.ต.

(อรุณ วีรทัต)

คำไว้อาลัย
แด่
พล.ต. ทรัพย์ รามสูต

พล.ต. ทรัพย์ รามสูต เป็นเพื่อนนายทหารรุ่นเดียวกันกับข้าพเจ้าได้เข้ามารับราชการพร้อมกันในกรมช่างแสงทหารบก เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๗ เมื่อได้รับการฝึกอบรม ๑ ปีแล้ว ต่างก็ได้แยกย้ายกันไปปฏิบัติงานในแผนกต่าง ๆ ในกรมช่างแสงทหารบก กรมคลังแสงทหารบก ซึ่งขณะนี้ได้เปลี่ยนเป็นกรมสรรพาวุธทหารบก ได้เคยไปดูงานสรรพาวุธ ณ ประเทศสหรัฐอเมริการ่วมกันครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ พล.ต. ทรัพย์ รามสูต เป็นผู้ที่มีใจคอกว้างขวาง โอบอ้อมอารีต่อมิตรสหายและญาติมิตร ได้ยึดมั่นในหลักพรหมวิหารสี่ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา เป็นหลักศีลธรรมประจำใจ ทุกครั้งที่มีการพบปะสังสรรค์กันระหว่างเพื่อนๆ พล.ต. ทรัพย์ รามสูต ไม่เคยขาด นอกจากมีความจำเป็นจริง ๆ เท่านั้น เมื่อเพื่อนฝูงมิตรสหายมีธุรกิจใด ๆ ที่จะขอให้ช่วยเหลือแล้ว พล.ต. ทรัพย์ รามสูต ก็จะยินดีช่วยเหลือด้วยความเต็มใจทุกครั้ง โดยไม่มีข้อขัดข้องหรือรังเกียจแต่อย่างใด เป็นผู้ที่มีความสุภาพอ่อนโยน มีจิตใจเข้มแข็งสมกับลักษณะทหาร มีความสนิทสนมกันกับข้าพเจ้าทั้งในส่วนตัวและครอบครัวเป็นอย่างดี

เมื่อ พล.ต. ทรัพย์ รามสูต ได้มาจากไปโดยไม่มีวันกลับเช่นนี้ ก็ทำให้เป็นที่โศกสลดแก่ข้าพเจ้าและครอบครัวเป็นอันมาก การจากไปโดยไม่มี

วันกลับของ พล.ต. ทรัพย์ รามสูต ในครั้งนี้นับว่าต้องสูญเสียเพื่อนอันเป็นที่รักยิ่งของข้าพเจ้าไปอีกคนหนึ่ง ทั้งก็ยังมีอายุยังน้อยอยู่ ยังไม่สมควรที่จะมาสิ้นชีวิตลงโดยเร็วเช่นนี้ หากยังมีชีวิตอยู่ต่อไปอีก ก็ยังจะมีเวลาที่จะประกอบกิจการงาน ให้เป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติและวงศ์สกุลได้อีกเป็นอันมาก พล.ต. ทรัพย์ รามสูต เป็นคนดีที่ข้าพเจ้ารักและนับถือ แต่ความเกิด แก่ เจ็บ ตาย นั้น ย่อมเป็นของเที่ยงแท้ ซึ่งทุกคนจะหลีกเลี่ยงไม่ได้ หากแต่จะเร็วหรือช้าเท่านั้น ส่วนความดีงามที่ พล.ต. ทรัพย์ รามสูต ได้ปฏิบัติมาเมื่อยังมีชีวิตอยู่นั้น จะจารึกอยู่ในโลกนี้โดยไม่มีวันเสื่อมสูญ

ในที่สุด ขออำนาจแห่งกุศล ผลบุญราศีที่ พล.ต. ทรัพย์ รามสูต ได้ประกอบกรรมดีไว้นั้น ขอจงเป็นผลดลบันดาลให้ดวงวิญญาณอันบริสุทธิ์ของ พล.ต. ทรัพย์ รามสูต จงไปสู่สุคติในสัมปรายภพในสรวงสวรรค์โน้นเทอญ.

พันเอก (พิเศษ) แสวง วารุณประภา

(แสวง วารุณประภา)

๑๙ มกราคม ๒๕๑๕

อาลัยเพื่อน

ทรัพย์ เพื่อนรัก

สารที่พวกเราส่งมาถึงทรัพย์ฉบับนี้ พวกเราทราบแล้วว่า ทรัพย์ ไม่มีโอกาสได้อ่านและได้ทราบ เพราะเราทราบกันอยู่ว่า คนที่ล่วงลับไปแล้วนั้น ร่างกายส่วนใดเป็นดินก็เป็นดินไป ที่เป็นน้ำก็เป็นน้ำไป และเป็นเถ้าถ่านตามพิธีกรรม ในโอกาสพิธีพระราชทานเพลิงศพ ทรัพย์ นี้ พวกเราอดไม่ได้ที่จะแสดงออกถึงความรักและอาลัยเพื่อนไว้ในโอกาสนี้

ทรัพย์ไม่มีทางจะบอกพวกเราได้ว่าจำได้หรือไม่ว่า เมื่อ ๓๐ เมษายน ๒๔๗๕ พวกเรา ๓๘ คน ซึ่งศึกษามาจากโรงเรียนต่าง ๆ บ้างก็สวนกุหลาบ บ้างก็เทพศิรินทร์ บ้านสมเด็จ ปทุมคงคา พาณิชยการ และคริสเตียน เป็นต้น ต่างก็หอบหมอนที่นอนและกระเป๋าเครื่องแต่งกาย บ่ายหน้าเข้ารายงานตัวที่โรงเรียนนายร้อยทหารบก เพื่อเข้ารับราชการทหารเป็นนักเรียนนายดาบ ตั้งแต่บัดนั้นเรา ๓๘ คน ซึ่งมีทรัพย์อยู่ด้วย เป็นนักเรียนโรงเรียนเดียวกัน เราร่วมกินร่วมนอนและร่วมฝึกมาด้วยกันเป็นเวลา ๑ ปี เวลา ๑ ปีเป็นเวลานานพอที่เราจะรักกัน เห็นอกเห็นใจกัน มีอะไรแบ่งกันรับประทานได้ และขอยืมสตางค์กันใช้ก็ได้ ตรงกันข้าม เวลา ๑ ปีหากจะโกรธกันเกลียดกันก็ได้ แต่ไม่มีใครโกรธทรัพย์ เกลียดทรัพย์ บางคนเรียกทรัพย์ว่า "....เด็ก" บางคนเรียกทรัพย์ว่า "....หนู" ที่ละไว้นั้นเป็นคำทางเหนือ แปลว่า "พี่" หม่อมหลวงอุทัย ชอบเรียกทรัพย์ว่า "พั่บ" เพราะบางคราวทรัพย์พูดเร็ว ๆ มีคำที่พูดไม่ชัด จึงเป็นนิคเนม เด็ก และ หนู กับ พั่บ นั่นแหละ ตลอดเวลาเราไม่ได้แยกกันว่ามาจากโรงเรียนใด

เมื่อสอบไล่แล้ว แยกย้ายไปรับราชการต่างกรมกอง แต่เมื่อเรานัดพบปะสังสรรค์ ทรัพย์ไม่เคยขาด การพบปะครั้งหลังทรัพย์ไม่ได้ไปร่วม ใครคนหนึ่งบอกว่าทรัพย์ป่วยเป็นโรคที่รอดยาก พวกเราถึงเงียบงันกันไปพักหนึ่ง ใครคนหนึ่งบอกว่า ทรัพย์ออกจากโรงพยาบาลไปพักฟื้นที่บ้านแล้ว พวกเราก็ค่อยสบายใจขึ้น แต่แล้วข่าวร้ายก็มาสู่พวกเราโดยทรัพย์จากพวกเราไปแล้ว ไม่กลับมาพบปะสังสรรค์กับพวกเราอีก พวกเราใจหายและอาลัยคิดถึง

ทรัพย์เป็นคนดีมีความรู้ความสามารถ กระทรวงกลาโหมรับรองขอพระราชทานยศให้เรื่อยมาตามตำแหน่งหน้าที่จนถึงพลตรี

ทรัพย์เพื่อนรัก ไม่มีใครจะอยู่ได้โดยไม่ล่วงลับ แต่ทรัพย์จากไปก่อน พวกเราที่ยังอยู่ก็อาลัยและคิดถึง หากจะมีการพบปะสังสรรค์กันอีกเราก็ขาดเพื่อนที่ดีไปอีกคน ขอเพื่อนที่รักจงไปสู่สุคติ.

อาลัยรักจากเพื่อนนักเรียนนายดาบ ปี พ.ศ. ๒๔๗๕

ระลึกถึงคุณทรัพย์

ดิฉันต้องประสบกับความเศร้าโศกเสียใจเป็นอย่างมากอีกวาระหนึ่ง ในการสูญเสียคุณทรัพย์สามีสุดที่รักไปอย่างไม่มีวันกลับ ดิฉันต้องขาดคู่คิดตลอดชาตินี้ คุณทรัพย์เป็นศูนย์รวมทั้งหมดในครอบครัว เป็นผู้ให้ความร่มเย็นเป็นสุข เป็นหลักของครอบครัวเสมอมา เมื่อมาขาดคุณทรัพย์ไปเหมือนขาดร่มโพธิ์ร่มไทร ยังความเศร้าโศกสุดเสียดายให้แก่ดิฉันและครอบครัวสุดที่จะประมาณได้

ถ้าชาติหน้ามีจริงขอให้ดิฉันได้พบกับคุณทรัพย์อีก ขอบุญกุศลที่ดิฉันได้ทำอุทิศให้ จงดลบันดาลให้วิญญาณอันบริสุทธิ์ของคุณทรัพย์สุดที่รักจงไปสู่สุคติ ได้รับความสงบสุขในสัมปรายภพด้วย เทอญ.

สุดใจ รามสูตร

อาลัยคุณพ่อ

เมื่อวันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๕๑๔ เวลา ๑๓.๐๐ น. เป็นวันที่ลูก ๆ ต้องเสียสิ่งที่รักที่สุดในชีวิตอย่างไม่มีวันจะได้กลับคืนมา ยังความว้าเหว่เศร้าโศกเสียใจอาลัยอาวรณ์ให้แก่ลูก ๆ อย่างสุดที่จะเปรียบ ลูก ๆ ไม่เคยคิดมาก่อนเลยว่าโรคร้ายจะมาเบียดเบียนคุณพ่อ เพราะปกติคุณพ่อมีร่างกายแข็งแรง ออกกำลังกายอยู่เสมอ คุณพ่อเริ่มป่วยตั้งแต่เดือนมกราคม ๒๕๑๔ เป็นต้นมา เมื่อผ่านการเช็คร่างกายอย่างละเอียดพวกลูก ๆ จึงทราบว่าพ่อคุณป่วยด้วยโรคมะเร็ง พวกลูก ๆ หมดปัญญาไม่ทราบจะทำอย่างไรดี ได้แต่แอบร้องไห้ไม่ให้คุณพ่อเห็น คุณพ่อเองก็ไม่เคยทราบว่าท่านป่วยเป็นอะไรแน่นอน คุณแม่และพวกลูก ๆ ทุกคนช่วยกันปิด ซึ่งเป็นหนทางหนึ่งซึ่งทำให้คุณพ่อของลูก ๆ อยู่ได้นานกว่าที่แพทย์ได้กำหนดเวลาไว้

คุณพ่อเป็นร่มโพธิ์ร่มไทรที่ให้ความร่มเย็นเป็นสุขแก่ลูกหลานและทุกคนในครอบครัว ท่านเป็นผู้มีกุศลจิต เคยอุปสมบท ณ วัดเบญจมบพิตร มีใจโอบอ้อมอารี ให้ความเมตตาปรานีช่วยเหลือแก่ผู้ที่ได้รับความเดือดร้อนและมาขอพึ่งพาอยู่เสมอ จนเป็นที่รักใคร่และเคารพนับถือของผู้ที่ได้ใกล้ชิดโดยทั่วไป

การจากไปของคุณพ่ออย่างไม่มีวันกลับ ทำให้ลูก ๆ ขาดสิ่งที่ยึดเหนี่ยวและที่พึ่งตลอดชีวิต ถ้าหากชาติหน้ามีจริง ลูก ๆ ขอตั้งจิตอธิษฐานขอได้เกิดเป็นลูกคุณพ่อด้วยเถิด

ขอเดชะบุญกุศลและกรรมดีที่คุณพ่อได้บำเพ็ญมาตลอดในภพนี้ และกุศลผลบุญที่คุณแม่ ญาติมิตรทุกท่าน และลูก ๆ ได้บำเพ็ญให้คุณพ่อ จงดลบันดาลให้ดวงวิญญาณอันบริสุทธิ์ของคุณพ่อสุดที่เคารพรักจงไปสู่สุคติภพ เสวยสุขบนโลกสวรรค์ในสัมปรายภพ.

ลูก ๆ ของคุณพ่อ

สารบาญ

ตำนานวังหน้า

วังหน้า คือพระราชวังอันเป็นที่ประทับของพระมหาอุปราชแต่ก่อนมา เรียกในราชการว่า "พระราชวังบวรสถานมงคล" แต่คนทั้งหลายเรียกกันว่าวังหน้ามาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ถ้าจะค้นหาว่าเพราะเหตุใดจึงเรียกว่าวังหน้า ดูเหมือนจะอธิบายได้ไม่ยากเพราะตามศัพท์ความก็หมายว่า วังที่อยู่ข้างหน้า คือหน้าของพระราชวังหลวง ตามแผนที่กรุงศรีอยุธยา วังจันทรเกษมซึ่งเป็นที่ประทับของพระมหาอุปราชก็อยู่ทิศตะวันออก อันเป็นด้านหน้าของพระราชวังหลวงอยู่ในที่ซึ่งสมควรเรียกได้ว่าวังหน้าด้วยประการทั้งปวง แต่มีข้อประหลาดอยู่ที่ ๆ ประทับของพระมหาอุปราช ไม่ได้เรียกว่าวังหน้าแต่ในเมืองเรา พม่าเรียกพระมหาอุปราชของเขาว่า "อินแซะมิน" ภาษาพม่า อิน แปลว่า "วัง" แซะ แปลว่า "หน้า" มิน แปลว่า "ผู้เป็นเจ้า" รวมความว่าผู้เป็นเจ้าของวังหน้า ก็ตรงกับวังหน้าของเรา ยังเหล่าเมืองประเทศราชข้างฝ่ายเหนือเช่นเมืองเชียงใหม่เป็นต้น เจ้าอุปราช เขาก็เรียกกันในพื้นเมืองว่า "เจ้าหอหน้า" มาแต่โบราณเหตุใดจึงเรียกพ้องกันดังนี้ดูน่าประหลาดอยู่ จะว่าเพราะวังอุปราชเผอิญอยู่ข้างหน้าวังหลวงเหมือนกันทั้งนั้นก็ใช่ที่ เมื่อมาพิเคราะห์ดูตามหลักฐานในทางโบราณคดี เห็นว่าน่าจะเกิดขึ้นแต่ลักษณะพยุหโยธาแต่ดึกดำบรรพ์ ที่จัดเป็นทัพหน้าและทัพหลวง พระมหากษัตริย์ย่อมเสด็จเป็นทัพหลวง ผู้ที่รองพระมหากษัตริย์ถัดลงมา คือพระมหาอุปราชย่อมเสด็จ

เป็นทัพหน้า ไปก่อนกองทัพหลวงเป็นประเพณี จึงเกิดเรียกพระมหาอุปราชว่าฝ่ายหน้า แล้วเลยเรียกที่ประทับของพระมหาอุปราชว่า วังฝ่ายหน้า และย่อลงมาเป็นวังหน้าโดยสะดวกปาก เมื่อสมัยครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี มีตำแหน่งมหาอุปราช แต่ให้ไปครองเมืองศรีสัชนาลัย อันเป็นเมืองหน้าด่านอยู่ข้างฝ่ายเหนือมาถึงสมัยแรกตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี พระมหาอุปราชก็ไปครองเมืองลพบุรี อันเป็นเมืองหน้าด่านทางฝ่ายเหนือ เมื่อขยายเขตกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปจนได้ราชอาณาเขตของพระราชวงศ์พระร่วง ก็ให้พระมหาอุปราชขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลก อันเป็นราชธานีเก่า เช่นหน้าด่านทางฝ่ายเหนือ

วังหน้า ครั้งกรุงศรีอยุธยา

เรื่องราวอันเป็นมูลประวัติของวังหน้า พึ่งมามีขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช

ครั้งนั้นสมเด็จพระนเรศวรเป็นพระมหาอุปราชเสด็จไปครองเมืองพิษณุโลก เสด็จลงมาเฝ้าสมเด็จพระชนกชนนียังกรุงศรีอยุธยาเนือง ๆ ความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร (ฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม ๑ หน้า ๑๐๒) ว่าสมเด็จพระนเรศวรเสด็จลงมาประทับที่วังใหม่ ที่เรียกว่าวังใหม่นี้ พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) เป็นผู้ได้สังเกตขึ้นก่อนว่า คือวังจันทรเกษมนั้นเองมิใช่ที่อื่น สมเด็จพระนเรศวรทรงสร้างขึ้นเป็นที่ประทับในกรุงศรีอยุธยาจึงเรียกว่าวังใหม่ ต่อมาถึงปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗ เมื่อสมเด็จพระนเรศวรประกาศอิสรภาพของเมืองไทย ไม่ยอมขึ้นเมือง

หงสาวดีต่อไป ต้องเตรียมต่อสู้ศึกหงสาวดีที่จะมาตีเมืองไทย สมเด็จพระนเรศวรทรงกวาดต้อนผู้คนหัวเมืองฝ่ายเหนือลงมารวบรวมกันในกรุงศรีอยุธยา ให้เป็นที่มั่นต่อสู้พม่าแต่แห่งเดียว จึงเสด็จลงมาประทับอยู่ที่วังจันทรเกษมแต่นั้นมา ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าเห็นจะเกิดเรียกวังจันทรเกษมว่า "วังฝ่ายหน้า" หรือ "วังหน้า" มาแต่สมัยนี้ เพราะพระเกียรติยศของสมเด็จพระนเรศวรนั้นประการ ๑ เพราะวังจันทรเกษมเผอิญอยู่ตรงด้านหน้าของพระราชวังหลวงด้วยอีกประการ ๑ แต่ความเข้าใจของคนทั้งหลายมายึดถือเอาความข้อหลังนี้เป็นเหตุที่เรียกว่าวังหน้า จึงเรียกวังหลังขึ้นอีกวังหนึ่งซึ่งไม่ปรากฏว่ามีในประเทศอื่น เพราะวังหลังในกรุงศรีอยุธยาสร้างขึ้นที่สวนหลวงเดิมตรงบริเวณโรงทหารทุกวันนี้ อยู่ด้านหลังพระราชวังหลวง ข้าพเจ้าเข้าใจว่า เห็นจะสร้างขึ้นเมื่อในแผ่นดินพระมหาธรรมราชาธิราชนั้นเหมือนกัน สร้างขึ้นให้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเอกาทศรถในเวลาทำสงครามต่อสู้พม่า วังหลวงรักษาพระนครด้านเหนือ วังหน้ารักษาพระนครด้านตะวันออก วังหลังรักษาพระนครด้านตะวันตก รักษาลงมาบรรจบกับวังหน้าข้างด้านใต้ เพราะข้างด้านใต้เป็นที่น้ำลึก ข้าศึกเข้ามายาก ใช้เรือกำปั่นรบป้องกันได้ถนัด จึงเกิดมีพระราชวังหลวง วังหน้า และวังหลังแต่นั้นมา

ครั้นพระมหาธรรมราชาธิราชสวรรคต สมเด็จพระนเรศวรเสด็จผ่านพิภพแล้ว เสด็จประทับอยู่วังหน้าอีก ๕ ปี จึงไปเฉลิมพระราชมนเทียรที่พระราชวังหลวง เหตุที่เรียกวังหน้าในกรุงศรีอยุธยาว่า "วังจันทรเกษม" จะเกิดขึ้นเมื่อใดข้าพเจ้ายังไม่ทราบ แต่เห็นมีเค้าเงื่อนอยู่ที่พระราชวังที่เมืองพิษณุโลกนั้นเรียกว่าวังจันทร์ แม้คนทุกวันเดี๋ยวนี้ในเมืองนั้นก็ยังทราบกันอยู่ บางทีจะเอานามวังจันทร์เดิมมาเรียกวังหน้าในกรุงศรีอยุธยา

ในเวลาเมื่อสมเด็จพระนเรศวรประทับเมื่อผ่านพิภพแล้วก็เป็นได้ เพราะจะเรียกว่าพระราชวังหลวง ๆ ของเดิมก็มีอยู่ จะเรียกว่าวังหน้าก็มิใช่เป็นที่มหาอุปราชประทับ และบางทีจะเนื่องโดยเหตุอันเดียวกัน ในหนังสือพงศาวดารเก่าจึงเรียกสมเด็จพระเอกาทศรถว่า พระเจ้าฝ่ายหน้า เพราะเสด็จอยู่วังหลังในเวลานั้น ความสันนิษฐานตามเรื่องที่ปรากฏในพงศาวดารดังแสดงมานี้เป็นอัตโนมัติของข้าพเจ้า บางทีอาจจะผิดได้ เพราะฉะนั้นท่านทั้งหลายอย่าเพิ่งถือเอาเป็นหลักฐานไปทีเดียว

เมื่อสมเด็จ พระนเรศวรมหา ราชเสด็จไปอยู่พระราชวังหลวงแล้ว เข้าใจว่าสมเด็จพระเอกาทศรถเห็นจะเสด็จไปประทับอยู่ที่วังจันทรเกษม เพราะเป็นที่สำคัญในการรักษาพระนคร และสมเด็จพระนเรศวรนั้นหามีพระราชโอรสไม่ ครั้นถึงแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถมีเจ้าฟ้าราช โอรส ๒ พระองค์ เจ้าฟ้าสุทัศน์พระองค์ใหญ่ได้เป็นพระมหาอุปราชคงเสด็จอยู่วังจันทรเกษม เจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์ พระองค์น้อยเห็นจะประทับอยู่วังหลัง ต่อมาถึงแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม (ในจดหมายเหตุของฮอลันดาว่า) มีน้องยาเธอพระองค์ ๑ แต่ไม่ได้เป็นพระมหาอุปราช จะประทับอยู่ที่ไหนไม่มีเค้าเงื่อนที่จะรู้ได้ ส่วนพระเจ้าลูกเธอ เวลาเมื่อพระเจ้าทรงธรรมสวรรคตล้วนยังทรงพระเยาว์ เข้าใจว่าประทับอยู่ในพระราชวังหลวงทั้งนั้น แผ่นดินพระเจ้าทรงธรรมวังหน้าจึงว่างตลอดทั้งรัชกาล ถึงแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง มีพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์ ๑ ทรงตั้งให้เป็นพระศรีสุธรรมราชา ปรากฏว่าพระราชทานบ้านหลวงที่ตำบลข้างวัดสุทธาวาสให้เป็นวัง ส่วนพระเจ้าลูกเธอก็ล้วนยังทรงพระเยาว์เสด็จอยู่ในพระราชวังหลวงทั้งนั้น วังหน้าจึงว่างมาอีกรัชกาลหนึ่ง เพราะไม่ได้ทรงตั้งพระมหาอุปราช จนเมื่อจะสวรรคตจึงมอบเวนราชสมบัติพระราชทานแก่เจ้าฟ้าไชย (เชษฐา) พระ

ราชโอรสพระองค์ใหญ่ เจ้าฟ้าไชยครองราชสมบัติอยู่ได้ ๙ เดือน สมเด็จพระนารายณ์ราชอนุชาก็ลอบหนีออกจากพระราชวังหลวง ไปคบคิดกับพระศรีสุธรรมราชาพระเจ้าอา ชิงราชสมบัติได้จากเจ้าฟ้าไชย พระศรีสุธรรมราชาขึ้นครองราชสมบัติ ทรงตั้งสมเด็จพระนารายณ์ราชภาคินัยเป็นพระมหาอุปราช เสด็จไปประทับอยู่วังหน้าตามตำแหน่ง ต่อมาไม่ช้าก็เกิดรบพุ่งกับพระศรีสุธรรมราชาธิราช เมื่อสมเด็จพระนารายณ์ได้ราชสมบัติแล้วเสด็จประทับอยู่ที่วังหน้าต่อมาอีกหลายปี บางทีจะเรียกว่า "พระราชวังบวรสถานมงคล" ขึ้นในตอนนี้ โดยเหตุสมเด็จพระนารายณ์มีชัยได้ราชสมบัติเพราะอาศัยวังหน้าเป็นที่มั่นก็เป็นได้ ต่อมาเมื่อโปรดให้รื้อพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทในพระราชวังหลวงลงทำใหม่ เปลี่ยนนามเป็นพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทรแล้ว(๑) จึงเสด็จไปเฉลิมพระราชมนเทียรในพระราชวังหลวง พระราชทานวังหลังให้พระไตรภูวนาทิตยวงศ์น้องยาเธอประทับอยู่ เมื่อสำเร็จโทษพระไตรภูวนาทิตยวงศ์แล้ว พระราชทานให้เจ้าฟ้าอภัยทศ น้องยาเธออีกพระองค์ ๑ เสด็จอยู่(๒) แต่วังหน้านั้น ตั้งแต่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จไปประทับในพระราชวังหลวงแล้วก็ว่างมาด้วยไม่ได้ทรงตั้งเจ้านายพระองค์ใดเป็นพระมหาอุปราชจนตลอดรัชกาล

---

(๑) พระที่นั่งเบญจรัตนฯ มีชื่อในหนังสือพระราชพงศาวดาร จนแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททองแล้วเงียบหายไป สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระราชดำริว่าจะเป็นชื่อเก่าของพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทรนั้นเอง พิเคราะห์ดูฝีมือที่ก่อก็เป็นของชั้นแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ และปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าตั้งพระบรมศพสมเด็จพระนารายณ์ที่พระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ จึงรู้ได้ว่ารื้อพระที่นั่งเบญจรัตนสร้างใหม่ในแผ่นดินนั้น

(๒) ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เจ้าฟ้าอภัยทศ เป็นพระราชโอรสสมเด็จพระนารายณ์นั้นผิดไป สมเด็จพระนารายณ์มีแต่พระราชธิดา พระราชบุตรหามีไม่

ความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า มีแบบแผนในราชประเพณีตั้งขึ้นใหม่เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์อย่างหนึ่งซึ่งเรียกกันต่อมาว่า "ตั้งกรมเจ้านาย" แต่เดิมมาขัตติยยศซึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งเจ้านายเป็นตำแหน่งเฉพาะพระองค์ เช่นเป็นพระราเมศวร พระบรมราชา พระอินทราชา พระอาทิตยวงศ์ ส่วนพระองค์หญิงก็มีพระนามปรากฏเป็น พระสุริโยทัย พระวิสุทธิกษัตรีย์ เป็นต้น ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มีเหตุเป็นอริกับพระเจ้าน้องยาเธอ จึงไม่ได้ทรงสถาปนาขัตติยยศพระองค์หนึ่งพระองค์ใดพระราชโอรสก็ไม่มี (มีจดหมายเหตุฝรั่งกล่าวว่าเมื่อพระอัครมเหสีทิวงคต สมเด็จพระนารายณ์มีพระราชประสงค์จะให้ข้าราชการในพระมเหสีคงอยู่แก่เจ้าฟ้าราชธิดา) จึงโปรดให้รวบรวมข้าราชการจัดตั้งขึ้นเป็นกรม ๆ หนึ่ง เจ้ากรมเป็นที่หลวงโยธาเทพ ให้ขึ้นอยู่ในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสุดาวดีราชธิดา และให้จัดตั้งอีกกรมหนึ่งเจ้ากรมเป็นที่หลวงโยธาทิพ ให้ขึ้นอยู่ในสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าศรีสุพรรณอย่างเดียวกัน เจ้าฟ้าทั้ง ๒ พระองค์นั้นจึงปรากฏพระนามตามกรมว่า เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพพระองค์ ๑ เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพพระองค์ ๑ เป็นปฐมเหตุที่จะมีเจ้านายต่างกรมสืบมาจนทุกวันนี้

เมื่อสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จสวรรคต ราชสมบัติได้แก่พระเพทราชา ทรงตั้งหลวงสรศักดิ์ราชโอรสเป็นพระมหาอุปราชให้เสด็จอยู่วังหน้าตามตำแหน่ง และตั้งนายจบคชประสิทธิผู้มีความชอบช่วยให้ได้ราชสมบัติขึ้นเป็นเจ้าอีกพระองค์ ๑ พระราชทานวังหลังให้เป็นที่ประทับ แล้วจึงให้บัญญัตินามเรียกสังกัดวังหน้าว่ากรมพระราชวังบวรสถานมงคล และให้เรียกสังกัดวังหลังว่า กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ตามแบบกรมหลวงโยธาทิพและกรมหลวงโยธาเทพซึ่งได้ตั้งขึ้นเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระ

นารายณ์มหาราชนั้น เข้าใจว่าวังหลัง จะได้ชื่อว่า พระราชวังบวรสถานพิมุข มีมาแต่ครั้งนี้ แต่ที่คนเรียกพระองค์พระมหาอุปราชว่าวังหน้าก็ดี หรือกรมพระราชวังบวร ฯลฯ ก็ดี เป็นแต่เรียกกันตามสะดวกปาก เหมือนอย่างเรียกเจ้านายในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ว่า วังบูรพา และกรมอื่น ๆ เช่น กรมพระพิพิธเป็นต้นในทุกวันนี้ ที่จริงในทางภาษาไม่เป็นชื่อเอกชนแต่ก่อนเขาจึงเติมคำ "พระเจ้า" หรือ "เจ้า" หรือ "เสด็จ" เข้าข้างหน้า ยังใช้ในราชการมาจนในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์เมื่อไทยทำหนังสือกับอังกฤษยังเขียนในบันทึกว่า "ทำต่อหน้าพระที่นั่งเจ้ากรมหมื่นสุรินทรรักษ์" ดังนี้ ถึงแผ่นดินพระเจ้าเสือ ทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าเพ็ชรพระองค์ใหญ่เป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จประทับที่วังหน้าตามตำแหน่ง สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าพรพระองค์น้อยทรงตั้งเป็นพระบัณฑูรน้อย ทำนองจะเป็นเพราะทรงรังเกียจตำแหน่งกรมพระราชวังหลังด้วยเมื่อตั้งนายจบคชประสิทธิ เป็นอยู่ได้ไม่ยืดยาวต้องสำเร็จโทษหรือจะยกย่องพระยศให้สูงขึ้นเสมอกับพระมหาอุปราชอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ แต่พระบัณฑูรน้อยจะเสด็จประทับวังไหน และข้าราชการในสังกัดกรมพระบัณฑูรน้อยจะมีทำเนียบและนามขนานอย่างไรหาปรากฏไม่

พระเจ้าเสือสวรรคต พระมหาอุปราช คือพระเจ้าท้ายสระได้ครองราชสมบัติ (มีจดหมายเหตุฝรั่งว่า เมื่อพระเจ้าเสือจะสวรรคตนั้น เป็นเวลาทรงขัดเคืองพระมหาอุปราช จึงทรงมอบเวนราชสมบัติพระราชทานพระบัณฑูรน้อย ครั้นพระเจ้าเสือสวรรคตแล้ว พระบัณฑูรน้อยถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเชษฐาพระมหาอุปราช) จึงทรงตั้งพระบัณฑูรน้อยเป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จประทับที่วังหน้าต่อมาตามตำแหน่ง พระเจ้าท้ายสระมีพระราชโอรสเป็นเจ้าฟ้า ๓ พระองค์

พระองค์ใหญ่ทรงพระนามเจ้าฟ้านเรนทร เป็นกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ รองลงมาถึงเจ้าฟ้าอภัย แล้วเจ้าฟ้าปรเมศวร์ สันนิษฐานว่าพระเจ้าท้ายสระกับสมเด็จพระอนุชามหาอุปราชเห็นจะเกิดหมองหมางพระราชหฤทัยต่อกัน พระเจ้าท้ายสระจึงทรงพระราชดำริจะมอบเวนราชสมบัติให้แก่พระราชโอรส แต่เจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ไม่เต็มพระทัยที่จะเป็นผู้รับรัชทายาท ด้วยเกรงพระมหาอุปราช (ฝรั่งว่าเพราะเห็นว่าราชสมบัติเป็นของพระเจ้าอาถวาย เมื่อสิ้นรัชกาลแล้วควรคืนเป็นของพระเจ้าอา) ครั้นออกทรงผนวชก็เลยไม่สึก เมื่อพระเจ้าท้ายสระจะสวรรคตจึงมอบราชสมบัติพระราชทานแก่เจ้าฟ้าอภัยพระราชโอรสที่ ๒ พระมหาอุปราชไม่ยอมเกิดรบพุ่งกันขึ้นเป็นศึกกลางเมือง พระมหาอุปราชมีชัยชนะจึงได้ราชสมบัติ

เมื่อพระมหาอุปราช คือพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐเสด็จผ่านพิภพนั้น ทำพระราชพิธีปราบดาภิเษกที่วังหน้า แล้วเสด็จประทับอยู่ที่วังหน้าต่อมาอีก ๑๔ ปี มิได้เสด็จไปประทับอยู่พระราชวังหลวง ถ้าเวลามีการพระราชพิธีก็เสด็จไปเฉพาะงาน สิ้นงานแล้วก็เสด็จกลับไปวังจันทรเกษม (ความที่กล่าวข้อนี้ จะเห็นได้ในจดหมายเหตุงานพระศพเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ ซึ่งหอพระสมุดฯ พิมพ์แล้วนั้น) และตำแหน่งพระมหาอุปราชก็ไม่ได้ทรงตั้ง ปล่อยให้ว่างอยู่ถึง ๑๐ ปี ชะรอยจะขัดข้องในพระราชหฤทัยที่จะเลือกในระหว่างเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ กับพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ซึ่งมีความชอบไม่แย่งชิงราชสมบัติเมื่อเวลามีโอกาสนั้น จึงเป็นแต่โปรดให้ตั้งกรมเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์พระราชโอรสพระองค์ใหญ่เป็นกรมขุนเสนาพิทักษ์ มาจนถึงปีระกา พ.ศ. ๒๒๘๔ (ครั้นเจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์สิ้นพระชนม์) จึงได้พระราชทานอุปราชาภิเษกเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์เป็นพระมหาอุปราชกรมพระราชวัง

บวรสถานมงคล แต่เสด็จอยู่ในพระราชวังหลวง เพราะสมเด็จพระราชบิดาเสด็จประทับอยู่ที่วังหน้า ครั้นปีชวด พ.ศ. ๒๒๘๗ เกิดเพลิงในวังหน้าพระราชมนเทียรไฟไหม้เสียเป็นอันมาก พระเจ้าบรมโกษฐจึงเสด็จมาอยู่พระราชวังหลวงประทับที่พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ เอาพระที่นั่งทรงปืนข้างท้ายวังเป็นที่เสด็จออก ครั้นปลูกสร้างพระราชมนเทียรใหม่ในวังหน้าแล้วจึงโปรดให้พระมหาอุปราชเสด็จไปอยู่วังหน้าตามตำแหน่งกรมพระ-ราชวังบวรสถานมงคล กรมพระราชวังบวรมหาเสนาพิทักษ์เป็นพระมหาอุปราชอยู่ ๑๔ ปี มีความผิดต้องรับพระราชอาญา เลยทิวงคตในระหว่างโทษ วังจันทรเกษมก็ว่างแต่นั้นมาจนตลอดสมัยครั้งกรุงศรีอยุธยา

เรื่องตำนานวังหน้าครั้งกรุงศรีอยุธยา ถ้ากล่าวแต่เนื้อความโดยสังเขป ก็คือวังหน้า แรกมีขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เมื่อราวปีวอก พ.ศ. ๒๑๑๕ เข้าใจว่าแรกเรียกว่าวังจันทรเกษมนั้นในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แล้วมาเรียกว่าพระราชวังบวรสถานมงคลเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช วังหน้าได้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ๓ ครั้ง คือในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราชครั้ง ๑ แผ่นดินพระนารายณ์มหาราชครั้ง ๑ แผ่นดินพระเจ้าบรมโกษฐครั้ง ๑ พระมหาอุปราชที่ได้เสด็จประทับที่วังจันทรเกษมมี ๘ พระ-องค์ คือ สมเด็จพระนเรศวรพระองค์ ๑ สมเด็จพระเอกาทศรถพระองค์ ๑ เจ้าฟ้าสุทัศน์พระองค์ ๑ สมเด็จพระนารายณ์พระองค์ ๑ พระเจ้าเสือ (เป็นแรกที่ปรากฏพระนามว่า กรมพระราชวังบวรสถานมงคล) พระองค์ ๑ พระเจ้าท้ายสระพระองค์ ๑ พระเจ้าบรมโกษฐพระองค์ ๑ กรมพระราชวังบวรมหาเสนาพิทักษ์ (เป็นที่สุด) พระองค์ ๑

พระราชมนเทียรสถานที่ต่าง ๆ ในวังจันทรเกษม ซึ่งเป็นของเก่าสร้างแต่ครั้งสมเด็จพระนเรศวรมหาราช และสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เห็นจะเป็นอันตรายสูญไปเสียเมื่อไฟไหม้ในแผ่นดินพระเจ้าบรมโกษฐโดยมาก ที่สร้างใหม่ชั้นหลังสำหรับกรมพระราชวังบวรมหาเสนาพิทักษ์ เข้าใจว่าเห็นจะทำแต่เป็นสถานประมาณพอเสด็จอยู่ได้ หมดของดีงามมาแต่ครั้งนั้นชั้นหนึ่งแล้ว ครั้นเสียกรุงศรีอยุธยา วังจันทรเกษมเป็นที่ทิ้งร้างทรุดโทรมมาอีกกว่า ๘๐ ปี ทั้งรื้อเอาอิฐมาสร้างกำแพงพระนครรัตนโกสินทร์เมื่อในรัชกาลที่ ๑ และรื้อเอามาสร้างพระอารามเมื่อในรัชกาลที่ ๓ เสียเป็นอันมาก พึ่งมาสถาปนาเป็นพระราชวังขึ้นอีกเมื่อในรัชกาลที่ ๔ เพราะฉะนั้น แผนที่เดิมจะเป็นอย่างไรจึงทราบไม่ได้ทีเดียว สิ่งซึ่งสร้างในวังจันทรเกษมเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ที่ทราบว่าสร้างตามแนวรากของโบราณมีแต่หมู่พระที่นั่งพิมานรัตยาอันเป็นที่ว่าการมณฑลอยุธยาอยู่บัดนี้แห่ง ๑ พระที่นั่งพิไสยศัลลักษณ์ (หอสูง) อีกแห่ง ๑ พระยาโบราณราชธานินทร์ขุดพบแนวพระราชมนเทียรอยู่ตรงโรงเรียนข้างหลังวังจันทรเกษมอีก ๑ กับฐานระหัดน้ำยังอยู่ที่ริมเขื่อนตรงมุมวังข้างใต้ก็เป็นของครั้งกรุงศรีอยุธยาอีกอย่าง ๑ แต่เล่ากันมาว่าเขตวังหน้าเดิมกว้างกว่าแนวกำแพงวังเดี๋ยวนี้มาก วัดเสนาสนาราม (แต่ก่อนเรียกว่าวัดเสื่อ) วัดขมิ้น (อยู่ในบริเวณเรือนจำใหม่) ๒ วัดนี้ว่าอยู่ในเขตวัง ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นวัดไม่มีพระสงฆ์ เรื่องตำนานวังหน้าครั้งกรุงศรีอยุธยา มีเนื้อความตามที่ได้ทราบดังกล่าวมานี้ ต่อมาในครั้งกรุงธนบุรี ไม่มีพระมหาอุปราช ในกรุงธนบุรีจึงมิได้มีวังหน้า

ตำนานวังหน้า ในกรุงรัตนโกสินทร์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จผ่านพิภพ โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นพระมหาอุปราชแล้ว ทรงสร้างพระนครใหม่ข้างฝั่งแม่น้ำฟากตะวันออก จึงสร้างพระราชวังหลวงและพระราชวังบวร ฯ ขึ้นใหม่ เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๓๒๕ พร้อมกันทั้งสองวัง แต่ที่ซึ่งจะสร้างพระราชวังใหม่เป็นที่มีเขตจำกัด เพราะแผนที่กรุงธนบุรีเอาแม่น้ำไว้กลาง ตั้งกำแพงเมืองทั้งสองฟาก คลองตลาด(๑) ทุกวันนี้เป็นคูเมืองข้างฟากตะวันออก พื้นที่ในบริเวณกำแพงเมืองเดิมข้างฝั่งตะวันออก มีที่ผืนใหญ่พอจะสร้างพระราชวังได้แต่ ๒ แปลง คือที่แต่วัดโพธาราม(๒) ยืนมาข้างเหนือจนถึงวัดสลัก(๓)แปลง ๑ แต่วัดสลักขึ้นไปจนถึงปากคลองคูเมืองข้างเหนืออีกแปลง ๑ ไม่มีที่อื่นที่จะสร้างพระราชวังนอกจากที่ ๒ แปลงนี้ จึงตั้งพระราชวังหลวงในที่แปลงใต้ และตั้งพระราชวังบวรสถานมงคลในที่แปลงข้างเหนือ เพราะเหตุนี้พระราชวังหลวงกับวังหน้าในกรุงรัตนโกสินทร์จึงอยู่ใกล้ชิดกัน ไม่เหมือนที่กรุงศรีอยุธยา ครั้นต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ ขึ้นเป็นกรมพระราชวังหลัง พระราชวังหลังก็ต้องไปตั้งที่ปากคลองบางกอกน้อยฟากข้างโน้น(๔) ผิดแผนที่ครั้งกรุงศรีอยุธยา เป็นแต่เอาชื่อมาเรียกว่าวังหลังให้เหมือนประเพณีครั้งกรุงศรีอยุธยาเท่านั้น

---

(๑) ชื่อนี้เคลื่อนไปจาก คลองคูพระนครเดิม กล่าวกันว่าเห็นเรียกกันเป็น ๓ ชื่อ คือ ตอนเหนือเรียกคลองโรงไหม ตอนกลางเรียกคลองหลอด ตอนใต้เรียกคลองตลาด ชื่อคลองตลาดดูเรียกกันไม่เกินสะพานมอญขึ้นมา ต่อนั้นขึ้นมาเรียกคลองหลอด ส่วนชื่อคลองโรงไหมมีเขตไม่เกินวัดบุรณศิริ และคลองนี้ควรเรียกโดยตลอดว่า คลองคูพระนครเดิม

(๒) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

(๓) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์

(๔) คือบริเวณที่เป็นสถานีรถไฟบางกอกน้อย และโรงพยาบาลศิริราช

พระราชวังที่สร้างในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ถ่ายแบบอย่างพระราชวังในพระนครศรีอยุธยามาสร้างทั้งพระราชวังหลวงและวังหน้า มีคำผู้หลักผู้ใหญ่เล่ามาว่า พระราชวังหลวงสร้างหันหน้าวังขึ้นเหนือน้ำ เอาพระฉนวนน้ำไว้ข้างซ้ายวัง ตามแผนที่พระราชวังเก่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทดำรัสว่าไม่ถูกทิศ พระราชวังเก่าหันหน้าวังไปทางทิศตะวันออก ให้สร้างพระราชวังบวร ฯ หันหน้าไปทางทิศตะวันออก พระฉนวนน้ำวังหน้าจึงกลับไปอยู่ข้างหลังวัง เพราะแม่น้ำที่ในพระนครศรีอยุธยาอยู่ทางทิศเหนือพระราชวังหลวง และอยู่ทางทิศตะวันออกวังจันทรเกษม แต่แม่น้ำที่กรุงรัตนโกสินทร์อยู่ข้างทิศตะวันตกของที่สร้างพระราชวัง จึงเป็นเหตุให้แตกต่างกันไปได้ดังกล่าวมา แต่ส่วนแผนที่ข้างภายในพระราชวังถ้าใครเคยได้เที่ยวเดินดูในพระราชวังหลวงที่ในพระนครศรีอยุธยาสังเกตดูก็จะเห็นได้ว่าพระบรมมหาราชวังในกรุงเทพ ฯ นี้ ถ่ายแผนที่ข้างตอนหน้ามาสร้างเหมือนกันไม่เพี้ยนผิด คือวัดพระศรีรัตนศาสดารามอยู่ตรงที่วัดพระศรีสรรเพ็ชญ หมู่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยอยู่ตรงพระวิหารสมเด็จ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทอยู่ตรงพระที่นั่งสรรเพ็ชญปราสาท แต่เมื่อในรัชกาลที่ ๑ เว้นเสียองค์ ๑ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทอยู่ตรงพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ ถึงศาลาลูกขุนและที่ปั้นเขตกำแพงพระราชวังชั้นกลางชั้นในก็ตรงกัน ส่วนพระราชวังบวร ฯ นั้น จะได้ถ่ายแบบวังหน้าที่กรุงศรีอยุธยาบ้างหรืออย่างไรหาทราบไม่ ด้วยของเดิมไม่มีอะไรเหลืออยู่พอจะตรวจเทียบ แต่ทราบได้แน่ว่า ที่ตรงสิ่งสำคัญนั้นถ่ายแบบพระราชวังหลวงกรุงศรีอยุธยาตอนข้างด้านหลังมาสร้าง ถ้าสังเกตดูในแผนที่วังหน้าที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ ที่ตรงสระสี่เหลี่ยมมีเกาะกลาง จะเห็นได้ว่าถ่ายแบบสระพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์มาสร้าง และพระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน (อันเป็นพิพิธภัณฑสถานทุกวันนี้)

อยู่ตรงกับแผนที่พระที่นั่งทรงปืนในพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยา และยังมีคนเรียกพระที่นั่งศิวโมกข์ว่าพระที่นั่งทรงปืนอยู่จนทุกวันนี้ ความที่กล่าวมาว่าตามที่จะแลเห็นหลักฐานเป็นที่สังเกตได้แน่นอนในปัจจุบันนี้ แต่เมื่อแรกสร้างเห็นจะมีอะไรที่ถ่ายแบบอย่างมาอีกหลายสิ่ง แต่รื้อและแปลงไปเสียแล้วจึงรู้ไม่ได้

การสร้างพระราชวังในกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งพระราชวังหลวงและวังหน้า ไม่ได้สร้างสำเร็จในคราวเดียว แรกลงมือสร้างเมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๓๒๕ เป็นการเร่งรัดด้วยจะทำพระราชพิธีปราบดาภิเษกกำแพงพระราชวังใช้แต่ปักเสาไม้ระเนียด พระราชมนเทียรก็ทำแต่ด้วยเครื่องไม้มุงจาก พอเสด็จประทับชั่วคราวทั้งพระราชวังหลวงวังหน้า พระราชวังหลวงเวลาปลูกสร้างไม่ถึงสองเดือน ก็ถึงพระฤกษ์พระราชพิธีปราบดาภิเษก เสด็จมาเฉลิมพระราชมนเทียรเมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๘ บุรพาสาธ ขึ้น ๔ ค่ำ[๑] พระมหาอุปราชจะได้เสด็จจากพระนิเวศน์เดิม อันอยู่ตรงป้อมพระสุเมรุทุกวันนี้ มาเฉลิมพระราชมนเทียรในพระราชวังบวรสถานมงคลที่สร้างใหม่เมื่อวันใดยังไม่พบจดหมายเหตุ แต่มีหลักฐานที่ยุติได้เป็นแน่ว่าเสด็จมาภายในเดือน ๘ บุรพาสาธ ปีขาล จัตวาศกนั้นเอง ด้วยมีจดหมายเหตุปรากฏว่าปรึกษาความชอบตั้งกรมสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ หลานเธอ และตั้งข้าราชการทั้งหลายเมื่อเดือน ๘ อุตราสาธ การอันนี้ต้องอยู่ภายหลังพระราชพิธีอุปราชาภิเษก

ครั้นเสด็จมาประทับอยู่ในพระราชวังใหม่แล้ว จึงลงมือปลูกสร้างสิ่งซึ่งเป็นของถาวรต่อมา ทั้งพระราชวังหลวงและวังหน้าด้วยกัน ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า การสร้างพระนครอมรรัตนโกสินทร์และพระราช

(๑) *ตรงกับวันที่ ๑๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๒๕*

วังหลวง สร้างอยู่ ๓ ปี สำเร็จเมื่อในปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ จึงทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แล้วสมโภชพระนครต่อกันไป เชื่อได้ว่าพระราชวังบวร ฯ ก็คงสร้างสำเร็จ และได้มีการฉลองเนื่องในงานสมโภชพระนครคราวนั้นด้วย แต่หากไม่ปรากฏจดหมายเหตุรายการแก่ผู้แต่งหนังสือพระราชพงศาวดารจึงมิได้พรรณนาไว้ด้วย แต่การก่อสร้างในชั้นนั้น ทั้งพระนคร ฯ และพระราชวัง ก่ออิฐถือปูนเฉพาะของก่ออิฐถือปูนเฉพาะแต่ป้อมปราการสำหรับป้องกันข้าศึกศัตรู ส่วนพระราชมนเทียรและสถานที่นอกจากนั้นทำด้วยเครื่องไม้แทบทั้งนั้น แม้ซุ้มประตูเมืองและประตูพระราชวังก็เป็นเครื่องยอดทำด้วยไม้ ที่สุดจนพระที่นั่งอินทราภิเศกมหาปราสาทในพระราชวังหลวง(๑) ซึ่งสร้างขึ้นแต่แรก ก็เป็นปราสาทไม้ เพราะในเวลานั้นอิฐปูนยังหาได้ยาก ป้อมปราการที่สร้างในกรุงรัตนโกสินทร์ต้องไปรื้อเอาอิฐกำแพงพระนครศรีอยุธยามาก่อสร้างแทบทั้งหมด เพราะฉะนั้น สิ่งซึ่งสร้างเป็นของก่ออิฐถือปูน นอกจาก ป้อมปราการกับวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้นแล้ว เป็นของก่อสร้างต่อทีหลังเป็นลำดับมาทั้งนั้น

จะกล่าวเฉพาะตำนานการสร้างพระราชวังบวร ฯ ต่อไป ที่เกาะกลางสระซึ่งได้กล่าวมาแล้ว เดิมกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทจะทรงสร้างปราสาทเหมือนอย่างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ที่กรุงศรีอยุธยา สร้างยังไม่ทันสำเร็จมีเหตุเกิดขึ้น เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ(๒) ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๔๖ อ้ายบันทิด ๒ คนคิดขบถลอบเข้าไปในวังหน้า ไปแอบ

---

(๑) พระที่นั่งองค์นี้ได้ถูกไฟไหม้แต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ และในรัชกาลนั้นได้โปรดเกล้า ฯ ให้สร้างพระที่นั่งขึ้นใหม่ในที่เดิม พระราชทานนามว่า พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

(๒) ตรงกับวันที่ ๘ เมษายน พ.ศ. ๒๓๔๖

พระทวารด้านหลังพระราชมนเทียรคอยจะทำร้ายกรมพระราชวังบวร ฯ เวลาเสด็จลงทรงบาตร แต่เผอิญเช้าวันนั้นจะเสด็จลงมาเฝ้า ฯ สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชที่พระราชวังหลวง เสด็จออกทางพระทวารด้านหน้า อ้ายขบถจึงทำร้ายไม่ได้ ครั้นเสด็จลงมาพระราชวังหลวงแล้ว ทางโน้นนางพนักงานในวังหน้าไปพบอ้ายขบถก็ร้องอื้ออึงขึ้น เจ้าพนักงานผู้รักษาหน้าที่พากันเข้าไปจับได้คน ๑ ไล่ไปพ้นตายลงตรงที่สร้างปราสาทคน ๑ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทมีรับสั่งว่า ที่วังจันทรเกษมซึ่งเป็นวังหน้าครั้งกรุงศรีอยุธยาไม่มีปราสาท พระองค์มาทรงสร้างปราสาทขึ้นในวังหน้าเห็นจะเกินวาสนาไปจึงมีเหตุ จึงโปรดให้งดการสร้างปราสาทนั้นเสีย ให้เอาตัวไม้ที่ปรุงไว้ไปสร้างพระมณฑป (เก่า) ที่วัดนิพพานาราม คือวัดมหาธาตุทุกวันนี้[(๑)] ส่วนที่ซึ่งกะไว้ว่าจะสร้างปราสาทนั้น โปรดให้สร้างพระวิมานถวายเป็นพุทธบูชา ขนานนามว่า "พระพิมานดุสิดา[(๒)] " เป็นที่ไว้พระพุทธรูป พระวิมานนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทันทอดพระเนตรเห็น ทรงพรรณนาไว้ในพระราชนิพนธ์เรื่องสถานที่ซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงสร้าง (หอพระสมุด ฯ พิมพ์ในประชุมพระบรมราชาธิบายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗) ว่าตัวพระวิมานกลางที่เป็นหอพระหลังคามุงดีบุกฝากระดาน ข้างนอกประกอบเป็นลายทรงข้าวบิณฑ์ปิดทองประดับกระจกข้างในเขียนลายรดน้ำมีราชวัตรฉัตรรูปอย่างฉัตรเบญจรงค์ (ปักรายรอบ) ที่เป็นเครื่องปิดทองประดับกระจกทั้งสิ้น นอกพระวิมานออกมามีพระระเบียงฝาข้างในเขียนเรื่องพระปฐมสมโพธิและเรื่องรามเกียรติ์ "งามนักหนา" ข้างนอกมีลายประกอบปิดทองประดับกระจก เสาและหูช้างพนักข้างใน

---

(๑) ดูอนุสรณ์ ๒๕ พุทธศตวรรษ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ หน้า ๑๐๕-๑๑๐

(๒) พบนามพระพิมานที่กล่าวนี้ในหนังสือนิพพานวังหน้า

ก็ล้วนลายสลักปิดทองประดับกระจก มีสะพานพนักสลักปิดทองเป็นทางข้ามสระเข้าไปทั้งสี่ทิศ

ตรงสระมาทางด้านตะวันออกสร้างท้องพระโรงหลัง ๑ เป็นพระที่นั่งโถง วางแผนที่ตามแบบอย่างพระที่นั่งทรงปืนในพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยา จึงเป็นเหตุให้คนทั้งหลายเรียกว่าพระที่นั่งทรงปืนมาจนทุกวันนี้ แต่ที่จริงขนานนามว่า "พระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน(๑)" ในจดหมายเหตุเก่าเห็นเรียกพระที่นั่งทรงธรรมก็มี

พระราชมนเทียรที่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสร้างขึ้นเป็นที่ประทับในชั้นแรก รูปสัณฐานจะเป็นอย่างไรทราบไม่ได้แม้ที่สร้างจะอยู่ตรงไหนก็สงสัยอยู่ สันนิษฐานว่าจะเป็นตำหนักเจ้าฟ้าพิกุลทอง ที่ปรากฏอยู่ในแผนที่นั้นเอง ซึ่งเป็นพระราชมนเทียรเดิมพระราชมนเทียรที่สร้างเป็นตึก เป็นที่เสด็จประทับต่อมา เป็นของสร้างในชั้นหลัง ประมาณว่าราวปีระกา จุลศักราช ๑๑๕๑ พ.ศ. ๒๓๓๒ ในคราว ๆ เดียวกับสร้างหอพระมณเฑียรธรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ด้วยแบบอย่างลวดลายคล้ายคลึงกัน ส่อให้เห็นว่าสร้างในคราวเดียวกัน พระราชมนเทียรที่สร้างใหม่นี้สร้างเป็นพระวิมาน ๓ หลังเรียงกัน เข้าใจว่าจะมีแบบอย่างในกรุงศรีอยุธยามาแต่คติที่ว่าปราสาทเป็นที่ประทับ ๓ ฤดูกาล แม้ตำหนักสมเด็จพระสังฆราชครั้งกรุงศรีอยุธยาก็ทำเป็น ๓ หลัง จึงเรียกว่า "ไตรโลกมณเฑียร" ในศุภอักษรที่มีไปเมืองลังกาครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐแต่ข้าพเจ้าได้ไปเดินตรวจดูในพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยากับพระยาโบราณราชธานินทร์ด้วยกันหลายครั้ง ยังไม่พบที่สร้างพระวิมาน ๓ หลัง

---

(๑) เรื่องนามพระที่นั่งในวังหน้า มีข้อสงสัยอยู่บ้าง จะกล่าวต่อไปในตอนอธิบายแผนที่

ที่ตรงไหน มีปรากฏแต่ในหนังสือคำให้การชาวกรุงเก่า (ซึ่งหอพระสมุดฯ พิมพ์แล้ว เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๕๗) ว่าพระวิมาน ๓ หลังมีที่วังจันทรเกษม ตรงพระที่นั่งพิมานรัตยา ที่สร้างเป็นที่ว่าการมณฑลอยุธยาทุกวันนี้(๑) ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ พระราชมนเทียรที่ประทับสร้างเป็นพระวิมาน ๓ หลัง ทั้งในพระราชวังหลวงและที่วังหน้า ในพระราชวังหลวงคือหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานนั้น แต่สร้างผิดกัน พระวิมานวังหลวงสร้างติดกันทั้ง ๓ หลัง พระวิมานวังหน้าสร้างห่างกันมีชาลาคั่นกลาง จะกล่าวเฉพาะพระวิมานวังหน้า ตัวพระวิมาน ๓ หลังทำเป็นสองชั้น หลังใต้ขนานนามว่า "พระที่นั่งวสันตพิมาน" ทำนองความว่าเป็นที่ประทับฤดูฝน หลังกลางขนานนามว่า "พระที่นั่งวายุสถานอมเรศ" ทำนองความว่า เป็นที่ประทับฤดูหนาว แต่หลังเหนือขนานนามว่า "พระที่นั่งพรหมเมศรังสรรค์" ทำนองความแปลกไป จะเป็นด้วยเหตุใดไม่มีเค้าเงื่อนที่จะทราบ ได้แต่สันนิษฐานๆ ว่าเดิมเห็นจะมีนามอื่น ซึ่งทำนองความว่าเป็นที่ประทับฤดูร้อน แต่มีเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงเปลี่ยนนามนั้นเสีย และที่ชาลาระหว่างพระวิมาน ข้างหนึ่งมีตึกห้องสรง อีกข้างหนึ่งมีตึกที่ลงพระบังคน สร้างต่างหากข้างละหลัง ต่อพระวิมานออกมาทั้งข้างหน้าข้างหลัง สร้างพระราชมนเทียรชั้นเดียวเป็นหลังขวาง ตลอดแนวพระวิมานทั้งสองด้าน ตรงพระวิมานหลังกลางทำเป็นมุขผ่านหลังขวางตรงออกไปทั้งด้านหน้าและด้านหลัง ที่สุดมุขด้านหน้า มีพระที่นั่งบุษบกมาลาเป็นที่เสด็จออกแขกเมือง มุขนี้เรียกว่าท้องพระโรงหน้า มุขหลังพระวิมานเรียกว่า ท้องพระโรงหลัง และมีปราสาททองสร้างไว้ที่มุขหลังหนึ่ง เป็นที่สรงพระพักตร์ เล่ากันมาว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทนั้น มีที่พระบรรทมทั้งที่บนพระวิมาน และที่

---

(๑) หมายถึงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ แต่ปัจจุบันนี้เป็นที่ทำการพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ วังจันทรเกษม

ห้องพระราชมนเทียรหลังขวางหลายแห่ง ไม่บรรทมที่ใดแห่งเดียวเป็นนิตย์ แต่ถึงจะบรรทมที่ใด คงจะเสด็จมาสรงพระพักตร์ที่ปราสาททองนั้นกล่าวกันมาดังนี้

พระราชมนเทียรหลังขวาง ข้างหน้าข้างหลังพระวิมานที่กล่าวมานี้ มีนามขนานเรียกเป็นมุข ด้านตะวันออกเฉียงเหนือ เรียกพระที่นั่งบุรพาพิมุข ตะวันออกเฉียงใต้ เรียกทักษิณาพิมุข ตะวันตกเฉียงใต้ เรียกปัจฉิมาพิมุข ตะวันตกเฉียงเหนือ เรียกอุตราพิมุข นามเหล่านี้สงสัยว่า จะมาขนานต่อเมื่อในรัชกาลที่ ๓ พร้อมกับขนานนามมุขหน้าว่า พระที่นั่งพิมุขมนเทียร และมุขหลังว่า พระที่นั่งปฤษฎางค์พิมุขก็เป็นได้ มุขหน้าเมื่อเป็นท้องพระโรงครั้งแรกสร้างในรัชกาลที่ ๑ เข้าใจว่าเรียกพระที่นั่งพรหมพักตร์ ตรงหน้ามุขพระที่นั่งบุษบกมาลาออกมาข้างนอกเดิมเป็นชาลา ที่แขกเมืองเฝ้า พ้นชาลาออกมามีทิมคด บังหน้ามุขท้องพระโรงทั้งสามด้าน ทิมคดนี้ต่อมามีชื่อเรียกว่า "ทิมมหาวงศ์" เพราะประชุมนักปราชญ์แปลหนังสือมหาวงศ์พงศาวดารลังกาที่ตรงนั้น เล่ากันมาว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทโปรดเสด็จออกที่รโหฐานที่ทิมมหาวงศ์นี้

เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๓๓๐ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จขึ้นไปตั้งเมืองเชียงใหม่ ซึ่งร้างมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี เมื่อเสด็จกลับเชิญพระพุทธรูปพระพุทธสิหิงค์ อันเป็นพระพุทธรูปสำคัญในพระราชพงศาวดารลงมาด้วย(๑) เรื่องตำนานของพระพุทธสิหิงค์นี้ ว่าเดิมพระเจ้ากรุงลังกาองค์ ๑ ทรงสร้างขึ้นไว้ พระเจ้านครศรีธรรมราชไปขอมาถวายสมเด็จพระร่วง (รามราช) พระเจ้ากรุงสุโขทัย ๆ ทรงปฏิบัติบูชามาหลายรัชกาล

(๑) ในหนังสือพระราชพงศาวดาร ลงศักราชปีที่กรมพระราชวังบวร ฯ เชิญพระพุทธสิหิงค์ลงมาช้าไป ๘ ปี

จนสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ กรุงศรีอยุธยาได้เมืองสุโขทัยเป็นเมือง ขึ้น จึงเชิญพระพุทธสิหิงค์ลงมาไว้ในกรุงศรีอยุธยา อยู่ได้หน่อยหนึ่งพระมเหสีคิดอุบายทูลขอให้พระยาญาณดิศผู้เป็นบุตรไปไว้ ณ เมืองกำแพงเพ็ชร อยู่นั้นไม่ช้า พระยามหาพรหม เจ้าเมืองเชียงรายยกกองทัพมาตีเมืองกำแพงเพ็ชร พระยาญาณดิศสู้ไม่ได้ยอมเป็นไมตรี พระยามหาพรหมจึงขอพระพุทธสิหิงค์ไปไว้เมืองเชียงราย ต่อมาพระยามหาพรหมเกิดวิวาทกับพระเจ้าแสนเมืองมาเจ้านครเชียงใหม่ผู้เป็นหลาน พระเจ้าแสนเมืองมายกกองทัพไปตีได้เมืองเชียงราย จึงเชิญพระพุทธสิหิงค์ลงมากับพระแก้วมรกตด้วยกัน พระพุทธสิหิงค์อยู่มาในเมืองเชียงใหม่ จนสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จไปตีเมืองเชียงใหม่ได้ เมื่อปีขาล จุลศักราช ๑๐๒๔ พ.ศ. ๒๒๐๕ จึงเชิญพระพุทธสิหิงค์ลงมากรุงศรีอยุธยา ประดิษฐานไว้ในวัดพระศรีสรรเพ็ชญ พระพุทธสิหิงค์อยู่ในกรุงศรีอยุธยาต่อมาตลอดเวลา ๑๐๕ ปี จนเสียพระนครแก่พม่าข้าศึก สมัยนั้นชาวเชียงใหม่ยังเป็นพวกพม่า จึงเชิญพระพุทธสิหิงค์กลับไปไว้เมืองเชียงใหม่ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงพระราชดำริว่าพระพุทธสิหิงค์เคยเป็นพระพุทธรูปสำคัญในกรุงศรีอยุธยาโดยมีตำนานดังแสดงมา จึงได้โปรดให้เชิญลงมายังกรุงเทพ ฯ ประจวบเวลากำลังทรงสร้างพระราชมนเทียรที่กล่าวมาแล้ว จึงโปรดให้สร้างพระวิมานถวายเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธสิหิงค์องค์ ๑ ต่อออกมาข้างด้านหน้าพระราชมนเทียรทางตะวันออก ขนานนามว่าพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ ฝาผนังข้างในเขียนรูปเทพชุมนุม และเรื่องพระปฐมสมโพธิเป็นพุทธบูชา ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ พระที่นั่งสุทธาสวรรย์นี้ เป็นที่สำหรับทำการพระราชพิธีตรุษสารทและโสกันต์ลูกเธอด้วย

ในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงสร้างเขาไกรลาสบนยอดเขามีบุษบก สำหรับเป็นที่ลูกเธอสรงเวลาโสกันต์อีกสิ่ง ๑ เรียกในหนังสือนิพพานวังหน้าว่าเขาแก้ว แต่จะอยู่ที่ตรงไหนไม่ปรากฏในพระราชนิพนธ์ และว่ามีเขาก่อเป็นฐานรองหอแก้วศาลพระภูมิอีกเขา ๑ ยังอยู่ข้างหลังพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรจนทุกวันนี้ กระบวนพระราชมนเทียรในพระราชวังบวร ฯ ที่สร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๑ ได้ความดังกล่าวมานี้

สถานที่ต่าง ๆ ในพระราชวังบวร ฯ นอกพระราชมนเทียรจะมีสิ่งใดสร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๑ บ้างทราบไม่ได้แน่ ด้วยของที่สร้างในครั้งนั้นสร้างด้วยเครื่องไม้ หักพังรื้อถอนและสร้างใหม่เปลี่ยนแปลงในชั้นหลังเสียแล้วแทบทั้งหมด ได้แต่ประมาณว่า บรรดาสถานที่สำหรับราชการ อย่างใดมีในพระราชวังหลวงก็คงมีในวังหน้าทำนองเดียวกันคือ โรงช้าง โรงม้า ศาลาลูกขุน คลัง เป็นต้น ที่ทราบว่าผิดกับพระราชวังหลวงมีอยู่บางอย่าง คือตำหนักข้างใน ในพระราชวังหลวงสร้างเป็นตำหนักเครื่องไม้ทั้งนั้น พึ่งมาเปลี่ยนเป็นตึกเมื่อในรัชกาลที่ ๓ แต่ตำหนักในวังหน้าสร้างเป็นตึกมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ และมีตำหนักหมู่หนึ่ง ยกหลังคาเป็นสองชั้น คล้ายพระวิมาน เป็นที่ประทับของเจ้ารจจาผู้เป็นพระอัครชายา และเป็นพระมารดาของเจ้าฟ้าพิกุลทอง บางทีตำหนักหลังนี้จะเป็นพระราชมนเทียรแต่ก่อนสร้างวิมานก็เป็นได้ อีกอย่างหนึ่งนั้น มีปรากฏในจดหมายเหตุเก่าว่าที่ลานพระราชวังบวร ฯ ชั้นนอกข้างด้านเหนือ ตรงที่สร้างวัดบวรสถานสุทธาวาสเมื่อในรัชกาลที่ ๓ (และยังปรากฏเรียกว่าพระเมรุพิมานอยู่บัดนี้) เมื่อแต่แรกเป็นสวนที่ประพาสของกรมพระราชวังบวร ฯ มีตำหนักสร้างไว้ในสวนนั้นหลัง ๑ ต่อมากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงพระราชอุทิศให้

เป็นบริเวณที่หลวงชีจำศีลภาวนาเหตุเพราะมารดาของนักองค์อีธิดาสมเด็จพระอุไทยราชาพระเจ้ากรุงกัมพูชา ซึ่งเป็นพระสนมเอก ชื่อนักนางแม้นบวชเป็นรูปชี เรียกกันว่านักชี มาอยู่ในกรุง ฯ จึงโปรดให้มาอยู่ในพระราชวังบวร ฯ กับพวกหลวงชีที่เป็นบริษัท ที่ตรงนั้นจึงเลยเรียกกันว่า "วัดหลวงชี"

ว่าด้วยเขตพระราชวังบวร ฯ เขตวังนั้นเป็นชั้นใน ชั้นกลางชั้นนอก เหมือนอย่างพระราชวังครั้งกรุงศรีอยุธยามาแต่เดิม แต่เขตพระราชวังบวร ฯ ชั้นในกับชั้นกลาง เมื่อในรัชกาลที่ ๑ จะอยู่เพียงไหนจะทราบโดยแผนที่ที่มีอยู่ไม่ได้แน่ ด้วยเมื่อในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าทรงขยายเขตวังชั้นกลางออกไปข้างด้านตะวันออก เขตวังชั้นในก็ขยายออกไปข้างด้านเหนือ แต่มีของควรสังเกตอยู่อย่างหนึ่งว่า ที่ในพระราชวังบวร ฯ ไว้ที่เป็นสนามใหญ่กว่าในพระราชวังหลวงทั้งชั้นกลางและชั้นนอก คงจะเป็นเช่นนี้มาแต่เดิม เพราะการฝึกหัดช้างม้าผู้คนพลทหารฝ่ายพระราชวังบวร ฯ มักฝึกหัดอยู่ได้แต่ในบริเวณพระราชวัง จะออกมาฝึกหัดตามท้องถนนและสนามหลวงเหมือนอย่างข้างวังหลวงไม่ได้ แต่เขตพระราชวังบวร ฯ ชั้นนอกตามแนวป้อมปราการที่ปรากฏในแผนที่ เป็นของคงตามเมื่อแรกสร้างครั้งรัชกาลที่ ๑ มิได้เปลี่ยนแปลงในชั้นหลัง

ป้อมรอบพระราชวังบวร ฯ มี ๑๐ ป้อม เป็นของสร้างในรัชกาลที่ ๑ ทั้งนั้น รูปป้อม ๔ มุมวัง ทำเป็นแปดเหลี่ยม หลังคากระโจม นอกนั้นทำเป็นรูปหอรบ มีป้อมซึ่งมีเรื่องตำนานอยู่ป้อม ๑ ชื่อป้อมไพฑูรย์อยู่ข้างทิศใต้ เป็นรูปหอรบยาวตามกำแพงวัง ทางปืนตรงเฉพาะพระราชวังหลวงประหนึ่งว่าสร้างไว้สำหรับยิงพระราชวังหลวง เหตุใดจึงได้สร้างป้อมนี้ก็หาปรากฏไม่ ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารแต่ว่า เคยเป็นเหตุถึง

ใหญ่โตครั้งหนึ่งเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๓๙ คราวนั้นกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเกิดขัดพระทัยกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ถึงไม่เสด็จลงมาเฝ้าฯ ความปรากฏในหนังสือนิพพานวังหน้าว่ามีข้าราชการวังหน้าหน้ากราบทูลกรมพระราชวังบวรฯ ว่า พวกวังหลวงให้เอาปืนใหญ่ขึ้นป้อมจะยิงวังหน้า กรมพระราชวังบวรฯ รับสั่งให้นักองค์อีแต่งข้าหลวงลอบลงมาสืบพวกเขมรที่ลากปืนที่วังหลวง ก็ได้ความแต่ว่าเอาปืนขึ้นป้อมเมื่อยิงอาฏานาพิธีตรุษ กรมพระราชวังบวรฯ จะมีรับสั่งอย่างไรหาปรากฏไม่ ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารแต่ว่า พวกข้าราชการวังหน้ามีพระยาเกษตร (บุญรอด) เป็นต้นให้เอาปืนขึ้นป้อมไพฑูรย์นี้ และตระเตรียมจะต่อสู้วังหลวง พวกข้าราชการวังหลวงเห็นข้างวังหน้าเตรียมกำลังก็เตรียมบ้าง เกือบจะเกิดรบกันขึ้น ความทราบถึงสมเด็จพระพี่นางทั้งสองพระองค์[๑] จึงเสด็จขึ้นไปวังหน้า มีรับสั่งเล้าโลมสมเด็จพระอนุชาธิราชจนสิ้นทิฐิมานะ แล้วพาพระองค์ลงมาเฝ้าสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช การที่ทรงขัดเคืองกันจึงระงับไปได้

ภายนอกบริเวณกำแพงพระราชวังบวรฯ ด้านใต้และด้านตะวันออกแต่เดิมมีคูทั้งสองด้าน คูไม่ลึกและกว้างเท่าใดนัก พอน้ำไหลขึ้นขังอยู่ได้ พ้นคูออกมามีถนนรอบวัง ถนนด้านใต้ คือถนนพระจันทร์ทุกวันนี้ ยืนขึ้นไปทางตะวันออกจดถนนหน้าวังใกล้ถนนราชดำเนินในทุกวันนี้ ส่วนด้านเหนือเพราะคลองคูเมืองเดิมเป็นคู ถนนอยู่ข้างใน ใกล้แนวถนนราชินีทุกวันนี้ปลายไปลงท่าช้างวังหน้า ด้านตะวันตกเป็นลำแม่น้ำ เอากำแพงพระนครเป็นกำแพงวังชั้นนอก

---

(๑) คือสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี และสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์

ยังมีถนนผ่านพระราชวังบวร ฯ ตามยาวเหนือลงมาใต้อีกสามสาย คือริมกำแพงข้างในพระนครสาย ๑ ข้างเหนือวังมีสะพานช้างข้ามคลองคูเมืองเดิม ตรงสะพานเจริญสวัสดิทุกวันนี้ ถนนสายกลางคือถนนหน้าพระธาตุทุกวันนี้นั้นเอง ตรงประตูพรหมทวารวังหน้าเป็นทางเสด็จลงมาพระราชวังหลวง ถนนสายตะวันออกก็คืออย่างถนนราชดำเนินในทุกวันนี้ แต่อยู่ค่อนมาทางตะวันตก ต่อจากถนนสนามชัยตรงไปหาสะพานเสี้ยวซึ่งเป็นสะพานช้างวังหน้าอีกสะพานหนึ่ง

พ้นถนนรอบพระราชวังบวร ฯ ออกมาข้างด้านใต้ต่อเขตวัดมหาธาตุ เดิมชื่อวัดสลัก กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสถาปนาในคราวเดียวกับสร้างวังหน้า แต่แรกทรงขนานนามว่าวัดนิพพานาราม ครั้นจะทำสังคายนาพระไตรปิฎก เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๓๓๑ เปลี่ยนนามว่าวัดพระศรีสรรเพ็ชญ และได้เสด็จออกทรงผนวชอยู่คราวหนึ่ง ๑๕ ราตรี เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๓๘ ต่อมาเมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จสวรรคตแล้วจึงเปลี่ยนนามอีกครั้งหนึ่ง ว่าวัดมหาธาตุ หน้าวัดมหาธาตุเป็นท้องสนามหลวงอยู่ระหว่างพระราชวังหลวงกับพระราชวังบวร ฯ เวลาทำพระเมรุในท้องสนามหลวงพระเมรุอยู่กลาง พลับพลาวังหลวงตั้งข้างใต้ พลับพลาวังหน้าตั้งข้างเหนือ เครื่องมหรสพของวังหลวงกับวังหน้าเล่นกันคนละฝ่ายสนามหลวง

ทางด้านตะวันออกตรงหน้าวังข้ามถนนไปสร้างวังลูกเธอ (ตั้งแต่ตรงถนนพระจันทร์ไปจนน้ำพุนางพระธรณี) ๔ วัง เรียงแต่ข้างใต้ไปข้างเหนือ คือวังพระองค์เจ้าลำดวนวัง ๑ วังพระองค์เจ้าอินทปัตวัง ๑ วังพระองค์เจ้าอสุนีภายหลังได้เป็นกรมหมื่นเสนีเทพวัง ๑ วังพระองค์เจ้าช้างวัง ๑ ด้านเหนือข้ามฟากถนนไปริมคลองคูเมืองเดิมเป็นโรงไหม และโรง

ช้างตลอดท่าช้าง ฟากคลองข้างเหนือสร้างวังกรมขุนสุนทรภูเบศร์ (ที่หลังเป็นวังเจ้าฟ้าอิศราพงษ์ อยู่ตรงระหว่างโรงกระสาปน์กับโรงพยาบาลทหารทุกวันนี้)(๑) ด้านตะวันตกพระราชวังบวร ฯ ประตูวังทางลงท่าทำเป็นประตูยอดปรางค์เรียกประตูฉนวน (วังหน้า) ประตู ๑ ที่ท่าพระฉนวนมีแพจอดเป็นที่ประทับประจำท่าและเรียกว่าตำหนักแพเหมือนวังหลวง แต่ที่วังหลวงทำเป็นอย่าง "เรือนแพ" ข้างใต้ท่าพระฉนวนเป็นโรงเรือและศรีสำราญของชาววังมีอุโมงค์เป็นทางเดินออกไปได้แต่ในวัง ใต้อุโมงค์ลงไปเป็นโรงวิเสทจนสุดเขตวัง ข้างเหนือตำหนักแพเป็นโรงผีพาย และเข้าใจว่าท่าตำรวจต่อขึ้นไป แล้วมีโรงช้างอยู่ริมน้ำหลัง ๑ ต่อโรงช้างถึงประตูท่าช้างวังหน้า เหนือประตูว่าเป็นบ้านข้าราชการจนปากคลองคูเมืองเดิม เหนือคลองคูเมืองเดิมขึ้นไปทางริมน้ำนอกกำแพงเมืองเป็นบ้านรับแขกเมือง และบ้านขุนนางตอนในกำแพงเมืองเป็นบ้านเสนาบดีวังหน้า และมีคุกวังหน้าอยู่ตรงหน้าวัดชนะสงครามแห่ง ๑ ด้วยท้องที่กำหนดเป็นแขวงอำเภอพระราชวังบวร ฯ กึ่งพระนครตามแบบครั้งกรุงศรีอยุธยามาจนถึงราววัดเทพธิดา ภูมิแผนที่วังหน้าเป็นดังพรรณนามาฉะนี้

มีคำกล่าวกันมาแต่ก่อนว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงสร้างพระราชมนเทียรและสถานที่ต่าง ๆ ในพระราชวังบวร ฯ ทรงทำโดยประณีตบรรจงทุก ๆ อย่าง ด้วยตั้งพระราชหฤทัยว่า เมื่อสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชสิ้นพระชนมายุขัยสวรรคต ถึงเวลาพระองค์ทรงครอบครองราชสมบัติ จะเสด็จประทับอยู่พระราชวังบวร ฯ ตามแบบอย่างพระเจ้าบรมโกษฐไม่เสด็จลงมาอยู่วังหลวงเป็นคำเล่ากันมาดังนี้ แต่พระราชประวัติมิได้เป็น

---

(๑) หมายถึงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ แต่ปัจจุบันนี้คือกรมแพทย์ทหารบก

ไปตามธรรมดาอายุขัย กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จดำรงพระยศมาได้ ๒๑ พรรษา ถึงปีจอ พ.ศ. ๒๓๔๕ มีพระอาการประชวรเป็นนิ่วในเวลาเมื่อเสด็จเป็นจอมพลไปรบพม่าที่มาตีเมืองเชียงใหม่ เสด็จขึ้นไปถึงกลางทางประชวรลงในเดือน ๓ ต้องประทับอยู่ที่เมืองเถิน ให้กรมพระราชวังหลังเสด็จขึ้นไปบัญชาการรบแทนพระองค์ เมื่อมีชัยชนะข้าศึกเสร็จสงครามเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ พระอาการค่อยทุเลาขึ้นคราวหนึ่ง ครั้นถึงเดือน ๘ ปีกุน พ.ศ. ๒๓๔๖ พระโรคกลับกำเริบอีก คราวนี้พระอาการมีแต่ทรงอยู่กับทรุดลงโดยลำดับมา จนถึงเดือน ๑๒ ประชวรหนัก พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นไปช่วยรักษาพยาบาล[๑] มาจนถึงวันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ[๒] เวลาเที่ยงคืน กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จสวรรคตในพระที่นั่งบุรพาพิมุขคำนวณพระชนมายุได้ ๖๐ พรรษา ครั้นรุ่งขึ้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จไปพระราชทานน้ำสรงพระศพพร้อมด้วยพระราชวงศานุวงศ์ทรงเครื่องพระศพตามพระเกียรติยศเสร็จแล้ว เชิญลงพระลองประกอบด้วยพระโกศไม้สิบสองหุ้มทองคำ ซึ่งโปรดให้สร้างขึ้นใหม่ แห่ไปประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน พร้อมด้วยเครื่องประดับตามสมควรแก่พระเกียรติยศพระมหาอุปราช แล้วโปรดให้มีหมายประกาศให้คนโกนหัวไว้ทุกข์ทั่วพระราชอาณาเขต

ตรงนี้จะต้องกล่าวถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงพระประชวรจะสวรรคต ด้วยเกี่ยวเนื่องกับตำนานวังหน้าในชั้นหลัง

(๑) ในหนังสือพระราชพงศาวดารที่เจ้าพระยาทิพากรวงษ์แต่งว่า พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นไปประทับแรมอยู่ ๖ ราตรี ข้าพเจ้าสงสัยว่าจะเอาคราวรัชกาลที่ ๒ มาลงผิดไป ด้วยในหนังสือเรื่องนิพพานวังหน้าไม่ปรากฏว่าเสด็จไปประทับแรม

(๒) ตรงกับวันที่ ๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๔๖

ต่อมา เรื่องเหตุการณ์ครั้งนั้นมีปรากฏอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดารและพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับทั้งในเรื่องนิพพานวังหน้า พระองค์เจ้าหญิงกัมพุชฉัตรพระราชธิดากรมพระราชวังบวรฯ ซึ่งนักองค์อีเป็นเจ้าจอมมารดาได้ทรงนิพนธ์ไว้ พิมพ์แล้วทั้ง ๓ เรื่อง พิเคราะห์เนื้อเรื่องที่ยุติต้องกันได้ความดังนี้

เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสังเกตเห็นอาการที่ทรงพระประชวรมีแต่ทรงอยู่กับทรุดลงเป็นลำดับมา จนพระสิริรูปซูบผอมทุพพลภาพ ทรงรำคาญด้วยทุกขเวทนาที่มีในอาการพระโรค วันหนึ่งจึงทรงอธิษฐานเสี่ยงทายพระสุธารสว่า ถ้าหากพระโรคที่ประชวรจะหายไซร้ ขอให้เสวยพระสุธารสนั้นให้ได้โดยสะดวก พอเสวยพระสุธารสเข้าไปก็มีอาการทรงพระอาเจียน พระสุธารสไหลกลับออกมาหมด แต่นั้นกรมพระราชวังบวรฯ ก็ปลงพระราชหฤทัยว่าคงจะสวรรคต มิได้เอาพระหฤทัยใส่ที่จะเสวยพระโอสถรักษาพระองค์ และทรงสั่งเสียพระราชโอรสธิดาข้าราชการในวังหน้าตามพระอัธยาศัยให้เข้าใจทั่วกันว่า พระองค์คงจะเสด็จสวรรคตในไม่ช้าแล้ว อยู่มาวันหนึ่งทรงระลึกถึงวัดพระศรีสรรเพ็ชญ ซึ่งไฟไหม้เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๓๔๔ แล้วทรงสถาปนาใหม่ การยังค้างอยู่ จึงดำรัสสั่งให้เชิญพระองค์ขึ้นทรงพระเสลี่ยง เสด็จออกมายังวัดพระศรีสรรเพ็ชญ ว่าจะทรงนมัสการลาพระพุทธรูป ครั้นเสด็จถึงหน้าพระประธานในพระอุโบสถดำรัสเรียกพระแสงว่า จะจบพระหัตถ์อุทิศถวายเป็นพุทธบูชาเพื่อให้ทำราวเทียน ครั้นพนักงานถวายพระแสงเข้าไป ทรงเรียกเทียนมาจุดเรียบเรียงติดเข้าที่พระแสงทำเป็นพุทธบูชาอยู่ครู่หนึ่ง ขณะนั้นพออาการพระโรคเกิดทุกขเวทนาเสียดแทงขึ้นเป็นสาหัส ก็ทรงหุนหันจะเอาพระแสงแทงพระองค์ถวายพระชนม์ชีพเป็นพุทธบูชา พระองค์เจ้าชายลำดวนลูกเธอองค์ใหญ่ที่

ตามเสด็จไปด้วย เข้าแย่งพระแสงไปเสียจากพระหัตถ์ กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงโทมนัสทอดพระองค์ลงทรงพระกันแสงแช่งด่าพระองค์เจ้าลำดวนต่าง ๆ ในที่สุดเจ้านายและข้าราชการที่ไปตามเสด็จ ต้องช่วยกันปล้ำปลุกเชิญพระองค์ขึ้นทรงพระเสลี่ยงกลับคืนเข้าพระราชวังบวร ฯ ต่อนั้นมาในไม่ช้าอีกวันหนึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ มีรับสั่งว่า พระราชมนเทียรสถานได้ทรงสร้างไว้ใหญ่โตมากมาย เป็นของประณีตบรรจง ประชวรมาช้านานไม่ได้ทอดพระเนตรเห็นให้รอบคอบ จะใคร่ทอดพระเนตรให้สบายพระราชหฤทัย จึงโปรดให้เชิญพระองค์ขึ้นทรงพระเสลี่ยงบรรทมพิงพระเขนย เชิญเสด็จไปรอบพระราชมนเทียร กระแสรับสั่งของกรมพระราชวังบวร ฯ เมื่อเสด็จประพาสพระราชมนเทียรครั้งนี้เล่ากันมาเป็นหลายอย่าง บางคนเล่าว่ากรมพระราชวังบวร ฯ ทรงบ่นว่า "ของนี้กูอุตส่าห์ทำด้วยความคิดแลเรี่ยวแรงเป็นหนักหนา หวังว่าจะได้อยู่ชมให้สบายนาน ๆ ก็ครั้งนี้จะไม่ได้อยู่แล้ว จะได้เห็นวันนี้เป็นที่สุดต่อไปก็จะเป็นของท่านผู้อื่น" เล่ากันแต่สังเขปเท่านี้ก็มีเล่ากันอีกอย่างหนึ่งยิ่งไปกว่านี้ว่ากรมพระราชวังบวร ฯ ตรัสบ่นว่า "ของใหญ่ของโตดีดีของกูสร้าง ใครไม่ได้ช่วยเข้าทุนอุดหนุน กูสร้างขึ้นด้วยกำลังข้าเจ้าบ่าวนายของกูเอง นานไปใครมิใช่ลูกกู ถ้ามาเป็นเจ้าของเข้าครอบครอง ขอผีสางเทวดาจงบันดาลอย่าให้มีความสุข" แล้วก็ทรงแช่งสาปสาบานไปต่าง ๆ ตามพระหฤทัยที่โทมนัส เล่ากันอย่างหลังนี้โดยมาก(๑)

ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า กรมพระราชวังบวร ฯ ประชวรครั้งนั้น พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นไปเยี่ยมประชวรเมื่อแรกเสด็จกลับลงมาจากเมืองเถินครั้ง ๑ ต่อมาเมื่อทรงทราบว่าพระอาการหนัก จะเสด็จขึ้นไปช่วยรักษาพยาบาล ครั้งหลังนี้พวก

(๑) ความตรงนี้มีในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ข้าราชการวังหลวงจะขึ้นไปตั้งกองรักษาพระองค์ พวกวังหน้ามากีดกันห้ามปราม ไม่ยอมให้พวกข้าราชการวังหลวงเข้าไปตั้งกองล้อมวงลงได้ เจ้าพระยารัตนาพิพิธ(๑) ที่สมุหนายกต้องเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อยังเสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เสด็จขึ้นไปเป็นประธานจัดการตั้งกองล้อมวง เจ้าพระยารัตนาพิพิธ พระยายมราชเดินตามเสด็จไปสองข้างพระเสลี่ยง พวกวังหน้ายำเกรงพระบารมีจึงยอมให้ตั้งกองล้อมวง

เรื่องตั้งกองล้อมวงที่ปรากฏตรงนี้ บางทีท่านผู้อ่านจะมีความสงสัยว่า พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นไปเยี่ยมประชวรกรมพระราชวังบวร ฯ ถึง ๒ ครั้ง ครั้งก่อนก็เป็นการเรียบร้อย เหตุใดจึงมาเกิดการเกี่ยงแย่งเรื่องล้อมวงขึ้นต่อครั้งหลัง ข้อนี้อธิบายว่าที่จริงการที่วังหลวงเสด็จขึ้นไปวังหน้านั้น โดยปกติย่อมมีเนือง ๆ เหมือนดังเช่นเสด็จในงานพระราชพิธีโสกันต์ลูกเธอวังหน้าเป็นต้น แต่การเสด็จโดยปกติจัดเหมือนอย่างเสด็จวังเจ้านายต่างกรม ไม่มีจุกช่องล้อมวงเป็นการพิเศษอย่างใด แต่ครั้งหลังนั้น เพราะจะเสด็จขึ้นไปรักษาพยาบาลกรมพระราชวังบวร ฯ ซึ่งประชวรหนักจวนจะสวรรคตจะประทับอยู่เร็วหรือช้า หรือจนถึงแรมค้างคืนวันก็เป็นได้ เป็นการผิดปกติ จึงต้องจัดการจุกช่องล้อมวงรักษาพระองค์ให้มั่นคงกวดขัน ฝ่ายข้างพวกวังหน้าถือว่าพวกวังหลวงเข้าไปทำละลาบละล้วงในรั้ววังลบหลู่เจ้านายของตน จึงพากันขัดแข็งเกะกะ เพราะข้าราชการวังหลวงกับวังหน้ามีทิฐิถือเป็นต่างพวกต่างฝ่ายกันอยู่แล้ว และในครั้งนั้นยังมีเหตุอื่นอีก ซึ่งทำให้พวกวังหน้ากระด้างกระเดื่อง เนื่องมาจากครั้งรบพม่าที่เมืองเชียงใหม่ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๔๐ คราวนั้น

---

(๑) สน ต้นสกุล สนธิรัตน์ ดูประวัติในหนังสือเรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์

โปรดให้กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จเป็นจอมพล เจ้านายที่ไปตามเสด็จมีกรมพระราชวังหลัง เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์และกรมขุนสุนทรภูเบศร์กับพระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทปัต ๒ องค์นี้เป็นลูกเธอชั้นใหญ่ของกรมพระราชวังบวร ฯ พึ่งจะออกทำการสงครามในครั้งนั้น กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จขึ้นไปถึงเมืองเถิน ทรงจัดกองทัพที่จะยกไปรบพม่าที่มาตั้งล้อมเมืองเชียงใหม่เป็น ๔ ทัพ ให้เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์กับพระยายมราชคุมกองทัพวังหลวงยกไปทัพ ๑ ให้กรมขุนสุนทรภูเบศร์กับพระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทปัตคุมกองทัพวังหน้ายกไปทัพ ๑ ให้เจ้าอนุอุปราชซึ่งยกกองทัพเมืองเวียงจันทน์มาช่วยยกไปทัพ ๑ แล้วให้กรมพระราชวังหลังคุมกองทัพวังหลังยกไปเป็นทัพหนุนอีกทัพ ๑ การสงครามครั้งนั้นต่างทัพต่างทำการรบพุ่งประชันกัน มีชัยชนะตีกองทัพพม่าแตกยับเยิน จนจับได้อุบากองตัวนายทัพพม่าคน ๑ ต่อมาถึงปีจอ พ.ศ. ๒๓๔๕ พม่ายกกองทัพมาตีเมืองเชียงใหม่อีก จึงโปรดให้กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จเป็นจอมพลและจัดกองทัพไปเหมือนกับครั้งก่อน เว้นแต่กรมพระราชวังหลังไม่ได้เสด็จขึ้นไปในชั้นแรก กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จขึ้นไปถึงเมืองเถิน ไปประชวรในคราวที่จะสวรรคตนี้ กองทัพเจ้าอนุเวียงจันทน์ก็ยกมาไม่ทันกำหนด กรมพระราชวังบวร ฯ จึงทรงจัดให้เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์กับพระยายมราชคุมกองทัพวังหลวงยกขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ทางเมืองลี้ทัพ ๑ ให้กรมขุนสุนทรภูเบศร์กับพระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทปัต และพระยาเสนหาภูธร ชื่อทองอิน ภายหลังได้เป็นพระยากลาโหมราชเสนา เป็นคนซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงพระเมตตาเหมือนอย่างเป็นพระราชบุตรบุญธรรม คุมกองทัพวังหน้าขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ทางเมืองนครลำปางอีกทัพ ๑ ฝ่ายข้างกรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงทราบ

ว่ากรมพระราชวังบวร ฯ ประชวร โปรดให้กรมพระราชวังหลังเสด็จตามขึ้นไป กรมพระราชวังบวร ฯ จึงให้กรมพระราชวังหลังคุมกองทัพหนุนขึ้นไปอีกทัพ ๑ กองทัพที่ยกขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ครั้งนี้ ทัพวังหลวงที่ไปทางเมืองลี้ไปเข้าใจผิดถอยลงมาเสียคราวหนึ่ง จนทัพวังหน้าตีได้เมืองลำพูน จึงยกตามขึ้นไปตั้งค่ายประชิดค่ายพม่าที่ล้อมเมืองเชียงใหม่ ครั้นกรมพระราชวังหลังเสด็จขึ้นไปถึง มีรับสั่งให้กองทัพยกเข้าระดมตีค่ายพม่าพร้อมกัน กองทัพวังหน้าก็ตีได้ค่ายพม่าก่อน ต่อพวกวังหน้าชนะแล้วทัพวังหลวงจึงตีค่ายได้ กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงขัดเคืองกองทัพวังหลวงดำรัสบริภาษต่าง ๆ แล้วปรับโทษให้ขึ้นไปตีเมืองเชียงแสนแก้ตัวด้วยกันกับกองทัพเจ้าอนุเวียงจันทน์ซึ่งยกมาถึงไม่ทันรบพม่าที่เมืองเชียงใหม่ การสงครามคราวนี้จึงเป็นเหตุให้พวกวังหน้าที่เป็นตัวสำคัญ คือพระองค์เจ้าลำดวนพระองค์เจ้าอินทปัต และพระยากลาโหมทองอิน ซึ่งเป็นพวกรุ่นหนุ่มไปมีชื่อเสียงมาในคราวนี้ เกิดดูหมิ่นพวกวังหลวงว่าในการรบพุ่งทำศึกสงครามสู้พวกวังหน้าไม่ได้ ข้างพวกวังหลวงเมื่อเห็นพวกวังหน้าดูหมิ่นก็คงต้องขัดเคือง จึงเลยเป็นเหตุให้ไม่ปรองดองกันในเวลาเมื่อจะตั้งกองล้อมวงเตรียมรับเสด็จดังกล่าวมา

แต่เมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นไปถึงพระราชวังบวร ฯ ทอดพระเนตรเห็นสมเด็จพระอนุชาธิราชประชวรมาก ก็ทรงพระอาลัย และทรงพระกันแสงรำพันต่าง ๆ พระองค์เจ้าหญิงกัมพุชฉัตรเฝ้าอยู่ในที่นั้น ได้ทรงพรรณนาไว้ในกลอนเรื่องนิพพานวังหน้าเป็นที่น่าจับใจ จึงคัดมาลงไว้ต่อไปนี้

"พระบิตุลาปรีชาเฉลียวแหลม ขยายแย้มสั่งให้ห้อยมณฑาหอม
พระโองการร่ำว่านิจาจอม ถนอมขวัญตรัสโอ้พระอนุชา

ว่าพ่อผู้กู้ภพทั้งเมืองพึ่ง จงข้ามถึงพ้นโอฆสงสาร์
ดำรงจิตคิดทางพระอนัตตา อนาคตนำสัตว์เสวยรมย์
ครั้นทรงสดับโอวาทประสาทสอน ค่อยเผยผ่อนเคลื่อนคล้องอารมณ์สม
แต่หนักหน่วงห่วงหลังยังเกรงกรม ประนมหัตถ์ร่ำว่าฝ่าลออง
บุญน้อยมิได้รองยุคลคืน ยิ่งทรงสอื้นโศกสั่งกันทั้งสอง
จึงทูลฝากพระนิเวศน์ที่เคยครอง ประสิทธิปองมอบไว้ใต้ธุลี
ฝากหน่อขัตติยานุชาด้วย จงเชิญช่วยโอบอ้อมถนอมศรี
แต่พื้นพงศ์จะพึ่งพระบารมี จงปรานีนัดดาอย่าราคิน
เหมือนเห็นแก่นุชหมายถวายมอบ จะนึกตอบแต่บุญการุญถวิล
ก็จะงามฝ่ายุคลไม่มลทิน ก็เชิญผินนึกน้องเมื่อยามยัง
อนึ่งหน่อวรนารถผู้สืบสนอง โปรดให้ครองพระนิเวศน์เหมือนปางหลัง
อย่าบำราศให้นิราแรมวัง ก็รับสั่งอวยเออพระโองการ
จึงตรัสปลอบพระบัณฑูรอาดูรด้วย ว่าจะช่วยเอาธุระแสนสงสาร
เป็นห่วงไปไยพ่อให้ทรมาน จะอุ้มหลานจูงลูกไม่ลืมคำ
อันเยาวยอดสืบสายโลหิตพ่อ พี่ตั้งต่อสุจริตอุปถัมภ์
ครั้นทรงสดับแน่นึกสำเนาคำ ก็คลายร่ำทุกข์ถ้อยบรรเทาทน"

เนื้อความตามที่ปรากฏในกลอนของพระองค์เจ้าหญิงกัมพุชฉัตรก็ตรงกับคำที่เล่ากันมาว่า เมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นไปเยี่ยมประชวร กรมพระราชวังบวร ฯ กราบทูลฝากพระโอรสธิดาแล้วกราบทูลขอให้ได้อยู่อาศัยในวังหน้าต่อไป บางทีความข้อหลังนี้เองจะเป็นเหตุให้พระองค์เจ้าลำดวน และพระองค์เจ้าอินทปัตเข้าพระทัยไปว่าพระราชบิดาได้ทูลขอให้ลูกเธอได้ครองวังหน้าอย่างรับมรดกกันในสกุลคนสามัญ ไม่รู้สึกว่าเป็นพระราชวังสำหรับพระมหาอุปราช ครั้นเมื่อกรมพระ

ราชวังบวร ฯ เสด็จสวรรคตแล้วไม่ได้เข้าไปครองวังหน้าดังปรารถนา จึงโกรธแค้นคบคิดกันซ่องสุมหากำลังจะก่อการกำเริบ

ในชั้นแรกความปรากฏทราบถึงพระกรรณแต่ว่า พระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทปัต เกลี้ยกล่อมหาคนดีมีวิชาอยู่คงไปลองวิชากันที่วังในเวลากลางคืนเนือง ๆ บางทีลองวิชาพลาดพลั้งถึงผู้คนล้มตายก็เอาศพซ่อนฝังไว้ในวังนั้น เพื่อจะปิดความมิให้ผู้ใดรู้ พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังทรงแคลงพระราชหฤทัยอยู่ ให้แต่งข้าหลวงปลอมไปเข้าเป็นสมัครพรรคพวกของพระองค์เจ้าทั้งสองนั้นก็ได้ความสมจริงดังคำที่กล่าว จึงโปรดให้จับมาชำระ ได้ความว่าคบคิดกับพระยากลาโหมทองอินด้วย ครั้นจับพระยากลาโหมกับพรรคพวกที่เข้ากันมาชำระ จึงให้การรับเป็นสัตย์ว่าคบคิดกันจะทำร้ายพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเมื่อวันเสด็จพระราชทานเพลิงพระศพกรมพระราชวังบวร ฯ และทำนองถ้อยคำซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ได้ตรัสว่าประการใด ๆ ในเวลาทรงพระประชวรก็เห็นจะปรากฏขึ้นในเวลาชำระกันนี้ จึงเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงน้อยพระทัยในสมเด็จพระอนุชาธิราช ว่าเพราะผู้ใหญ่พูดจาให้ท้ายเช่นนั้นเด็กจึงกำเริบ แต่แรกดำรัสว่าจะไม่ทำพระเมรุพระราชทานเพลิงพระศพกรมพระราชวังบวร ฯ แต่ครั้นคลายพระพิโรธลงก็โปรดให้ทำพระเมรุใหญ่ตามเยี่ยงอย่างพระเมรุพระมหาอุปราชครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่ดำรัสให้เชิญพระบรมสารีริกธาตุออกสมโภชที่พระเมรุให้เป็นพุทธบูชาเสียก่อน ไม่ให้เสียพระวาจาที่ว่าจะไม่ทำพระเมรุกรมพระราชวังบวร ฯ

เมื่องานพระศพเสร็จแล้ว พระอัฐิกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทจะประดิษฐานอยู่ที่ไหน ข้อนี้นึกฉงนอยู่ ถ้าว่าโดยสถานซึ่งควรเป็นที่ประดิษฐานพระอัฐิกรมพระราชวังบวรที่ในวังหน้าก็คือพระวิมานองค์

ใดองค์หนึ่ง แท้จริงตามที่ปรากฏจนชั้นหลัง พระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ ทั้ง ๓ รัชกาลก็ประดิษฐานในพระวิมานองค์กลาง คือพระที่นั่งวายุสถานอมเรศร์ แต่ความปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุและพงศาวดาร ว่าเมื่อครั้งอุปราชาภิเษกกรมพระราชวังบวรรัชกาลที่ ๒ ตั้งพิธีเฉลิมพระราชมนเทียรที่พระวิมานองค์เหนือ คือพระที่นั่งพรหมเมศรธาดา และกรมพระราชวังบวรพระองค์นั้นเสด็จสวรรคตในพระวิมานองค์กลาง เหตุทั้ง ๒ อย่างนี้ขัดกับจะเป็นที่ประดิษฐานพระอัฐิกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ส่วนพระวิมานองค์ใต้คือพระที่นั่งวสันตพิมานนั้นก็ปรากฏว่าเป็นที่เฉลิมพระราชมนเทียรครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวบวรราชาภิเษกขัดกับเป็นที่ไว้พระอัฐิอีก พระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ เดิม ประดิษฐานอยู่ในพระราชวังหลวง พึ่งเชิญขึ้นไปไว้วังหน้าเมื่อรัชกาลที่ ๔ ดังนี้ หรือพระอัฐิกรมพระราชวังบวรรัชกาลที่ ๑ เดิมพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะโปรดให้เชิญมาไว้ด้วยกันกับพระอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกที่ในพระราชวังหลวง จะพึ่งเชิญกลับขึ้นไปประดิษฐานไว้วังหน้าเมื่อรัชกาลที่ ๓ หรือรัชกาลที่ ๔ ดอกกระมัง ถ้าจะเชิญไปแต่รัชกาลที่ ๓ ก็มีเหตุอันสมควรเพราะกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ได้ทรงปฏิสังขรณ์พระราชมนเทียรสถานในวังหน้าให้คืนดีอย่างเก่า อีกประการหนึ่ง เป็นพระราชบุตรเขยของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทด้วย ข้อนี้ขอให้ผู้ศึกษาสำเหนียกดูเถิด

ส่วนการพระเมรุแต่นั้นก็เลยเป็นประเพณี เวลามีงานพระเมรุท้องสนามหลวงจึงเชิญพระบรมสารีริกธาตุออกสมโภชก่อนงานพระศพสืบมาจนรัชกาลหลัง ๆ

วังหน้า ในกรุงรัตนโกสินทร์

ตอนที่ ๒

กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตแล้ว ๓ ปี ถึงปีขาล พ.ศ. ๒๓๔๙ กรมพระราชวังหลังทิวงคต พระบาทสมเด็จฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงพระราชทานอุปราชาภิเษกแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร คือพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยให้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ความปรากฏในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าครั้งนั้นคุณเสือ[๑] กราบทูลว่าพระราชวังบวร ฯ ร้างไม่มีเจ้าของทรุดโทรมยับเยินไป เหย้าเรือนข้างในก็ว่างเปล่ามาก ขอพระราชทานให้เชิญเสด็จกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์ใหม่ขึ้นไปทรงครอบครองจึงจะสมควร พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกดำรัสว่า "ไปอยู่บ้านช่องของเขาทำไม เขารักแต่ลูกเต้าของเขา เขาแช่งเขาชักไว้เป็นนักเป็นหนา" และมีรับสั่งว่า พระองค์ก็ทรงพระชรามากอยู่แล้ว กรมพระราชวังบวรฯ พระองค์ใหม่อย่าต้องเสด็จไปอยู่พระราชวังบวรฯ เลย คอยเสด็จอยู่พระบรมมหาราชวังทีเดียวเถิด อย่าต้องประดักประเดิดยักแล้วย้ายเล่าเลย เมื่อทำพระราชพิธีอุปราชาภิเษกแล้ว จึงโปรดให้พระบาท

---

(๑) คุณเสือนี้ ชื่อเจ้าจอมแว่น เป็นบาทบริจาริกามาแต่ยังไม่ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ครั้นเสด็จผ่านพิภพ ได้รับราชการในหน้าที่ราชูปฐาก จึงได้เป็นพระสนมเอก เป็นผู้มีอุปการะแก่พระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยมาแต่ก่อน ที่เรียกว่าคุณเสือเห็นจะเป็นด้วยพระเจ้าลูกเธอพระองค์น้อย ๆ เวลาเสด็จขึ้นไปเฝ้าอยู่ในความดูแลของเจ้าจอมแว่นถูกว่ากล่าวรบกวน เห็นว่าดุจึงเรียกว่า "คุณเสือ" จึงเลยเป็นนามที่เรียกกันอย่างนั้นทั่วไป

สมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จคงประทับอยู่ที่พระราชวังเดิม(๑) ที่ใต้วัดอรุณราชวราราม ต่อมาจนสิ้นรัชกาลที่ ๑

ตรงนี้จะต้องกล่าวถึงเรื่องพระราชพิธีอุปราชาภิเษกพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยให้พิสดารสักหน่อย ด้วยเกี่ยวเนื่องถึงตำนานวังหน้าในรัชกาลหลัง ๆ ต่อไป คือ เมื่อแรกสร้างกรุงรัตนโกสินทร์นั้น แบบตำราราชประเพณีสำหรับราชการครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นอันตรายหายสูญไปเสียเมื่อกรุงเสีย แม้การพระราชพิธีปราบดาภิเษกพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็ต้องทำแต่พอเป็นสังเขป ส่วนพระราชพิธีอุปราชาภิเษกกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ก็ต้องทำแต่อย่างสังเขปเหมือนกัน ลักษณะการพระราชพิธีอุปราชาภิเษกครั้งนั้น ถึงไม่มีจดหมายเหตุปรากฏก็มีหลักในทางสันนิษฐาน พอคาดได้ไม่ห่างไกลว่าทำอย่างไร เพราะเนื่องด้วยพระราชพิธีเฉลิมพระราชมนเทียรในพระราชวังบวร ฯ ที่สร้างใหม่ ในเวลานั้นกรมพระราชวังบวร ฯ ประทับอยู่ที่พระนิเวศน์เดิมตรงป้อมพระสุเมรุเดี๋ยวนี้ คงเสด็จโดยกระบวนแห่ทางชลมารค มาทรงสดับพระปริตรที่พระราชมนเทียรใหม่ในพระราชวังบวร ฯ ๓ วัน ถึงวันพระฤกษ์เสด็จมาสรงอภิเษกในพระราชวังบวร ฯ แล้วเสด็จลงมารับพระราชทานพระสุพรรณบัฏที่พระราชวังหลวง แล้วจึงเสด็จกลับขึ้นไปเฉลิมพระราชมนเทียร รูปการพระราชพิธีอุปราชาภิเษกครั้งแรกคงจะเป็นเช่นว่ามานี้ ไม่ผิดไปนัก

---

(๑) ที่เรียกว่าพระราชวังเดิม มีบางคนเข้าใจว่า เพราะพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จประทับอยู่ที่นั่นก่อน พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบรมราชาธิบายว่า ที่จริงเขาหมายความว่า เป็นพระราชวังครั้งกรุงธนบุรี *ปัจจุบันเป็นที่ทำการของกองเรือยุทธการ*

แบบอย่างพระราชพิธีอุปราชาภิเษกครั้งกรุงศรีอยุธยา ที่พระมหาอุปราชเฉลิมพระราชมนเทียรที่วังจันทรเกษมด้วย ก็น่าจะเป็นทำนองเดียวกับที่กล่าวมานี้ คือทำการพิธีที่วังหน้า เสด็จไปทรงฟังสวด ๓ วัน เช้าวันที่ ๔ สรงอภิเษกแล้วเสด็จลงมารับพระราชทานพระสุพรรณบัฏที่พระราชวังหลวง แล้วจึงกลับไปเฉลิมพระราชมนเทียร สันนิษฐานว่าจะพึ่งมามีแบบแปลกขึ้นเมื่อในแผ่นดินพระเจ้าบรมโกษฐ ครั้งพระราชทานอุปราชาภิเษกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ เป็นกรมพระราชวังบวร ฯ ด้วยเวลานั้นพระเจ้าบรมโกษฐประทับอยู่วังจันทรเกษม เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์เสด็จอยู่ในพระราชวังหลวง (เข้าใจว่าที่ตำหนักสวนกระต่าย) จึงโปรดให้ทำการพิธีอุปราชาภิเษกในพระราชวังหลวง แล้วให้เสด็จประทับอยู่ตำหนักที่เดิมต่อไป ไม่มีพิธีเฉลิมพระราชมนเทียรด้วย ต่อมาในแผ่นดินนั้นเอง เมื่อจะพระราชทานอุปราชาภิเษกแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต ครั้งหลังนี้เป็นเวลาวังจันทรเกษมว่าง ด้วยพระเจ้าบรมโกษฐเสด็จไปประทับอยู่พระราชวังหลวงแล้วแต่มีเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งไม่พอพระราชหฤทัยจะให้เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตเสด็จไปเฉลิมพระราชมนเทียรประทับที่วังหน้า และเวลานั้นเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตก็ประทับอยู่ที่ตำหนักสวนกระต่ายในพระราชวังหลวง จึงโปรดให้ทำการพิธีอุปราชาภิเษกในพระราชวังหลวงเป็นครั้งที่ ๒ จัดพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาทเป็นที่ทำการพิธี ตั้งพระแท่นสรงในบริเวณพระมหาปราสาทนั้น แล้วจัดทางเดินแห่ ตั้งราชวัติฉัตรเบญจรงค์รายแต่ตำหนักสวนกระต่ายมาจนถึงบริเวณที่ทำการพิธีอย่างพิธีโสกันต์ใหญ่ ครั้นถึงวันงาน เวลาบ่ายแห่เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตมาทรงฟังสวด ๓ วัน เช้าเสด็จมาเลี้ยงพระแต่ลำพังพระองค์ ถึงวันที่ ๓ เวลาเช้าแห่เสด็จมาสรงอภิเษกแล้ว สันนิษฐานว่าเสด็จเข้าไปรับพระราช

ทานพระสุพรรณบัฏที่พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ อันเป็นที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐประทับเป็นพระราชมนเทียร แล้วก็แห่เสด็จกลับไปยังตำหนักสวนกระต่าย

การอุปราชาภิเษกพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยเหตุการณ์เหมือนกับอุปราชาภิเษกเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต ทั้งที่เป็นสมเด็จพระราชโอรส และที่จะไม่โปรดให้เสด็จไปอยู่วังหน้าอย่างเดียวกัน จึงโปรดให้ถ่ายแบบอย่างครั้งการอุปราชาภิเษกเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตมาเป็นตำราในครั้งนี้ ให้ทำพิธีที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทตั้งพระแท่นมณฑลเหมือนอย่างบรมราชาภิเษก และตั้งพระแท่นสรงที่ชาลาพระมหาปราสาทข้างด้านตะวันออก แต่ต้องแก้ไขที่ผิดกันมีอยู่อย่างหนึ่ง ด้วยเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตประทับอยู่ที่ตำหนักสวนกระต่ายในพระราชวังหลวง แต่พระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จประทับอยู่ที่พระราชวังเดิมฟากข้างโน้นจึงปลูกพลับพลาเป็นที่ประทับชั่วคราวขึ้นที่สวนกุหลาบ ในพระบรมมหาราชวังด้านตะวันออก แทนตำหนักสวนกระต่าย ให้เป็นที่ประทับแรมของพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยในเวลางานอุปราชาภิเษก แต่งทางแห่เสด็จจากพลับพลาสวนกุหลาบมาทางถนนริมกำแพงพระราชวังเข้าประตูสุวรรณบริบาล[๑] ตั้งราชวัติฉัตรเบญจรงค์รายตลอดทาง เวลาบ่ายแห่เสด็จมาทรงฟังสวดที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ครั้นเวลาเช้าเสด็จทรงพระเสลี่ยงน้อยมาเลี้ยงพระ ครั้นถึงฤกษ์วันอาทิตย์ เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ[๒] ปีขาล จุลศักราช ๑๑๖๘ พ.ศ. ๒๓๔๙ เวลาเช้าแห่เสด็จมาสรง

---

(๑) ในทำเนียบนามภาค ๑ ว่า นามประตูนี้พบในหมายอุปราชาภิเษก สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เป็นกรมพระราชวังบวรใช้ว่าประตู "วิเศษบริบาล" ต่อมาเรียกว่า "สุวรรณบริบาล" ด้วยเหตุใดยังไม่ได้ความ

(๒) ตรงกับวันที่ ๑๕ มีนาคม

อภิเษก พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จออกพระราชทานน้ำมูรธาภิเษก ครั้นเลี้ยงพระแล้วโปรดให้พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จเข้าไปรับพระราชทานพระสุพรรณบัฏที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ เมื่อเสด็จกลับออกมาจึงแห่เสด็จเป็นกระบวนสถลมารคไปถึงท่าตำหนักแพแล้วมีกระบวนเรือพระที่นั่งดั้งกันตามพระเกียรติยศอย่างพระมหาอุปราช รับเสด็จไปส่งที่พระราชวังเดิม รายการโดยละเอียดของพระราชพิธีอุปราชาภิเษกที่กล่าวมานี้ มีอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ และจดหมายเหตุเรื่องตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ พิมพ์แล้วทั้ง ๒ เรื่อง เอาเนื้อความมากล่าวไว้ในที่นี้ ด้วยลักษณะการพระราชพิธีอุปราชาภิเษกที่ทำต่อมาถ่ายแบบอย่างจากครั้งนี้ แต่ต้องแก้ไขตามเหตุการณ์มากบ้างน้อยบ้างจะปรากฏต่อไปในตำนานวังหน้าในตอนอื่น เมื่ออ่านถึงตรงนั้นจะได้เข้าใจมูลเหตุเดิมของการที่ต้องแก้ไขนั้น

เมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระราชทานอุปราชาภิเษกแก่พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดให้สถาปนาพระเกียรติยศสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์เป็นพระบัณฑูรน้อย แต่การที่ทรงสถาปนาพระบัณฑูรน้อย ไม่ปรากฏว่ามีพิธีอย่างใด พระนามที่ขานในราชการก็ยังคงขานว่าสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ เป็นแต่เติมคำ “พระบัณฑูรน้อย” ต่อเข้าข้างท้ายพระนาม และไม่ปรากฏว่ามีทำเนียบข้าราชการในทำเนียบพระ-บัณฑูรน้อยอย่างไร ที่ทราบได้เป็นแน่แต่ว่าเวลาบัตรหมายอ้างรับสั่งของพระบัณฑูรน้อยใช้ว่า “มีพระบัณฑูร” เหมือนอย่างกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จดำรงพระยศเป็นพระมหาอุปราช อยู่ ๓ ปี ถึงปีมะเส็ง จุลศักราช ๑๑๗๑ พ.ศ. ๒๓๕๒ พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จสวรรคตพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จผ่านพิภพ จึงโปรดให้สถาปนาสมเด็จพระอนุชาธิราชพระบัณฑูรน้อย เป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เวลานั้นที่วังหน้าว่างมา ๗ ปี ทรงพระราชดำริว่า เป็นพระราชวังสำหรับพระมหาอุปราชสร้างไว้ใหญ่โตเป็นของสำคัญสำหรับแผ่นดิน หาควรจะทิ้งให้ร้างอยู่ไม่ ควรจะให้พระมหาอุปราชพระองค์ใหม่เสด็จขึ้นไปครอบครองรักษาพระราชวังบวร ฯ มีคำผู้หลักผู้ใหญ่เล่ากันมาว่า เมื่อทรงพระราชดำริจะให้กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์เสด็จขึ้นไปอยู่วังหน้าครั้งนั้น มีเสียงผู้โต้แย้งอ้างถึงความเก่าที่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงแช่งสาปไว้ และมีเสียงผู้ที่คิดแก้กล่าวว่า ถ้ากรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์ใหม่คิดอ่านให้เกี่ยวดองในพระวงศ์ของกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์แรกไว้แล้ว ก็เห็นจะพ้นพระวาจาที่ทรงสาปนั้น ความอันนี้สมด้วยพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้ว่า เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๒ เสด็จขึ้นไปประทับอยู่ที่พระราชวังบวร ฯ มีผู้คิดอ่านจะให้อภิเษกกับเจ้าฟ้าพิกุลทอง พระราชธิดาในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท แต่เผอิญเจ้าฟ้าพิกุลทองประชวรสิ้นพระชนม์เสีย จึงได้แต่พระราชธิดาพระองค์อื่น

การอุปราชาภิเษกพระบัณฑูรน้อยเมื่อในรัชกาลที่ ๒ เหตุการณ์ไม่เหมือนครั้งอุปราชาภิเษกพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เพราะเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราช และจะเสด็จไปอยู่พระราชวังบวร ฯ เหตุการณ์ที่แท้เป็นอย่างเดียวกับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทและเวลานั้นพระบัณฑูรน้อยเสด็จประทับอยู่พระราชนิเวศน์เดิมของพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่ริมอู่กำปั่นตรงหน้าตำหนักแพข้าม ที่เป็นโรงทหารเรือทุกวันนี้(๑) ถ้าแห่เสด็จโดยกระบวนเรือพระที่นั่งไปยังพระราชวังบวร ฯ ในการพิธีดูก็จะเป็นการสะดวกดี แต่คงเป็นด้วยพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีพระราชประสงค์จะให้เป็นสิริมงคลและเป็นพระเกียรติยศพิเศษแก่สมเด็จพระอนุชาธิราชพระบัณฑูรน้อย จึงโปรดให้จัดการพระราชพิธีตามแบบอย่าง ครั้งพระองค์ทรงรับอุปราชาภิเษก ให้แก้ไขลักษณะการแต่ที่จำเป็น จึงให้ปลูกพลับพลาที่ริมโรงละครข้างด้านตะวันตกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งเป็นที่สนามอยู่หน้าหอสหทัยบัดนี้ เชิญเสด็จพระบัณฑูรน้อยเข้ามาประทับแรมอยู่ที่พลับพลาในพระบรมมหาราชวัง เวลางานอุปราชาภิเษก ถึงเวลาบ่ายโปรดให้เสด็จเข้าไปทรงเครื่องที่พระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ แล้วทรงพระยานุมาศแห่ออกประตูวิเศษไชยศรีขึ้นไปพระราชวังบวร ฯ สองข้างทางตั้งราชวัติปักฉัตรเบญจรงค์รายตลอด ส่วนที่พระราชวังบวร ฯ นั้น ปรากฏว่าจัดที่ทำพิธี ๒ แห่ง ตั้งพระแท่นมณฑลเหมือนอย่างครั้งอุปราชาภิเษกพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่พระที่นั่งสุทธาศวรรย์(๒) เป็นที่พระสงฆ์หมู่ใหญ่สวดมนต์แห่ง ๑

---

(๑) เมื่อสร้างกำแพงโรงทหารเรือในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสสั่งให้ทำเป็นกำแพงใบเสมาไว้เป็นที่ระลึกว่า เป็นพระราชนิเวศน์ของพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

(๒) พระที่นั่งองค์นี้ภายหลังเรียกว่า พระที่นั่งพุทไธศวรรย์

ที่ในห้องพระบรรทมที่วิมานองค์กลางอันชื่อว่าพระที่นั่งวายุสถานอมเรศร์[๑] จัดเป็นที่พระสงฆ์ฝ่ายสมถะ สวดภาณวารอีกแห่ง ๑

การพระราชพิธี ตั้งต้นแต่ ณ วันอังคาร เดือน ๑๐ แรม ๓ ค่ำ[๒] เวลาบ่ายแห่เสด็จพระบัณฑูรน้อยจากพระบรมมหาราชวังขึ้นไปยังพระราชวังบวร ฯ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการที่พระที่นั่งสุทธาศวรรย์และทรงศีลแล้ว เสด็จเข้าไปประทับทรงสดับภาณวารในห้องที่พระบรรทมที่พระที่นั่งพรหมเมศรังสรรค์ ครั้นพระสงฆ์สวดมนต์จบแห่เสด็จกลับมายังพระบรมมหาราชวัง รุ่งเช้าทรงพระเสลี่ยงเสด็จโดยกระบวนน้อยขึ้นไปเลี้ยงพระที่พระราชวังบวร ฯ ครั้นสวดมนต์ครบ ๓ วัน ถึงวันศุกร์ เดือน ๑๐ แรม ๖ ค่ำ[๓] เวลาเช้าพระบัณฑูรน้อยเสด็จโดยกระบวนแห่ขึ้นไปยังพระราชวังบวร ฯ สรงอภิเษกแล้วเลี้ยงพระ แล้วแห่เสด็จลงมายังพระบรมมหาราชวังเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย รับพระราชทานพระ-สุพรรณบัฏที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถวายดอกไม้ธูปเทียนแล้ว แห่เสด็จกลับขึ้นไปเฉลิมพระราชมนเทียรในพระราชวังบวร ฯ เวลาบ่ายมีสมโภชเวียนเทียนแล้วเป็นเสร็จการ ลักษณะการพระราชพิธีอุปราชาภิเษกครั้งรัชกาลที่ ๒ ตามที่กล่าวมานี้ เลยเป็นตำราอุปราชาภิเษกในกรุงรัตนโกสินทร์ได้ทำต่อมาในรัชกาลที่ ๓ และที่ ๕ เป็นแต่แก้ไขบ้างเล็กน้อย ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

---

(๑) ในหมายรับสั่งเรียกพระที่นั่งพรหมพักตร์ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าพระที่นั่งพรหมพักตร์นั้นเป็นมุขบกอยู่มุขเด็จหน้าพระที่นั่งวายุสถานอมเรศร์ออกมา หาใช่ที่บรรทมไม่

(๒) *ตรงกับวันที่ ๓๐ กันยายน พ.ศ. ๒๓๔๙*

(๓) *ตรงกับวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๙*

กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ เมื่ออุปราชาภิเษก พระชนมายุได้ ๓๖ พรรษา เมื่อเสด็จไปประทับอยู่พระราชวังบวร ฯ ไม่ปรากฏว่าได้ทรงสถาปนาการอย่างใดเพิ่มเติมขึ้นใหม่ในวังหน้า ถ้าจะมีก็เห็นจะเพียงซ่อมแซมพระราชมนเทียรบ้างเล็กน้อย ด้วยพระราชวังบวร ฯ ว่างมาเพียง ๗ ปี สิ่งของที่สร้างไว้ในครั้งรัชกาลที่ ๑ เห็นจะยังบริบูรณ์อยู่โดยมาก ปรากฏในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่การที่กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๒ ได้ทรงแก้ไขรื้อถอนของเก่าเสียบางอย่าง คือ

พระพิมานดุสิดาที่สร้างไว้เป็นหอพระแทนปราสาทที่กลางสระเห็นจะชำรุด โปรดให้รื้อทั้งพระวิมานและพระระเบียง เอาตัวไม้ที่ยังใช้ได้ไปทำในวัดชนะสงคราม ซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๑ ได้ทรงสถาปนาไว้ สะพานข้ามสระ ๔ สะพานก็รื้อเหมือนกันที่นั้นทำสวนเลี้ยงนกเลี้ยงปลาเป็นที่ประพาส

ที่พระที่นั่งสุทธาศวรรย์ เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้เชิญพระพุทธสิหิงค์ลงมาไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตั้งตรงที่ตั้งพระสัมพุทธพรรณีทุกวันนี้ ที่พระที่นั่งสุทธาศวรรย์ ยังเหลือแต่ปราสาทปรางค์ ๕ ยอด ซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๑ ทรงสร้างเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธสิหิงค์ กรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ โปรดให้ย้ายปราสาทนั้นไปเสีย ตั้งพระที่นั่งเศวตฉัตรแทน เป็นที่เสด็จออกแขกเมืองและพระสงฆ์ถวายพระธรรมเทศนา

ปราสาททองที่สรงพระพักตร์ของกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งสร้างไว้ที่มุขหลังพระวิมานก็ย้ายไปเสียเมื่อในรัชกาลที่ ๒

เขาไกรลาสยอดมีบุษบกสร้างไว้เป็นที่สรงลูกเธอโสกันต์ รื้อเสียอีกอย่างหนึ่ง

เขา ศาลพระภูมิ ข้างพระราชมนเทียรทางด้านเหนือ เมื่อในรัชกาลที่ ๒ รื้อกำแพงแก้วรอบบริเวณ ปลูกโรงละครขึ้นแทนตรงนั้น

ที่วัดหลวงชี ครั้งรัชกาลที่ ๑ ทำนองจะไม่มีหลวงชีอยู่ดังแต่ก่อน กุฏิหลวงชีร้างชำรุดทรุดโทรม จึงโปรดให้รื้อกุฏิหลวงชีเสียหมด ทำที่นั้นเป็นสวนเลี้ยงกระต่าย เข้าใจว่าที่ตรงนี้แต่เดิมก็เห็นจะเป็นสวนเลี้ยงกระต่ายเอาอย่างพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยาจึงปรากฏว่ามีตำหนักอยู่ในนั้น กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเห็นจึงทรงพระราชอุทิศพระราชทานให้เป็นวัดหลวงชีต่อภายหลัง

กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์เสด็จดำรงพระยศเป็นพระมหาอุปราชมาได้ ๘ ปี ถึงปีฉลู จุลศักราช ๑๑๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐ ประชวรเป็นพระยอดตรงที่ประทับ ให้ผ่าพระยอดนั้นเลยเกิดบาดพิษอาการพระโรคกำเริบขึ้น พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จขึ้นไปเยี่ยมประชวรทุก ๆ วัน ด้วยกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์นี้ตั้งแต่ทรงพระเยาว์มา พระอัธยาศัยทรงชอบชิดสนิทเสนหากับสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชยิ่งนัก ถึงเมื่อเป็นพระมหาอุปราชแล้วก็เสด็จลงมารับราชการในพระราชวังหลวง ไม่เปลี่ยนแปลงพระอัธยาศัย พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดให้ทรงกำกับตรวจตราราชการต่างพระเนตรพระกรรณทั่วไป เล่ากันว่า ครั้งนั้นกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จลงมาพระราชวังหลวงเพลาเช้า ประทับที่โรงละครเก่า ที่อยู่ข้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงตรวจตราข้อราชการต่าง ๆ แล้วจึงเสด็จเข้าเฝ้าสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชทุกวันมิได้ขาด แม้จนในการเล่นหัวเครื่องสำราญพระราชอิริยาบถก็โปรดที่

จะทรงด้วยกัน เป็นต้นว่าในฤดูลมสำเภา ถ้าปีใดทรงว่าว วังหลวงทรงว่าวจุฬาชักที่สนามหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วังหน้าทรงว่าวปักเป้า ชักที่สนามหลวง เล่ากันมาแต่ก่อนดังนี้ ครั้นพระอาการกรมพระราชวังบวร ฯ ประชวรหนักลง พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จขึ้นไปประทับแรมที่ในพระราชวังบวร ฯ ทรงรักษาพยาบาลสมเด็จพระอนุชาธิราชอยู่หลายราตรี จนถึง ณ วันพุธ เดือน ๘ อุตราสาธ ขึ้น ๓ ค่ำ(๑) เพลาเช้า ๕ โมงเศษ (๑๑ ก.ท.) กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ประชวรมาเดือนเศษ เสด็จสวรรคต ที่พระที่นั่งวายุสถานอมเรศร์ พระชนมายุได้ ๔๔ พรรษา พระราชทานน้ำสรง ทรงเครื่องพระศพเสร็จแล้ว เชิญลงพระลองประกอบพระโกศทองใหญ่แห่มาประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งสุทธาศวรรย์ แต่หมายประกาศให้คนโกนหัวไว้ทุกข์คราวนี้ ให้เอาแบบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา โกนแต่ผู้ที่มีสังกัดฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เท่านั้น มิได้ให้โกนทั้งแผ่นดิน เหมือนอย่างครั้งกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตเมื่อในรัชกาลที่ ๑ ต่อมาถึงเดือน ๕ ปีขาล จุลศักราช ๑๑๘๐ พ.ศ. ๒๓๖๑ พระเมรุที่ท้องสนามหลวงสร้างสำเร็จ และเชิญพระบรมสารีริกธาตุมาสมโภชตามประเพณีงานพระเมรุใหญ่เสร็จแล้ว ถึง ณ วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ(๒) จึงโปรดให้เชิญพระศพกรมพระราชวังบวร ฯ แห่โดยกระบวนน้อยจากพระราชวังบวร ฯ ลงมายังหน้าวัดพระเชตุพนแล้วเชิญขึ้นพระมหาพิไชยราชรถ แห่โดยกระบวนใหญ่ไปยังพระเมรุ มีงานมหรสพสมโภชและทรงบำเพ็ญพระราชกุศลครบ ๗ วันแล้ว ถึง ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ(๓)

(๑) ตรงกับวันที่ ๑๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๖๐

(๒) ตรงกับวันพฤหัสบดีที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๓๖๑

(๓) ตรงกับวันพุธที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๓๖๑

จึงพระราชทานเพลิงพระศพกรมพระราชวังบวร ฯ ครั้นพระราชทานเพลิงพระศพเสร็จแล้ว โปรดให้เชิญพระอัฐิมาไว้ในหอพระธาตุมณเฑียรที่ในพระราชวังหลวง ด้วยทรงพระเสนหาอาลัยในสมเด็จพระอนุชาธิราช พระอัฐิกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์อยู่ในพระบรมมหาราชวังมาจนในรัชกาลที่ ๔ จึงได้โปรดให้เชิญไปประดิษฐานไว้ที่พระวิมาน อันเป็นที่ประดิษฐานพระอัฐิกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในพระราชวังบวร ฯ

เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์สวรรคตแล้ว วังหน้าว่างมาอีก ๗ ปี ด้วยไม่ได้ทรงตั้งพระมหาอุปราชมาจนตลอดรัชกาลที่ ๒ ในระหว่างนั้นเจ้านายฝ่ายในพระราชวังบวร ฯ ทั้งที่เป็นพระราชธิดาในกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ เสด็จลงมาอยู่ตำหนักในพระราชวังหลวงหลายพระองค์ แต่พระองค์เจ้าดาราวดีพระราชธิดากรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ นั้น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพทูลขอไปเป็นพระชายา

พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จสวรรคตเมื่อปีวอก จุลศักราช ๑๑๘๖ พ.ศ. ๒๓๖๗ พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ราชสมบัติ ทรงพระราชดำริว่า กรมหมื่นศักดิพลเสพมีบำเหน็จความชอบมาก จะโปรดให้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลและมีรับสั่งว่าวังหน้าเป็นพระราชวังใหญ่โต หาควรจะทิ้งไว้ให้เป็นวังร้างไม่ กรมหมื่นศักดิพลเสพก็เป็นพระราชบุตรเขยของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทพ้นข้อรังเกียจที่กล่าวกันว่าทรงแช่งสาปไว้แต่ก่อน จึงโปรดให้เสด็จไปเฉลิมพระราชมนเทียร ประทับอยู่ในพระราชวังบวร ฯ ได้ทำการพระราชพิธีอุปราชาภิเษกเมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๐ แรม ๖ ค่ำ[๑] ลักษณะการพิธี

(๑) ตรงกับวันที่ ๑๓ กันยายน พ.ศ. ๒๓๖๗ แต่เป็นวันจันทร์

ที่ทำครั้งรัชกาลที่ ๓ คราวนี้ โดยยุติว่าแบบอย่างครั้งกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์เป็นตำราอุปราชาภิเษก จึงปลูกพลับพลาที่ข้างโรงละคร ฯ ให้กรมหมื่นศักดิพลเสพเสด็จเข้ามาประทับแรมอยู่พระบรมมหาราชวังตลอดเวลาพิธี และเสด็จไปทรงเครื่องที่พระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ แล้วแห่ขึ้นไปทรงฟังสวดที่พระราชวังบวรฯเหมือนเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ แปลกกับอุปราชาภิเษกครั้งรัชกาลที่ ๒ แต่ที่พระสงฆ์สวดมนต์ในพระราชวังบวรฯเป็น ๔ แห่ง คือพระวิมานทั้ง ๓ องค์ และพระที่นั่งสุทธาศวรรย์อีกแห่ง ๑ กับดูเหมือนจะลดถาดทองและตั้งไม้มะเดื่อที่สรง และลดกระบวนที่แห่เสด็จลงบ้าง ด้วยปรากฏในหมายกรมวังตรง ๒ ข้อนั้นว่า "ให้ไปทูลถามกรมหมื่นรักษ์รณเรศ" แต่จะยุติเป็นอย่างไรหาทราบไม่ กรมหมื่นศักดิพลเสพเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเมื่อพระชนมายุได้ ๔๐ พรรษา

กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพได้ทรงสถาปนาการในพระราชวังบวร ฯ หลายอย่าง ทราบได้โดยจดหมายเหตุบ้าง โดยสังเกตฝีมือช่างบ้าง เวลานั้นพระราชมนเทียรสถานเห็นจะชำรุดทรุดโทรมมาก เข้าใจว่ากรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงซ่อมแซมพระวิมานทั้ง ๓ หลัง แต่กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ หาเสด็จขึ้นประทับบนพระวิมานไม่ ประทับอยู่ที่พระที่นั่งบุรพาภิมุขมาตลอดพระชนมายุ และในคราวที่ซ่อมแซมนี้ ทรงสร้างเพิ่มเติมขึ้นใหม่ด้วยคือ

ในหมู่พระวิมาน ต่อมุขหลังตรงพระวิมานองค์กลางออกไปเป็นท้องพระโรงหลังมุข ๑ ขนานนามว่า พระที่นั่งปฤษฎางค์ภิมุข ส่วนมุขหน้าของเดิมแปลงเป็นมุขกระสัน ขนานนามว่า พระที่นั่งพิมุขมณเฑียร

ให้รื้อทิมมหาวงศ์ด้านตะวันออกเสียทั้งด้าน แล้วสร้างพระที่นั่งเป็นท้องพระโรงขึ้นใหม่อีกองค์ ๑ ต่อจากมุขของเดิม ให้พระที่นั่งบุษบก

มาลาที่มุขเด็จเดิมอยู่เป็นประธานในท้องพระโรงนั้น หน้าท้องพระโรงพอต่อถึงบริเวณพระที่นั่งสุทธาศวรรย์ ท้องพระโรงที่ทำใหม่นี้เอาอย่างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในพระราชวังหลวง ขนานนามว่า พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

สร้างหอพระขึ้นสองข้างมุขกระสันที่ต่อกับท้องพระโรง รูปหลังคาเป็นทรงเก๋งจีน หอหลังเหนือเป็นที่ไว้พระอัฐิ เหมือนอย่างหอพระธาตุมณเฑียรในพระราชวังหลวง หอหลังใต้เป็นที่ไว้พระพุทธรูปเหมือนอย่างหอพระสุราไลยพิมานที่เป็นคู่กัน

พระที่นั่งสุทธาศวรรย์ เครื่องบนซ่อมใหม่ ต่อเฉลียงเสาลอยรอบและทำซุ้มพระแกลใหม่ อย่างที่ปรากฏอยู่ทุกวันนี้

พระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน ที่เป็นห้องพิพิธภัณฑ์ทุกวันนี้ เข้าใจว่ากรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพโปรดให้รื้อของเดิมทำใหม่ทั้งหลังด้วยของที่ยังปรากฏอยู่ เป็นฝีมือช่างครั้งรัชกาลที่ ๓ ทั้งนั้น ของเดิมเห็นจะเล็กขนาดเท่าพระที่นั่งทรงปืนที่กรุงศรีอยุธยา และบางทีจะสร้างเป็นเครื่องไม้ด้วยซ้ำไป

ที่กลางสระซึ่งรื้อพระที่นั่งพิมานดุสิดาเสียเมื่อในรัชกาลที่ ๒ นั้น กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงสร้างพระที่นั่งขึ้นใหม่อีกองค์ ๑ ขนานนามว่า "พระที่นั่งรังสรรค์จุฑาโลกย์" แต่เห็นจะสร้างเป็นเครื่องไม้ต่อมาจึงหักพังเสียหมด ทราบไม่ได้ในเวลานี้ว่ารูปสัณฐานเป็นอย่างไร ที่ทราบว่าสร้างพระที่นั่งขึ้นใหม่ตรงนั้น เพราะนามพระที่นั่งยังปรากฏอยู่เท่านั้น

สิ่งสำคัญซึ่งกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงสร้างขึ้นใหม่ในพระราชวังบวร ฯ มีอีกสิ่งหนึ่ง คือ วัดบวรสถานสุทธาวาส(๑) เรียกกันเป็นสามัญแต่ก่อนว่า "วัดพระแก้ววังหน้า" เพราะอยู่ในวังเหมือนกับวัดพระศรีรัตนศาสดารามในพระราชวังหลวง ทรงอุทิศที่สวนกระต่ายเดิมสร้างวัดถวายเป็นพุทธบูชา เหตุที่จะสร้างวัดบวรสถานสุทธาวาส เล่ากันมาเป็นหลายอย่าง แต่ไม่ยุติว่าจะเป็นความจริงได้แน่ กล่าวกันว่าทรงสร้างแก้บนครั้งเสด็จยกกองทัพไปปราบขบถเวียงจันทน์ เล่ากันอีกอย่างหนึ่งว่าแต่เดิมจะทรงสร้างเป็นยอดปราสาท จนปรุงตัวไม้แล้ว พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบ มีรับสั่งให้ไปห้ามว่าในพระราชวังบวร ฯ ไม่มีธรรมเนียมที่จะมีปราสาท กล่าวกันว่าเป็นเหตุให้กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพน้อยพระทัยมาก จึงโปรดให้แก้เป็นหลังคาจตุรมุข อย่างเช่นปรากฏอยู่ทุกวันนี้ มีสิ่งต่าง ๆ ที่ทรงสร้างในวัดบวรสถานสุทธาวาสโดยประณีตบรรจงหลายอย่าง แล้วเสาะหาพระพุทธรูปที่เป็นของงามของแปลกและเครื่องศิลาโบราณต่าง ๆ มาตกแต่ง พระเจดีย์ก็ถ่ายแบบอย่างพระเจดีย์สำคัญ เช่นพระธาตุพนมเป็นต้น มาสร้างขึ้นหลายองค์ แต่การที่สร้างวัดบวรสถานสุทธาวาสไม่ทันแล้วสำเร็จ ที่เล่ากันมาเป็นแน่นอนนั้น ว่ากรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงสร้างพระพุทธรูปยืนองค์หนึ่ง สำหรับจะประดิษฐานที่ในพระอุโบสถ ยังไม่ทันแล้วพอประชวรหนักใกล้จะสวรรคต จึงทรงจบพระหัตถ์ผ้าห่มพระประทานพระองค์เจ้าดาราวดีไว้ ดำรัสสั่งว่า ต่อไปถ้าท่านผู้ใดเป็นใหญ่ได้ทรงบูรณะวัดนั้น ให้ถวายผ้าผืนนี้ทูลขอให้ช่วยทรงพระให้ด้วย พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงรับผ้าผืนนั้นทรงพระพุทธรูปถวายสมดังพระราชอุทิศของกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ จึงได้ปรากฏความที่กล่าวมานี้

(๑) นามว่า "บวรสถานสุทธาวาส" นี้ สงสัยว่าจะพระราชทานต่อในรัชกาลที่ ๔

วัดบวรสถานสุทธาวาส ถ่ายเมื่อรัชกาลที่ ๕

กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ดำรงพระยศเป็นพระมหาอุปราชอยู่ ๘ ปี ประชวรโรคมานน้ำ สวรรคตเมื่อ ณ วันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๒ ค่ำ[๑] ปีมะโรง จุลศักราช ๑๑๙๔ พ.ศ. ๒๓๗๕ พระชนมายุได้ ๔๘ พรรษา พระศพประดิษฐานไว้ที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยถึงเดือน ๕ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๗๖ เชิญพระศพแห่ออกพระเมรุที่ท้องสนามหลวง[๒] มีงานมหรสพ ๕ วัน (ลดลงกว่าครั้งรัชกาลที่ ๒) พระราชทานเพลิงเมื่อวันแรม ๒ ค่ำ เดือน ๕[๓] แล้วเชิญพระอัฐิไปประดิษฐานไว้ในพระราชวังบวร ฯ แต่นั้นวังหน้าก็ว่างมา ว่างคราวนี้ถึง ๑๘ ปี

ถึงปีกุน จุลศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๔ พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นพระมหาอุปราช แต่ให้มีพระเกียรติยศเป็นอย่างพระเจ้าแผ่นดิน เหมือนเมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงยกย่องสมเด็จพระเอกาทศรถราชอนุชามหาอุปราชครั้งกรุงศรีอยุธยา จึงโปรดให้แก้ไขประเพณีการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ให้สมกับพระเกียรติยศที่ทรงยกย่องสมเด็จพระอนุชาธิราชนั้นหลายประการ เป็นต้นว่า นามวังหน้าซึ่งเคยเรียกในราชการว่า "พระราชวังบวรสถานมงคล" ให้เปลี่ยนนามเรียกว่า "พระบวรราชวัง" พระราชพิธีอุปราชาภิเษกให้เรียกว่า "พระราชพิธีบวรราชาภิเษก" พระนามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏ แบบเดิมว่า "พระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล" พระราชทานพระนามอย่างพระเจ้าแผ่นดินว่า "สมเด็จ

---

(๑) ตรงกับวันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๗๕

(๒) การแห่พระศพกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๓ เข้าใจว่าแห่จากวังหน้าลงมาพระเมรุ เหมือนครั้งรัชกาลที่ ๕ แต่ยังไม่พบจดหมายเหตุที่จะสอบ

(๓) ตรงกับวันเสาร์ที่ ๖ เมษายน พ.ศ. ๒๓๗๖

พระปวเรนทราเมศมหิศเรศรังสรรค์ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว" และขานคำรับสั่งกรมพระราชวังบวร ฯ ซึ่งเคยใช้ว่า "พระบัณฑูร" โปรดให้เปลี่ยนเป็น "พระบวรราชโองการ" ว่าโดยย่อ เติมคำ "บรม" เป็นฝ่ายวังหลวง และคำ "บวร" เป็นฝ่ายวังหน้าเป็นคู่กัน เกิดขึ้นในคราวนี้เป็นปฐม

เพราะเหตุที่เปลี่ยนพระราชพิธีอุปราชาภิเษกเป็นบวรราชาภิเษก ดังกล่าวมานี้ ลักษณะการพิธีจึงเอาแบบอย่างพิธีบรมราชาภิเษกทางวังหลวง ไปแก้ไขลดลงเป็นตำราพิธีบวรราชาภิเษก ตั้งต้นแต่เชิญพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวไปประทับอยู่ในพระราชวังบวร ฯ แต่ก่อนงานพระราชพิธีบวรราชาภิเษก เสด็จประทับแรมอยู่ในพระฉากที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย เหมือนอย่างทางวังหลวงเสด็จประทับแรมอยู่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยฉะนั้น ครั้นพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้รื้อมณฑปพระกระยาสนานที่พระองค์สรงมุรธาภิเษกไปปลูกพระราชทานให้เป็นที่สรงของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนที่ทำการพระราชพิธีนั้น ที่พระที่นั่งพุทไธศวรรย์[๑] จัดตั้งเทียนไชยและเตียงพระสงฆ์สวดภาณวาร (อย่างที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ในพระราชวังหลวง) ที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยจัดตั้งพระแท่นมณฑล และเป็นที่พระราชาคณะผู้ใหญ่สวดมนต์ (อย่างที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณในพระราชวังหลวง) แต่งคพระที่นั่งอัฐทิศและพระที่นั่งภัทรบิฐหาตั้งไม่ ที่พระที่นั่งวสันตพิมานในห้องพระบรรทม จัดเป็นที่ประทับทรงสดับพระสงฆ์ธรรมยุติกาเจริญพระปริตร (อย่างพระที่นั่งจักรพรรดิ-

(๑) เดิมเรียกพระที่นั่งสุทธาศวรรย์ เข้าใจว่าเปลี่ยนเป็นพุทไธศวรรย์ เมื่อครั้งกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ดังจะอธิบายต่อไปข้างหน้า

พิมานในพระราชวังหลวง(๑) โรงพิธีพราหมณ์ปลูกในสนามหน้าพระที่นั่งพุทไธศวรรย์ตามอย่างอุปราชาภิเษก แต่ไม่มีกระบวนแห่เสด็จเหมือนอุปราชาภิเษกแต่ก่อน เพราะพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับอยู่ในพระราชวังบวร ฯ แล้ว

พระราชพิธีบวรราชาภิเษก ตั้งสวดเมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๖ แรม ๑๐ ค่ำ(๒) เป็นวันแรก พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราแห่สี่สาย ขึ้นไปยังพระบวรราชวังในเวลาบ่ายทั้ง ๓ วัน ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ(๓) เป็นพระฤกษ์บวรราชาภิเษก เสด็จขึ้นไปในเวลาเช้า พระราชทานน้ำอภิเษกและพระสุพรรณบัฏกับทั้งเครื่องราชูปโภคแก่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเสด็จกลับแล้ว (ในจดหมายเหตุของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่า) พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงมาถวายดอกไม้ธูปเทียนที่ในพระบรมมหาราชวัง และวันรุ่งขึ้นพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปพระราชทานต้นไม้เงินทองของขวัญ ในการเฉลิมพระราชมนเทียรที่พระบวรราชวังอีกครั้งหนึ่ง และในการพระราชพิธีเฉลิมพระราชมนเทียรครั้งนั้นโปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์เสนาอำมาตย์ราชเสวกทั้งฝ่ายวังหลวงวังหน้าถวายดอกไม้ธูปเทียนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ส่วนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงประพฤติตามแบบอย่างเจ้านายรับกรม คือถวายดอกไม้ธูปเทียนแก่พระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งเจริญพระชนมายุยิ่งกว่าพระองค์ทุก ๆ พระองค์ ครั้นเสร็จการพระราชพิธีเฉลิมพระราช

---

(๑) ในจดหมายเหตุเก่ากล่าวแต่ว่า พระสงฆ์สวดมนต์ในพระที่นั่งทั้ง ๓ องค์ ที่กล่าวนามมานั้น แต่รายการที่กล่าว ๆ ตามสันนิษฐาน เชื่อว่าไม่ผิด

(๒) ตรงกับวันที่ ๒๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๙๔

(๓) ตรงกับวันที่ ๒๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๙๔

มนเทียรแล้ว โปรดให้แห่เสด็จพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเลียบพระนครทางสถลมารคอีกวันหนึ่งจึงเสร็จการพระราชพิธีบวรราชาภิเษก

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวบวรราชาภิเษก พระชนมายุได้ ๔๓ พรรษา เสด็จขึ้นไปประทับที่พระบวรราชวังเวลากำลังปรักหักพังทรุดโทรมทั่วไปทั้งวัง ข้าราชการวังหน้าที่ได้ตามเสด็จไปแต่แรกเล่ากันว่าถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวออกพระโอษฐ์ว่า "เออ อยู่ดีดีก็ให้มาเป็นสมภารวัดร้าง" ความข้อนี้สมกับคำพระครูธรรมวิธานาจารย์สอน(๑) เล่าว่า เมื่อก่อนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับที่วังหน้านั้น วังหน้ารกร้างหักพังมากซุ้มประตูและหลังคาป้อมปราการรอบวังหักพังเกือบหมด กำแพงวังชั้นกลางก็ไม่เห็นมี ท้องสนามในวังหน้าชาวบ้านเรียกกันว่า "สวนพันชาติ" เพราะพันชาติตำรวจปลูกเหย้าเรือนอาศัยและขุดร่องทำสวนเต็มตลอดไปจนหน้าพระที่นั่งศิวโมกข์พิมานและพระที่นั่งพุทไธศวรรย์สถานที่ต่าง ๆ เช่นศาลาลูกขุนและโรงช้าง เป็นต้น ของเดิมหักพังหมดมีแต่รอยเหลืออยู่ตรงที่ที่สร้างขึ้นใหม่ พระครูธรรมวิธานาจารย์ว่าสถานที่ต่าง ๆ ที่เห็นกันในชั้นหลัง เป็นของสร้างครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแทบทั้งนั้น ความที่พระครูธรรมวิธานาจารย์กล่าวนี้ยุติต้องด้วยเหตุการณ์ คิดดูแต่สร้างวังหน้ามาจนเวลานั้นได้ถึง ๖๙ ปี ปรากฏว่าได้ซ่อมแซมปฏิสังขรณ์แต่พระราชมนเทียรเมื่อในรัชกาลที่ ๓ นอกจากพระราชมนเทียรเห็นจะชำรุดทรุดโทรมทั่วไปทั้งวัง และคงเป็นด้วยเหตุที่วังหน้ารกร้างทรุดโทรมนี้เอง จึงมีหมายรับสั่งปรากฏอยู่ว่าเมื่อก่อนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จขึ้นไปประทับที่วังหน้านั้น

---

(๑) พระครูธรรมวิธานาจารย์ได้อยู่วัดมหาธาตุมาแต่เป็นเด็กศิษย์วัด จนอายุกว่า ๘๐ ได้เคยเดินผ่านไปมาทางวังหน้าเสมอตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๓

ให้ทำพิธีฝังอาถรรพณ์ใหม่เมื่อเดือน ๖ ขึ้นค่ำ ๑ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้แห่พระพุทธสิหิงค์กลับไปสถิตประดิษฐานในพระราชวังบวร ฯ และในวันนั้นเวลาบ่าย พระสงฆ์ ๒๐ รูปสวดมนต์ในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย รุ่งขึ้นวันขึ้น ๒ ค่ำ เวลาเช้า พราหมณ์ฝังหลักอาถรรพณ์ทุกป้อมและประตูพระราชวังบวร ฯ รวม ๘๐ หลัก เข้าใจว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปประทับที่พระราชวังบวร ฯ ในวันแรม ๒ ค่ำ เดือน ๖ นั้น

ตามที่ได้ความในจดหมายเหตุและที่พระครูธรรมวิธานาจารย์เล่าให้ฟังดังกล่าวมา เป็นอันยุติได้ว่า พระราชมนเทียรและสถานที่ต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในแผนที่วังหน้า เป็นของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาใหม่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ โดยมาก แต่การที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนานั้น ถ้าจะกำหนดโดยเหตุ ต่างกันเป็น ๓ ประการ คือ ก่อสร้างเฉลิมพระเกียรติยศที่เสมอด้วยพระเจ้าแผ่นดินนั้นประการ ๑ ก่อสร้างแทนของเดิมซึ่งปรักหักพังไปให้บริบูรณ์ดังแต่ก่อนประการ ๑ ก่อสร้างตามลำพังพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกประการ ๑ จะอธิบายต่อนี้ไปทีละอย่าง

สิ่งซึ่งสร้างขึ้นเฉลิมพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เล่ากันมาว่า พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเกือบจะทั้งนั้น ทั้งพระราชมนเทียนสถานและเครื่องราชูปโภคทั้งปวงตลอดจนตำแหน่งขุนนาง ยกตัวอย่างเช่นว่าจ่าตำรวจทรงตั้งขึ้นใหม่ในทำเนียบข้าราชการวังหลวง ก็โปรดให้ตั้งขึ้นใหม่ในทำเนียบข้าราชการวังหน้าด้วยฉะนี้เป็นต้น ว่าโดยย่อเครื่องเฉลิมพระเกียรติยศสำหรับวังหลวง

มีอย่างไร ก็ทรงพระราชดำริให้มีขึ้นทางวังหน้าในครั้งนั้นโดยมาก จะกล่าวแต่เฉพาะพระราชมนเทียรก่อน คือ

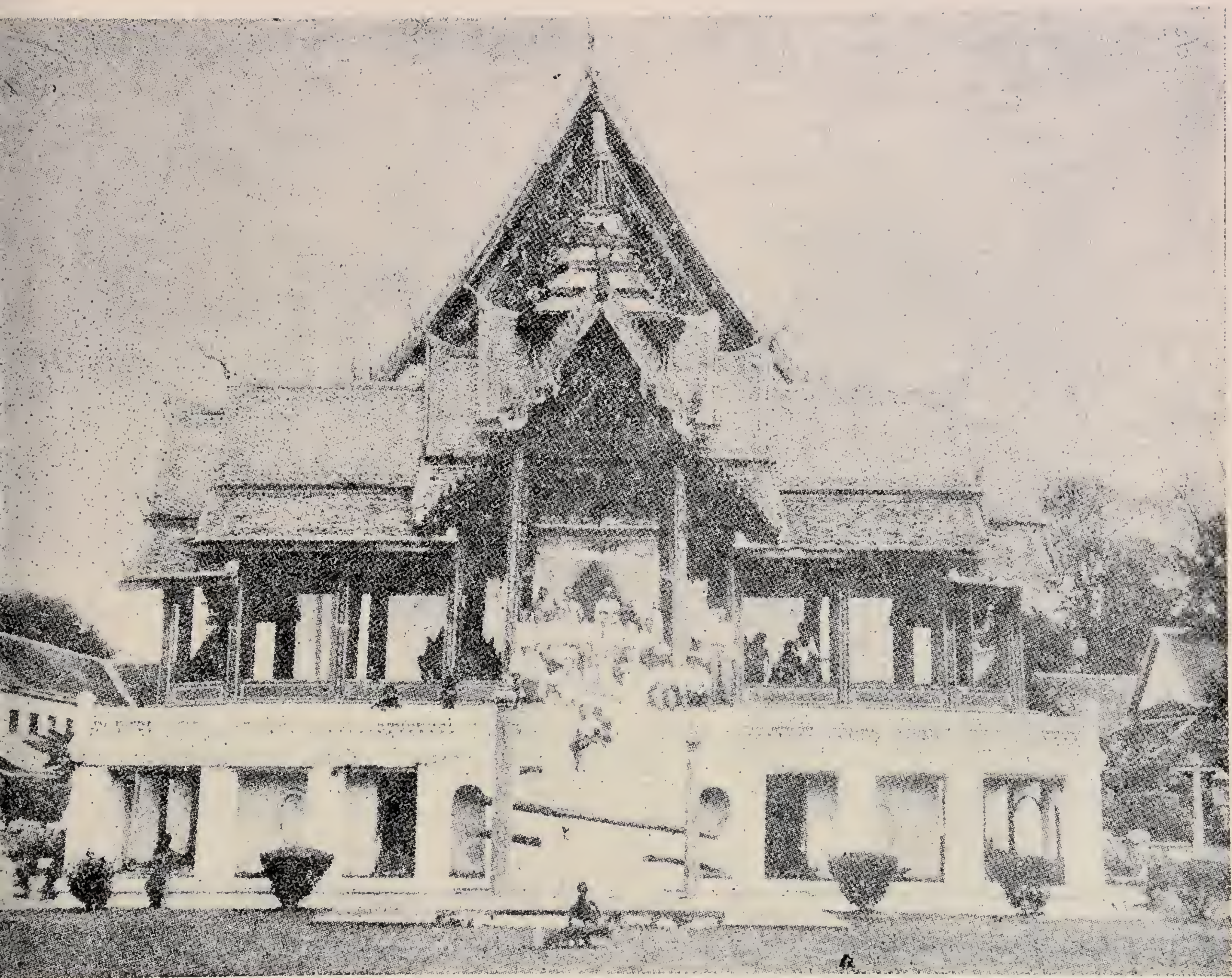
ข้อสำคัญ ปราสาทไม่เคยมีในพระราชวังบวรสถานมงคล จึงโปรดให้สร้างปราสาทขึ้นข้างหน้ามุขพระที่นั่งพุทไธศวรรย์องค์ ๑ ขนาดและรูปสัณฐานอย่างพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ในพระบรมมหาราชวัง ขนานนามว่า "พระที่นั่งคชกรรมประเวศ" มีเกยสำหรับขึ้นทรงช้างอยู่ข้างหน้า

สร้างพระที่นั่งโถง ทำนองพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ในพระราชวังหลวงตรงมุมกำแพงบริเวณหน้าพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย มุมข้างใต้องค์ ๑ มุมข้างเหนือองค์ ๑ มีเกยสำหรับทรงพระราชยาน ขนานนามว่า "พระที่นั่งมังคลาภิเษกองค์ ๑ พระที่นั่งเอกอลงกฎองค์ ๑" ยังอยู่จนทุกวันนี้ทั้ง ๒ องค์

ในชาลาข้างท้องพระโรง สร้างพระที่นั่งโถงองค์ ๑ เหมือนอย่างพระที่นั่งสนามจันทร์ และเรียกว่าพระที่นั่งสนามจันทร์อย่างเดียวกับในพระบรมมหาราชวัง พระที่นั่งองค์นี้ยังอยู่ แต่ชำรุดจวนพังอยู่แล้ว

สร้างพลับพลาสูงที่ทอดพระเนตรฝึกซ้อมทหารบนกำแพงพระบวรราชวังด้านตะวันออกองค์ ๑ อย่างพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ในพระราชวังหลวง แต่เป็นพลับพลาโถง เสาไม้หลังคาไม่มียอด เข้าใจว่าจะเหมือนอย่างพระที่นั่งสุทไธศวรรย์เมื่อแรกสร้าง ก่อนแก้เป็นปราสาทเมื่อในรัชกาลที่ ๓

สร้างพระตำหนักน้ำที่ท่าตำหนักแพหมู่ ๑ เป็นเครื่องไม้ทำนองพระที่นั่งสร้างที่ท่าราชวรดิษฐ์เมื่อในรัชกาลที่ ๔ ขนานนามว่า พระที่นั่งมหรรณพพิมานองค์ ๑ พระที่นั่งชลสถานทิพอาสน์องค์ ๑ พระที่นั่งประพาสคงคาองค์ ๑ พระที่นั่งนทีทัศนาภิรมย์องค์ ๑ ว่าสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติสร้างถวายพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระที่นั่งคชกรรมประเวศ แรกสร้างในรัชกาลที่ ๔

สิ่งซึ่งสร้างขึ้นแทนของเก่า แต่ถ่ายแบบอย่างของในพระราชวังหลวงไปสร้างเฉลิมพระเกียรติยศก็มีหลายอย่าง เช่นโรงช้างต้น ม้าต้น และประตูมหาโภคราชสร้างใหม่เป็นประตูชั้นกลาง ทำเป็นประตูสองชั้นอย่างประตูพิมานไชยศรีในพระราชวังหลวงนั้นเป็นต้น การชักธงตราแผ่นดินที่ในพระราชวังมีขึ้นในรัชกาลที่ ๔ ในพระราชวังหลวงตั้งเสาชักธงพระมหามงกุฎที่พระบวรราชวังก็โปรดให้ตั้งเสาชักธงพระจุฑามณีอย่างเดียวกัน

สิ่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นให้บริบูรณ์ตามของเดิมนั้น เช่นสร้างทิมดาบ เขื่อนเพ็ชร โรงช้าง โรงม้า ศาลาลูกขุนเป็นต้น ตลอดจนก่อสร้างป้อมประตูที่ปรักหักพังให้กลับดีขึ้นดังเก่า ของเหล่านี้ที่ของเดิมเป็นเครื่องไม้ สร้างใหม่เป็นเครื่องก่ออิฐถือปูนโดยมากตำหนักข้างในก็ซ่อมใหม่ทั้งหมดในครั้งนั้น

สิ่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างตามพระราชหฤทัยของพระองค์เองนั้น คือพระราชมนเทียรที่เสด็จประทับในพระบวรราชวัง ไม่พอพระราชหฤทัยที่จะประทับพระวิมานของเดิม จะสร้างพระราชมนเทียรใหม่เป็นที่ประทับ แต่ที่พระบวรราชวังชั้นในคับแคบ จึงโปรดให้ขยายเขตชั้นในขึ้นไปข้างด้านเหนือ (เขตเดิมอยู่ตรงแนวถนนแต่ประตูสุดายุรยาตรมาทางตะวันออก ในแผนที่) และให้รื้อโรงละคร ซึ่งกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ทรงสร้างไว้แต่เดิมนั้นเสีย แล้วสร้างพระราชมนเทียรใหม่ในที่บริเวณนั้นองค์ ๑ สร้างเป็นเก๋งจีนโดยฝีมืออย่างประณีตบรรจง ครั้นสำเร็จเสด็จขึ้นประทับ เผอิญประชวรเสาะแสะติดต่อมาไม่เป็นปกติ จีนแสมาดูกราบทูลว่าเพราะพระที่นั่งเก๋งที่ประทับนั้นสร้างในที่กวงจุ้ยไม่ดีเป็นอัปมงคล จึงโปรดให้รื้อพระที่นั่งเก๋งนั้นไปปลูกที่วังใหม่ (ตรงที่สร้างโรงกษาปณ์เดี๋ยวนี้) ถึงรัชกาลที่ ๕ เก๋งนี้ว่างอยู่ พระบาท

สมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทอดพระเนตรเห็นแต่ยังทรงพระเยาว์ โปรดว่าฝีมือที่ทำประณีตน่าเสียดาย จึงให้ย้ายเอาไปปลูกไว้ในพระราชวังดุสิต เป็นที่สำหรับเจ้านายวังหน้าไปประทับเวลาเสด็จขึ้นไปเฝ้าฯ ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ครั้นเมื่อรื้อพระที่นั่งเก๋งออกไปจากพระบวรราชวังแล้วจึงทรงสร้างพระที่นั่งอีกองค์ ๑ ในบริเวณอันเดียวกัน เป็นแต่เลื่อนไปข้างตะวันออกหน่อยหนึ่ง พระที่นั่งองค์ใหม่นี้ทำเป็นตึกอย่างฝรั่งสร้างโดยประณีตบรรจงเหมือนกัน ขนานนามว่า "พระที่นั่งอิศเรศรราชานุสร" พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่ที่พระที่นั่งองค์นี้ตลอดมาจนเสด็จสวรรคต พระที่นั่งอิศเรศรราชานุสรยังอยู่จนทุกวันนี้

อีกอย่างหนึ่งโปรดให้รื้อพระตำหนักแดงที่พระราชวังเดิม มาปลูกไว้ในพระบวรราชวังข้างด้านตะวันตก ตรงมุมวังที่ขยายใหม่ พระตำหนักแดงนี้เข้าใจว่าเป็นพระตำหนักเดิมของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มีเรื่องตำนานจะกล่าวที่อื่นต่อไปข้างหน้า

อนึ่ง เมื่อในรัชกาลที่ ๓ นั้น พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบังคับบัญชาทหารปืนใหญ่ จึงทรงศึกษาวิชาทหารอย่างยุโรป แล้วเอาเป็นพระธุระฝึกหัดจัดทหารตลอดมา และอีกประการ ๑ โปรดวิชาต่อเรือกำปั่นรบ ได้ทรงศึกษาตำราเครื่องจักรกลกับมิชชันนารี จนทรงสร้างเครื่องเรือกลไฟขึ้นได้ในเมืองไทยเป็นครั้งแรก จึงเป็นเหตุให้โปรดทั้งวิชาการทหารบกทหารเรือมาแต่เมื่อในรัชกาลที่ ๓ ครั้นเสด็จเฉลิมพระยศบวรราชาภิเษกแล้ว ก็ทรงจัดตั้งทหารวังหน้าขึ้นทั้งทหารบกทหารเรือ จ้างนายร้อยเอกน๊อกซ์นายทหารอังกฤษ[๑] ซึ่งภายหลังได้เป็นกงสุลเยเนอราลอังกฤษในกรุงเทพ ฯ

---

(๑) ดูประวัติในหนังสือ เรื่อง สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ของ นายณัฐวุฒิ-สุทธิสงคราม

และเป็นเซอร์ธอมมัสน๊อกซ์นั้น มาเป็นครูฝึกหัดตามแบบอังกฤษ ส่วนทหารเรือก็ให้พระเจ้าลูกเธอเป็นนายทหารเรือหลายพระองค์ และทรงต่อเรือรบกลไฟ มีเรืออาสาวดีรส และเรือยงยศอโยชฌิยาเป็นต้น สั่งสมปืนใหญ่น้อย และเครื่องสาตราวุธยุทธภัณฑ์สำหรับการทหารนั้นมากมาย จึงต้องสร้างสถานที่เพิ่มเติมขึ้นในวังหน้า เช่น โรงปืนใหญ่ โรงทหาร คลังสรรพยุทธและตึกดิน ที่ปรากฏในแผนที่วังหน้าล้วนเป็นของสร้างขึ้นในครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งนั้น ส่วนโรงทหารเรือนั้นจัดตั้งที่ริมแม่น้ำข้างใต้ตำหนักแพ ตรงที่เป็นโรงทหารเดี๋ยวนี้

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างวังใหม่วัง ๑ ที่ริมคลองคูเมืองเดิมข้างฝั่งเหนือ ตรงที่เป็นโรงกษาปณ์ทุกวันนี้ ว่าจะเป็นที่เสด็จไปประทับสำราญพระราชอิริยาบถ ได้โปรดให้รื้อพระที่นั่งเก๋งที่ทรงสร้างในพระบวรราชวังไปปลูกไว้ แต่การค้างมาหาได้เสด็จไปประทับไม่ และได้โปรดให้สร้างวัง (ตรงที่โรงพยาบาลทหารบกทุกวันนี้)(๑) พระราชทานให้เป็นวังกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ พระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่อีกวังหนึ่ง

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เล่ากันมาว่า พระอัธยาศัยไม่โปรดที่จะแสดงยศศักดิ์ โดยปกติเสด็จออกให้ข้าราชการเฝ้าก็เสด็จออกที่โรงรถ ต่อเวลามีการพิธีจึงเสด็จออกท้องพระโรง จะเสด็จที่ใด ถ้ามิได้เป็นราชการงานเมือง ก็มักจะเสด็จแต่โดยลำพังพระองค์ บางทีทรงม้าไปกับคนตามเสด็จคนหนึ่งสองคน โดยพอพระราชหฤทัยที่จะเที่ยวประพาสมิให้ใครรู้ว่าพระองค์เสด็จ แม้จะเสด็จไปตามวังเจ้านายก็ไม่ใคร่ให้รู้พระองค์ก่อน พระองค์เจ้าประดิษฐาวรการเคยตรัสเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า เมื่อแรก

---

(๑) หมายถึงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ปัจจุบันคือกรมแพทย์ทหารบก

ได้บังคับช่างสิบหมู่แต่ยังเป็นหม่อมเจ้าอยู่นั้น ครั้งหนึ่งเวลาค่ำแล้ว ได้ยินเสียงคนมาร้องเรียกที่ประตูวัง ให้คนเปิดประตูออกมา พบพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปที่วัง พระองค์เจ้าประดิษฐ ฯ ตกพระทัยออกไปเชิญเสด็จมาประทับบนหอนั่ง เวลานั้นมีแต่ได้จุดอยู่ใบหนึ่ง จะเรียกพรมเจียมมาปูรับเสด็จก็รับสั่งห้ามเสีย ประทับยอง ๆ ดำรัสเรื่องที่โปรดให้ทำสิ่งของถวายไปพลางและทรงเขี่ยไต้ไปพลาง จนเสร็จพระราชธุระจึงเสด็จทรงม้ากลับไปพระบวรราชวัง อันเรื่องทรงม้า เล่ากันว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดนัก ประทับอยู่พระบวรราชวังเสด็จทรงม้าเล่นในสนามไม่ขาด บางทีก็ทรงคลี บางทีเวลากลางคืนให้เล่นขี่ม้าซ่อนหา วิธีเล่นนั้น ให้มีคนขี่ม้าตะพายย่ามติ้วแต่งตัวเหมือนกับคนอยู่โยงอีกคนหนึ่ง คนขี่ม้าหนีต้องได้ติ้วก่อนจึงจะเข้าโยงได้ ความสนุกอยู่ที่รู้ไม่ได้ว่าม้าไหนเป็นม้าติ้ว และม้าไหนเป็นม้าอยู่โยง เพราะแต่งตัวเหมือนกัน บางทีคนขี่ม้าติ้วแกล้งไล่ ผู้ที่ไม่รู้หลงหนี เลยเข้าโยงไม่ได้ก็มี เล่ากันว่าสนุกนัก บางทีก็ถึงทรงม้าเข้าล่อช้างน้ำมัน ครั้งหนึ่งว่าทรงม้าผ่านตัวโปรด ขึ้นระวางเป็นเจ้าพระยาสายฟ้าฟาด เข้าล่อช้างพลายแก้วซึ่งขึ้นระวางเป็นพลายไฟภัทกัลป์เวลาตกน้ำมัน พอช้างไล่ทรงกระทบพระบาทจะให้ม้าวิ่ง ม้าตัวนั้นเป็นม้าเต้นน้อยดีไปเต้นน้อยเสีย เล่ากันว่าวันนั้นหากหมออาจซึ่งเป็นหมอตัวดีขี่พลายแก้ว เอาขอพื้นที่สำคัญเหนี่ยวพลายแก้วไว้อยู่โดยฝีมือ อีกนัยหนึ่งว่าปิดตาช้างแล้วเบนไปเสียทางอื่นทัน พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงไม่เป็นอันตราย เห็นจะเป็นเพราะเหตุที่โปรดการทแกล้วทหารและสนุกคะนองต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ จึงเกิดเสียงกระซิบลือกันว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิชาอาคม บางคนว่าหายพระองค์ได้ บ้างว่าเสด็จลงเหยียบเรือกำปั่นฝรั่งเอียงก็มี กระบวนทรง

ช้างก็ว่าแข็งนัก ของที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดทรงเล่นที่เล่าลือกันอีกอย่างหนึ่งก็แอ่วลาวว่าทรงได้สันทัดทั้งแคนทั้งแอ่ว คำแอ่วเป็นพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีปรากฏอยู่จนบัดนี้หลายเล่มสมุด เซอร์ยอนเบาริงราชทูตอังกฤษเข้ามากรุงเทพ ฯ แต่งหนังสือกล่าวไว้ว่า เมื่อวันพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานเลี้ยงนั้นเมื่อเสร็จการเลี้ยงแล้วทรงแคนให้ฟัง เซอร์ยอนเบาริงชมไว้ในหนังสือว่าทรงเพราะนัก

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จดำรงราชสมบัติอยู่ ๑๕ ปี ในตอนปลายเกิดวัณโรคขึ้นภายในพระองค์มีพระอาการประชวรกระเสาะกระแสะมาหลายปี ต้องเสด็จไปเที่ยวรักษาพระองค์ตามหัวเมืองเนือง ๆ กล่าวกันว่ามักเสด็จไปประทับตามถิ่นที่มีบ้านลาวเพราะโปรดแอ่วลาว เสด็จไปประทับที่บ้านสัมปะทวน แขวงจังหวัดนครไชยศรีบ้าง(๑) ทางเมืองพนัสนิคมบ้าง(๒) แต่ไปประทับที่ตำหนักบ้านสีทา แขวงจังหวัดสระบุรีโดยมาก จนปีฉลู จุลศักราช ๑๒๒๗ พ.ศ. ๒๔๐๘ พระอาการที่ประชวรหนักลงต้องเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ และในเดือนยี่ ปีฉลูสัปตศกนั้น เป็นกำหนดพระฤกษ์จะได้ทำการพระราชพิธีโสกันต์พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าสมเด็จพระอนุชาธิราชประชวรมากอยู่ จะโปรดให้เลื่อนงานโสกันต์ไป ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กราบทูลขออย่าให้เลื่อนงานว่าพระองค์ประชวรมากอยู่แล้วจะไม่ได้มีโอกาสสมโภช จึงต้องโปรดให้คงงานไว้ตามพระฤกษ์เดิม ครั้นถึงงานพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

---

(๑) เป็นอำเภอหนึ่งในเขตจังหวัดนครปฐม

(๒) อำเภอในเขตจังหวัดชลบุรี

ดำรัสสั่งให้เจ้าพนักงานเตรียมกระบวนจะเสด็จลงมาทรงจรดพระกรรไกรพระราชทาน พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ต้องรับสั่งให้ทอดที่ราชอาสน์เตรียมไว้รับเสด็จตามเคย ทั้งทรงทราบอยู่ว่าพระอาการมากจะไม่เสด็จลงมาได้โดยจะมิให้สมเด็จพระอนุชาธิราชทรงโทมนัสน้อยพระทัย ด้วยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตาพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาก ข้าพเจ้าเคยได้ยินพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสเล่าว่าเมื่อยังทรงพระเยาว์อยู่นั้น เสด็จขึ้นไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อใด มักดำรัสเรียกเข้าไปให้ใกล้แล้วยกพระหัตถ์ลูบรับสั่งว่า "เจ้าใหญ่นี่แหละต่อไปจะเป็นที่พึ่งของญาติได้"

ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวรหนักนั้น พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปทรงรักษาพยาบาลทั้งกลางวันกลางคืน ประชวรมาจนวันอาทิตย์ เดือนยี่ แรม ๖ ค่ำ[๑] พอเป็นวันสุดงานพระราชพิธีโสกันต์ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จสวรรคตที่พระที่นั่งอิศเรศรราชานุสร พระชนมายุได้ ๕๘ พรรษา การพระศพโปรดให้เรียกว่าพระบรมศพ จัดเหมือนอย่างพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทุกอย่าง เว้นแต่มิได้ประกาศให้คนโกนหัวไว้ทุกข์ทั้งเมือง เป็นแต่ที่มีสังกัดในพระบวรราชวัง เหมือนอย่างกรมพระราชวังบวร ฯ แต่ก่อนมา

ครั้นถึงปีขาล พ.ศ. ๒๔๐๙ โปรดให้ทำพระเมรุที่ท้องสนามหลวงตามแบบอย่างพระเมรุพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน และจัดการแห่พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำนองครั้งกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ในรัชกาลที่ ๒ แต่เพิ่มเติมพระเกียรติยศพิเศษขึ้นเป็นหลายประการ

---

(๑) ตรงกับวันที่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๘

ปรากฏรายการงานพระเมรุครั้งนั้นว่า ณ เดือน ๓ ขึ้น ๔ ค่ำ[๑] เชิญพระบรมธาตุแห่แต่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยในพระบวรราชวัง ออกประตูมหาโภคราช และประตูบวรยาตรา ด้านตะวันออก มาสมโภชที่พระเมรุวันกับคืนหนึ่ง แห่พระบรมธาตุกลับแล้ว ถึงเดือน ๓ ขึ้น ๖ ค่ำ เพลาบ่าย ๒ โมง เชิญพระบรมศพแห่ออกประตูโอภาสพิมานชั้นกลางด้านเหนือ และประตูพิจิตรเจษฎาด้านตะวันตกพระบวรราชวัง ไปถึงตำหนักแพ เชิญพระบรมโกศประดิษฐานเหนือพระแท่นแว่นฟ้าในเรือพระที่นั่งกิ่งไกรสรมุข แห่ล่องลงมาประทับที่พระราชวังเดิม ด้วยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประทับอยู่ตลอดในรัชกาลที่ ๓ มีมหรสพสมโภชคืนหนึ่ง ครั้นเวลาดึกเคลื่อนเรือพระบรมศพมาประทับที่ท่าฉนวนวัดพระเชตุพน รุ่งขึ้น ขึ้น ๖ ค่ำ เวลาเช้าแห่กระบวนน้อยไปยังที่ตั้งกระบวนใหญ่ที่ถนนสนามไชย เชิญพระบรมโกศขึ้นพระมหาพิไชยราชรถแห่ไปยังพระเมรุมาศ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลและมีมหรสพสมโภช ๗ วัน แล้วพระราชทานเพลิงเมื่อขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๓ เมื่อเสร็จการสมโภชพระบรมอัฐิแล้วโปรดให้เชิญไปประดิษฐานไว้ที่พระที่นั่งอิศเรศรราชานุสรที่ในพระบวรราชวัง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตนั้น วังหน้าผิดกับเวลาเมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ สวรรคตหลายอย่าง เป็นต้นว่า พระราชวังบวร ฯ ที่เคยชำรุดทรุดโทรม พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปฏิสังขรณ์ให้กลับบริบูรณ์ดีแล้วทั้งข้างหน้า ข้างในทั่วไป และเจ้านายฝ่ายในพระบวรราชวัง ก็มีมากขึ้น มีพระองค์เสด็จอยู่ทั้ง ๔ รัชกาลพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า ไม่ควรจะทิ้งพระบวรราชวังให้เป็นวังร้างว่างเปล่าเหมือนอย่างแต่ก่อน และตาม

---

(๑) *ตรงกับวันศุกร์ที่ ๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๐๙*

ราชประเพณีครั้งกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปประทับอยู่วังหน้าก็เคยมี ดังกล่าวมาแต่ก่อนแล้ว จึงเสด็จขึ้นไปประทับเป็นประธานในพระบวรราชวังเนือง ๆ บางทีก็เสด็จไปเยี่ยมเยือนเฉพาะเวลา บางทีประทับแรมอยู่ก็มีบ้าง และเวลานั้นมีเก๋ง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระวิสูตรวารี (มลิ) สร้างถวายตรงหน้าพระที่นั่งอิศเรศรราชานุสร ยังค้างอยู่จึงโปรดให้สร้างต่อมาจนสำเร็จ ขนานนามว่า "พระที่นั่งบวรบริวัติ"(๑) เป็นที่ประทับเวลาเสด็จไปอยู่พระบวรราชวัง ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ แต่ต่อมา ดำรัสว่าที่พระที่นั่งบวรบริวัติถูกแดดบ่ายร้อนจัดนักโปรดให้สร้างตึกอีกหลัง ๑ ต่อไปข้างเหนือ การยังไม่สำเร็จจนตลอดรัชกาลที่ ๔

ตรงนี้ควรจะกล่าวถึงเรื่องข้าราชการวังหน้าแทรกลงสักหน่อย ด้วยเนื่องในเรื่องตำนานของวังหน้ามาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาจนกรุงรัตนโกสินทร์ ตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ไม่ปรากฏทำเนียบในกฎหมายเดิม (ที่พิมพ์ ๒ เล่มนั้น) แต่มีข้าราชการบางตำแหน่งในทำเนียบเดิม เช่นหลวงมหาอำมาตย์ ว่าเป็นสมุหมหาดไทยฝ่ายเหนือ หลวงธรรมไตรโลก ว่าเป็นสมุหพระกลาโหมฝ่ายเหนือ คำว่า "ฝ่ายเหนือ" ที่กล่าวในทำเนียบ หมายความว่าราชธานีฝ่ายเหนือ คือเมืองพิษณุโลกเป็นแน่ไม่มีที่สงสัย คือเป็นอัครมหาเสนาบดีของเจ้าที่ครองเมืองพิษณุโลก ถึงเจ้ากรมพระตำรวจตำแหน่งขุนราชนรินทร์ ขุนอินทรเดช ที่เรียกว่า "กรมพระตำรวจนอก" นั้นก็เป็นตำแหน่งตำรวจฝ่ายเหนืออย่างเดียวกัน ด้วยมีปรากฏในเรื่องพระราชพงศาวดารว่า เมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดีมาล้อมกรุงศรีอยุธยาไว้ พระมหาธรรมราชาที่ครองเมืองพิษณุโลกมาในกองทัพกับพระเจ้าหงสาวดีเสด็จเข้า

---

(๑) ในทำเนียบนามภาค ๑ เรียกว่า "พระที่นั่งบวรปริวัตร" พระที่นั่งองค์นี้ถูกรื้อลงเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘ เมื่อสร้างอาคารพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

มาว่ากล่าวชาวเมืองให้ยอมแพ้ ชาวเมืองไม่เชื่อ กลับเอาปืนยิงพระมหาธรรมราชา ขุนอินทรเดชเข้าอุ้มพระองค์พาหนีปืนไปความอันนี้เป็นหลักฐานว่าตำแหน่งขุนอินทรเดชเป็นตำรวจพิษณุโลกเลยส่อให้เห็นต่อไปว่าที่เรียกในทำเนียบว่า "ตำรวจสนม" ซึ่งขุนพรหมบริรักษ์ ขุนสุริยภักดีเป็นเจ้ากรมนั้น เดิมเห็นจะเป็นตำรวจสำหรับพระอัครมเหสี ตำรวจสำหรับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน เดิมมีแต่ ๔ ตำรวจเท่านั้น ตำแหน่งข้าราชการฝ่ายเหนือที่กล่าวมานี้เห็นจะรวมสมทบเข้าในทำเนียบข้าราชการวังหลวงเมื่อในแผ่นดินพระมหาธรรมราชาธิราชนั้นเอง หรือมิฉะนั้นก็ในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ที่จริงตำแหน่งข้าราชการตามทำเนียบฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ที่ปรากฏในชั้นหลัง เช่นพระยาจ่าแสนยากร และพระยากลาโหมราชเสนาเป็นต้น น่าจะเกิดขึ้นเมื่อครั้งสมเด็จพระเอกาทศรถเป็นพระมหาอุปราช ด้วยมีพระเกียรติยศเหมือนอย่างพระเจ้าแผ่นดินแต่ไม่ปรากฏหลักฐาน ในหนังสือพระราชพงศาวดารมามีชื่อขุนนางวังหน้าตามทำเนียบใหม่บางตำแหน่งปรากฏต่อเมื่อสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเป็นพระมหาอุปราชในแผ่นดินพระศรีสุธรรมราชา จึงสันนิษฐานว่า จะพึ่งตั้งทำเนียบข้าราชการวังหน้าสังกัดเป็นหมวดหมู่ เมื่อตั้งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในแผ่นดินพระเพทราชาเป็นเดิมมา ข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ที่มาตั้งในกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ นั้น เอาทำเนียบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยามาตั้งแล้วมาเพิ่มเติมขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ตรงกับทำเนียบวังหลวง เหตุด้วยมีพระเกียรติยศเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ตำแหน่งข้าราชการวังหน้าจึงมีมากขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก

อนึ่ง ตามประเพณีมีแต่โบราณมา เวลาว่างพระมหาอุปราชจะเป็น เพราะเหตุพระมหาอุปราชเสด็จผ่านพิภพเป็นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ดี หรือพระมหาอุปราชสวรรคตก็ดี ข้าราชการวังหน้าต้องมาสมทบเป็นข้าราชการวังหลวง ผู้ที่รับราชการกรมไหนในวังหน้าก็มารับราชการในกรมนั้นในพระราชวังหลวง แต่นั้นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงตั้งทั้งตำแหน่งข้าราชการฝ่ายวังหลวงและวังหน้า จนทรงตั้งพระมหาอุปราชเมื่อใด ข้าราชการที่ตำแหน่งเป็นฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ก็กลับไปรับราชการในพระมหาอุปราช เป็นประเพณีมีมาดังนี้

พิเคราะห์ในทางพงศาวดารของข้าราชการวังหน้าในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เมื่อแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงเลือกสรรผู้ซึ่งทรงคุ้นเคยใช้สอยในพระองค์มาแต่ก่อน มาตั้งเป็นข้าราชการวังหน้าตามพระอัธยาศัย ข้าราชการวังหลวงกับวังหน้าครั้งนั้นเสมอเป็นต่างพวกมาในตอนปลายจึงมีเหตุเกิดเป็นอริกันดังอธิบายมาแล้ว เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตแล้ว ข้าราชการวังหน้ามาสมทบอยู่ในพระราชวังหลวง ๓ ปี ขุนนางครั้งกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ที่ร้ายก็ถูกกำจัดไป ที่ดีก็ย้ายไปรับราชการตำแหน่งในพระราชวังหลวง เมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้อุปราชาภิเษกเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ข้าราชการวังหน้าชั้นเดิมเห็นจะเหลืออยู่น้อย จึงปรากฏว่าทรงตั้งข้าหลวงเดิมเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายพระราชวังบวร ฯ โดยมาก ครั้นเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ มีพระราชประสงค์ตัวคนที่ได้ทรงตั้งเป็นตำแหน่งขุนนางวังหน้าไว้รับราชการในพระราชวังหลวงจึงต้องจัดหาข้าราชการวังหน้าขึ้นใหม่สำหรับสมเด็จพระอนุชาธิราชพระบัณฑูรน้อย ที่ได้อุปราชาภิเษกเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ใน

ครั้งนั้นเห็นจะทรงพระราชดำริปรึกษากัน จะป้องกันมิให้ข้าราชการวังหน้ากับวังหลวงเกิดเป็นต่างพวกต่างเหล่าดังแต่ก่อนจึงโปรดให้จัดบุตรหลานข้าราชการผู้ใหญ่ในพระราชวังหลวง แบ่งไปรับราชการมีตำแหน่งในฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ทุก ๆ ตระกูล ยกตัวอย่างดังเช่นในตระกูลเจ้าพระยามหาเสนา บุนนาค สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ผู้พี่ ได้เป็นจมื่นไวยวรนารถในพระราชวังหลวง สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ ผู้น้องได้เป็นจมื่นเด็กชาในพระราชวังบวร ฯ เป็นต้น ในสกุลอื่น ๆ ก็แบ่งไปในทำนองเดียวกัน ครั้นกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์สวรรคต ข้าราชการวังหน้ามาสมทบในพระราชวังหลวง ก็เข้ากันได้เป็นอันหนึ่งอันเดียวได้ย้ายมาเป็นตำแหน่งข้าราชการฝ่ายวังหลวงในระหว่างเวลาว่างพระมหาอุปราชอยู่ ๗ ปีนั้นโดยมาก ยกตัวอย่างเช่นสมเด็จเจ้าพระยาทั้ง ๒ องค์ที่กล่าวมาแล้ว สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ได้เป็นพระยาสุริวงศ์มนตรีจางวางมหาดเล็กแล้ว สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยก็ได้เป็นพระยาศรีสุริยวงศ์จางวางมหาดเล็ก ถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ กลับไปรับราชการในกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ เห็นจะเหลือข้าราชการวังหน้าครั้งกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๒ กลับไปไม่เท่าไรแต่ต่อมาไม่ช้าเมืองเวียงจันทน์เป็นขบถ กรมพระราชวังบวร ฯ ต้องเสด็จเป็นจอมพลไปปราบปรามเมืองเวียงจันทน์ เห็นจะโปรดให้เลือกสรรผู้ที่มีความสามารถไปเป็นขุนนางผู้ใหญ่ฝ่ายพระราชวังบวร ฯ คราวไปทัพนั้นหลายคน ปรากฏข้าราชการผู้ใหญ่ในตารางเกณฑ์ทัพหลายตำแหน่ง แต่ชั้นผู้น้อย พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้ทรงจัดคนพระราชทานอย่างเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ กรมพระราชวังบวร ฯ ต้องทรงเลือกหาเองได้ยินเล่ากันว่า ครั้งนั้นพวกข้าราชการวังหลวงไม่ใคร่มีใครสมัครขึ้นไปอยู่

วังหน้า ได้แต่ผู้ซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงคุ้นเคยชอบพอในส่วนพระองค์มาแต่ก่อน หรือที่ไม่ใคร่มีช่องทางที่จะได้ดีทางวังหลวงไปเป็นข้าราชการวังหน้า เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพสวรรคตแล้ว ตำแหน่งพระมหาอุปราชว่างอยู่ถึง ๑๘ ปี ข้าราชการวังหน้าที่มาสมทบอยู่ในพระราชวังหลวงก็หมดตัวแต่ในรัชกาลที่ ๓ ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชบวรราชาภิเษก เป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องหาข้าราชการวังหน้าใหม่ทั้งชุด จึงโปรดให้จัดบุตรหลานข้าราชการผู้ใหญ่ในพระราชวังหลวง แบ่งไปรับราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เหมือนอย่างครั้งรัชกาลที่ ๒ ข้าราชการวังหน้าครั้งรัชกาลที่ ๔ จึงอยู่ในสกุลเดียวกับข้าราชการวังหลวงโดยมาก

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว ข้าราชการฝ่ายพระบวรราชวังก็ลงมาสมทบรับราชการในพระราชวังหลวง ตำแหน่งสังกัดกรมไหนก็ไปรับราชการในกรมที่ตรงกันตามประเพณีโบราณทุก ๆ กรม มีที่ต้องจัดเป็นพิเศษอยู่ ๒ กรม คือกรมทหารบกกับทหารเรือ ด้วยพึ่งจัดตั้งขึ้นใหม่ในครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และในครั้งนั้นการบังคับบัญชาทหารอย่างยุโรปยังไม่ได้รวมขึ้นตรงต่อกระทรวงกลาโหมทุกกรมทั่วไป พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบัญชาการทหารบกวังหน้า และโปรดให้กรมหมื่นบวรวิไชยชาญพระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบัญชาการทหารเรือวังหน้าต่อมา

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตได้ ๓ ปี ถึงปีมะโรง จุลศักราช ๑๒๓๐ พ.ศ. ๒๔๑๑ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็สวรรคต พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ กรมหมื่นบวรวิไชยชาญได้เป็นพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

การพระราชพิธีอุปราชาภิเษกครั้งรัชกาลที่ ๕ สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ทรงจัดการพิธี เอาแบบอย่างครั้งอุปราชาภิเษกกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพเป็นตำรา คือปลูกพลับพลาที่ประทับของกรมหมื่นบวรวิไชยชาญที่หน้าโรงละคร ริมวัดพระศรีรัตนศาสดารามตามเคย แต่กรมหมื่นบวรวิไชยชาญเสด็จมาประทับเฉพาะเวลาเมื่อจะแห่ หาได้มาประทับแรมที่พลับพลาไม่ การที่แห่ก็แห่จากพลับพลาไปยังพระราชวังบวรฯ ไม่ได้ไปทรงเครื่องและขึ้นพระราชยานที่พระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ดังแต่ก่อน สองข้างทางแห่ตั้งราชวัติฉัตรเบญจรงค์ตามเคย ส่วนที่ในพระราชวังบวร ฯ ที่ทำพิธีจัดแต่ ๒ แห่งคือที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยตั้งทั้งพระแท่นมณฑลและเทียนไชย เป็นที่พระสงฆ์หมู่ใหญ่สวดมนต์และสวดภาณวารแห่ง ๑ ในห้องพระบรรทมที่พระที่นั่งวสันตพิมานจัดเป็นที่ทรงฟังพระสงฆ์ธรรมยุติกา ๕ รูปสวดพระปริตรอีกแห่ง ๑ มีการที่ต้องแก้ไขเป็นข้อสำคัญอย่างหนึ่ง คือตามประเพณีเดิม กรมพระราชวังบวร ฯ ต้องเสด็จเข้าไปรับพระราชทานพระสุพรรณบัฏที่ในพระบรมมหาราชวัง แต่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปพระราชทานพระสุพรรณบัฏเจ้านายตั้งกรมที่วังทุก ๆ พระองค์ อุปราชาภิเษกครั้งนี้จึงต้องเอาแบบการเสด็จพระราชดำเนินครั้งบวรราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมาเป็นตำรา

เริ่มการพิธีวันแรกเดือนอ้าย ขึ้น ๘ ค่ำ บ่ายมะโรงสัมฤทธิศก เพลาบ่าย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จโดยกระบวนราบไปประทับที่พระที่นั่งคชกรรมประเวศ แล้วกระบวนแห่กรมหมื่นบวรวิไชยชาญตามขึ้นไป ผ่านหน้าพระที่นั่งถวายบังคมพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแล้วไปประทับพระราชยานที่เกยพระที่นั่งมังคลาภิเษก เปลี่ยนเครื่องแต่งพระองค์ทรงเขียนทองพื้นขาว ฉลองพระองค์ครุย ไปทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ ทรงศีลที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ซึ่งจัดเป็นที่ประทับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วย ครั้นจุดเทียนไชยแล้วเสด็จเข้าไปทรงฟังสวดที่พระที่นั่งวสันตพิมาน จนสวดมนต์จบเสด็จพระราชดำเนินกลับแล้วจึงแห่กลับ รุ่งเช้ากรมหมื่นบวรวิไชยชาญเสด็จจากวังใหม่ไปเลี้ยงพระที่ในพระราชวังบวร ฯ ครั้นสวดมนต์ครบ ๓ วัน ถึงวันพุธ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๑ ค่ำ เพลาเช้า กรมหมื่นบวรวิไชยชาญเข้าที่สรง แล้วเสด็จมารับพระราชทานพระสุพรรณบัฏและเครื่องบวรราชูปโภคที่ในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ครั้นเสด็จพระราชดำเนินกลับแล้ว กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จออกโปรยทานที่พระที่นั่งคชกรรมประเวศ[๑] และเวลาบ่ายมีการสมโภชเวียนเทียน เป็นเสร็จการพระราชพิธีอุปราชาภิเษก

กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระชนมายุได้ ๓๑ พรรษา ในเวลานั้นพระราชมนเทียรและสถานที่ต่าง ๆ ในวังหน้า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงซ่อมแซมสร้างไว้ยัง

---

(๑) ที่ทรงโปรยทาน คงมีทุกคราวอุปราชาภิเษกแต่ก่อนมา แต่หากในจดหมายเหตุกล่าวถึงบ้างไม่กล่าวบ้าง อนึ่ง เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวบวรราชาภิเษกปรากฏว่าเสด็จลงมาถวายดอกไม้ธูปเทียนทพระราชวังหลวง แต่ครั้งนี้เข้าใจว่ากรมพระราชวังบวร ฯ เห็นจะทูลเกล้า ฯ ถวายที่พระราชวังบวร ฯ เมื่อรับพระราชทานพระสุพรรณบัฏเหมือนอย่างตั้งกรมเจ้านายในครั้งรัชกาลที่ ๔

บริบูรณ์ดี มีสิ่งสำคัญซึ่งปรากฏว่าสร้างใหม่ครั้งกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ แต่ที่วังซึ่งเสด็จอยู่แต่ก่อน (ตรงที่โรงพยาบาลทหารบกทุกวันนี้)(๑) รื้อสร้างใหม่ทั้งวัง ทำเป็นตึกอย่างฝรั่งมีเขื่อนเพ็ชรรอบวัง และทำทางฉนวนมีสะพานข้ามคลองเข้ามาถึงพระราชวังบวร ฯ เล่ากันมาว่า เป็นความคิดของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ให้สร้างจะให้ประทับอยู่ที่วังนั้น โดยปกติใช้พระราชวังบวร ฯ แต่สำหรับการพิธีและรับแขกเมือง เพราะเห็นว่า กรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ เสด็จอยู่ในพระราชวังบวร ฯ พระชันษาสั้น แต่การสร้างวังนั้นค้างมา กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญหาได้เสด็จไปประทับไม่ ที่สุดจึงประทานให้เป็นวังลูกเธอพระองค์เจ้าวิลัยวรวิลาศ พระองค์เจ้าไชยรัตนวโรภาศ แบ่งกันองค์ละครึ่ง ส่วนที่ในพระราชวังบวร ฯ เป็นแต่ทรงสร้างพระที่นั่ง ซึ่งพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างค้างไว้ให้สำเร็จเสด็จไปประทับอยู่ ณ ที่นั้น ทรงขนานนามว่า "พระที่นั่งสาโรชรัตนประพาส" ส่วนที่พระวิมานเดิมนั้นโปรดให้เจ้าคุณจอมมารดาเอม พระชนนี ขึ้นมาอยู่ที่มุขตะวันออก อันเรียกว่าพระที่นั่งบุรพาภิมุข

เมื่อกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญอุปราชาภิเษกนั้น มีตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระบวรราชวังเพิ่มเติมขึ้นครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมาก และมีทั้งทหารบกทหารเรือก็จัดขึ้นเป็นของฝ่ายวังหน้า ผิดกับครั้งพระมหาอุปราชแต่ก่อน ๆ ข้าราชการวังหน้ายังมีตัวอยู่มาก เพราะลงมาสมทบรับราชการวังหลวงเพียง ๓ ปี ครั้งนั้นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในสมัยเมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ

---

(๑) หมายถึงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ปัจจุบันคือกรมแพทย์ทหารบก

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์พระชนมายุอยู่ บัญชาสั่งให้บรรดาข้าราชการที่มีสังกัดวังหน้ากลับคืนไปอยู่ในกรมพระราชวังบวร ฯ ตามแบบโบราณ รวมทั้งกรมทหารบกทหารเรือ ที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดขึ้นใหม่ด้วยทั้งสิ้น ไม่ได้ดำริให้ลดลง คงแต่ตามอย่างกรมพระราชวังบวร ฯ แต่ก่อนมา เพราะฉะนั้น ทั้งข้าราชการและกำลังไพร่พลฝ่ายวังหน้า ในเวลากรมพระราชวังบวรวิไชยชาญอุปราชาภิเษกจึงมีมากกว่าครั้งไหน ๆ ที่เคยปรากฏมาแต่ก่อน ดูเหมือนความประสงค์ในครั้งนั้นจะให้กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ทรงรักษาระเบียบแบบแผนการงานทั้งปวงที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงจัดไว้ให้คงที่ถาวรสืบไป กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญจึงทรงพยายามที่จะเจริญรอยรักษาแบบอย่างของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อมาทั้งขนบธรรมเนียมในพระราชวังบวร ฯ มีเสด็จออกที่โรงรถแทนท้องพระโรงเป็นต้น ตลอดจนการฝึกหัดจัดทหารบกทหารเรือก็จัดต่อมาอย่างครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เพราะฐานะผิดกันด้วยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระเกียรติยศเป็นอย่างพระเจ้าแผ่นดิน และเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ เป็นแต่กรมพระราชวังบวร ฯ และเป็นแต่พระเจ้าบวรวงศ์เธอในชั้นราชตระกูล การที่สำสมกำลังพลทหารจะให้เหมือนแบบอย่างครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเป็นเหตุการณ์เกิดขึ้นเพราะเรียกระดมทหารวังหน้า เมื่อปีจอ จุลศักราช ๑๒๓๖ พ.ศ. ๒๔๑๗ ต้องจัดวางกำหนดอัตราเป็นยุติที่กรมพระราชวังบวร ฯ จะมีทหารได้เพียงเท่าใด เมื่อเป็นยุติแล้วจึงเรียบร้อยเป็นปกติต่อมา

กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญโปรดในการช่างต่าง ๆ มาแต่เดิม ทรงจัดตั้งโรงงานการช่างขึ้นในวังหน้าหลายอย่าง ทั้งช่างหล่อ ช่างกลึง

ตึก ๓ หลัง (ดูหน้า ๖๙) เมื่อสร้างแล้วให้ใช้เป็นที่ทำการของกระทรวงธรรมการ ๒ หลัง หลังที่เห็นข้างหน้านี้ใช้เป็น ร.ร. สวนกุหลาบไทย และได้เป็นที่แสดงศิลปชั่วคราว ต่อมาได้เป็นที่ทำการกระทรวงยุติธรรม และเป็นกระทรวงคมนาคม และ ร.ร. ศิลปศึกษาของกรมศิลปากร จนได้รื้อลงสร้างเป็นโรงละครแห่งชาติ

ช่างเคลือบ ของที่ทรงประดิษฐ์คิดทำขึ้นล้วนเป็นฝีมืออย่างประณีตจะหาเสมอได้โดยยาก แต่โรงงานการช่างในครั้งกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญใช้แก้ไขสถานที่ซึ่งมีมาแต่เดิมแล้วโดยมาก ปลูกสร้างใหม่ก็แต่ของเล็กน้อยมาในตอนหลังทรงหัดงิ้วขึ้นโรงหนึ่ง ก็ใช้สถานที่ของเดิมให้เป็นที่พวกงิ้วอาศัย

กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญดำรงพระยศเป็นพระมหาอุปราชอยู่ ๑๗ ปี ประชวรพระโรควักกะพิการ เสด็จทิวงคตที่พระที่นั่งบวรบริวัติ เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๓ ค่ำ(๑) ปีระกา จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ พระชนมายุได้ ๔๘ พรรษา ประดิษฐานพระศพประกอบพระโกศทองน้อย ไว้ในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย และโปรดให้ประกาศสั่งคนโกนหัวไว้ทุกข์เฉพาะที่สังกัดฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เหมือนอย่างกรมพระราชวังบวร ฯ สวรรคตแต่ก่อนมา ครั้นถึงเดือน ๗ ปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๙ พระเมรุที่ท้องสนามหลวงสร้างเสร็จแล้ว จึงแห่พระศพจากพระราชวังบวร ฯ มายังพระเมรุ มีการมหรสพสมโภชและทรงบำเพ็ญพระราชกุศลตามพระราชประเพณี พระราชทานเพลิงเมื่อวันจันทร์ เดือน ๗ ขึ้น ๑๓ ค่ำ(๒) แล้วให้เชิญพระอัฐิไปประดิษฐานไว้ที่พระที่นั่งอิศเรศรราชานุสรกับพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยกัน

เมื่อกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทิวงคตแล้ว ในปีจอ จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ นั้น พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เป็นมกุฎราชกุมารอย่างสมเด็จหน่อพระพุทธเจ้า ตามราชประเพณีเดิม จึงประกาศพระราชกฤษฎีกาเลิก

---

(๑) ตรงกับวันที่ ๒๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๘

(๒) ตรงกับวันที่ ๑๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๙

ตำแหน่งพระมหาอุปราชฝ่ายหน้าแต่นั้นมา[๑] ส่วนวังหน้าเมื่อมิได้เป็นพระราชวังดังแต่ก่อนแล้ว พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะไม่ให้เป็นที่ร้าง จึงโปรดให้จัดที่ในเขตวังชั้นนอกเป็นโรงทหารรักษาพระองค์ คือราบที่ ๑๑ ทุกวันนี้[๒] ด้วยทหารบกวังหน้ามาสมทบอยู่ในกรมนั้น วังชั้นกลางโปรดให้จัดเป็นที่พิพิธภัณฑสถานที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย พระที่นั่งพุทไธศวรรย์ และพระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน ส่วนชั้นในยังมีเจ้านาย ทั้งพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระธิดากรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเสด็จอยู่ด้วยกันมาก จึงโปรดให้คงจัดรักษาเป็นพระราชวังให้มีเจ้าพนักงานรักษาหน้าที่อยู่อย่างเดิม ทรงมอบหมายการปกครองให้พระองค์เจ้าดวงประภา พระราชธิดาพระองค์ใหญ่ของ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสำเร็จราชการฝ่ายในทั่วไป และโปรดให้เสด็จขึ้นมาประทับอยู่ที่พระที่นั่งสาโรชรัตนประพาส พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระอุตสาหะเสด็จ ฯ ขึ้นไปเยี่ยมเยือนเนือง ๆ ด้วยพระองค์ทรงเคารพนับถือในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมาก ทรงอุปการะแก่พระราชบุตรพระราชธิดามาทุกพระองค์ ถึงลูกเธอในกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญซึ่งยังทรงพระเยาว์อยู่โดยมากนั้น ก็ทรงจัดการให้เล่าเรียนและเป็นพระราชธุระทำนุบำรุงต่อมา ที่เป็นพระองค์ชายเมื่อทรงพระเจริญขึ้นได้มีตำแหน่งรับราชการแทบทุกพระองค์ เมื่อพระองค์เจ้าดวงประภาสิ้นพระชนม์โปรดให้พระองค์เจ้าสุดาสวรรค์ พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวรองลงมา ทรงสำเร็จราชการฝ่ายใน

---

(๑) พระบรมราชโองการเลิกตำแหน่งวังหน้า เมื่อวันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๑๐ ค่ำ ปีระกา สัปตศก ศักราช ๑๒๔๗ ตรงกับวันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๘

(๒) หมายถึงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ แต่ปัจจุบันคือบริเวณมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

วังหน้าต่อมาเหมือนอย่างพระองค์เจ้าดวงประภา และโปรดให้พระองค์เจ้าวงจันทร์พระเจ้าน้องนางร่วมพระชนนีกับกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเสด็จขึ้นมาประทับที่พระที่นั่งบวรบริวัติ มาจนตลอดรัชกาลที่ ๕

เมื่อเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรฯ แล้ว ครั้นล่วงเวลามาหลายปีป้อมปราการสถานที่ในวังหน้าก็ชำรุดทรุดโทรมลงโดยลำดับ ด้วยตั้งแต่ก่อสร้างซ่อมแซมครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ต่อมาหาได้บุรณปฏิสังขรณ์อีกไม่ พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า สถานที่ต่าง ๆ ในวังหน้าที่ไม่เป็นสิ่งสำคัญ จะลงทุนบูรณปฏิสังขรณ์ขึ้นก็ไม่เป็นประโยชน์อันใดควรรักษาไว้แต่ที่เป็นสิ่งสำคัญ จึงโปรดให้รื้อป้อมปราการสถานที่ต่างๆ ส่วนชั้นนอกข้างด้านตะวันออกลงเปิดที่เป็นท้องสนามหลวง ต่อมาเมื่อเสด็จกลับจากประพาสนานาประเทศในยุโรปครั้งแรก เมื่อรัตนโกสินทร์ศก ๑๑๖ พ.ศ. ๒๔๔๐ ทรงจัดการตกแต่งพระนครให้ไพบูลย์ขึ้น โปรดให้ข้างด้านตะวันออกทำถนนราชดำเนินในและท้องสนามหลวงขยายต่อขึ้นไปข้างเหนือ จึงรื้อป้อมปราการสถานที่ต่าง ๆ ต่อไปอีก คงไว้แต่พระอุโบสถวัดบวรสถานสุทธาวาส แล้วจึงโปรดให้สร้างตึกขึ้นในสนามข้างด้านเหนือ ๓ หลัง เป็นที่ว่าการกระทรวงธรรมการแล้วเปลี่ยนมาใช้ราชการกระทรวงยุติธรรมอยู่จนบัดนี้[๑] และสร้างโรงไว้พระมหาพิไชยราชรถต่อลงมาข้างใต้ ที่ริมน้ำข้างด้านตะวันตกก็รื้อสถานที่ของเดิมสร้างโรงทหารราบที่ ๑๑ ขึ้นใหม่ ส่วนข้างในพระราชวังบวรฯ นาน

---

(๑) หมายถึงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ต่อมาเป็นที่ทำการกระทรวงคมนาคม แล้วภายหลังได้รื้อลงสร้างโรงละครแห่งชาติขึ้นแทน

มามีคนอยู่ลดน้อยลง ตำหนักข้างในร้างว่างเปล่ามาก จึงโปรดให้กันตำหนักตอนข้างด้านใต้ออกเป็นข้างหน้าตอน ๑ ให้จัดเป็นคลังเครื่องสรรพยุทธ ทำประตูใหม่ขึ้นตรงมุมถนนพระจันทร์ และรื้อเขื่อนเพ็ชรเดิมก่อเป็นกำแพงใบเสมาเหมือนกำแพงเดิมต่อไปข้างด้านตะวันออกจนจรดกำแพงรั้วเหล็กซึ่งทำใหม่ในตอนเขตพิพิธภัณฑสถาน ว่าโดยย่ออย่างที่เป็นอยู่ทุกวันนี้

ถึงรัชกาลที่ ๖ เมื่อพระองค์เจ้าสุดาสวรรค์สิ้นพระชนม์ โปรดให้พระองค์เจ้าวงจันทร์ทรงสำเร็จราชการฝ่ายในวังหน้าแทนพระองค์เจ้าสุดาสวรรค์ต่อมา จนปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๕๙ พระองค์เจ้าวงจันทร์สิ้นพระชนม์ เจ้านายข้างในยังเหลืออยู่น้อยพระองค์ สมัครจะเสด็จไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้านายฝ่ายในพระราชวังบวรฯ เสด็จลงไปอยู่ในพระราชวังหลวง และทรงพระราชดำริว่า พระราชมนเทียรสถานในพระราชวังบวรฯ ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระอัฐิกรมพระราชวังบวรฯ แต่ก่อนมา ชำรุดทรุดโทรมมากนัก ไม่สมควรจะเป็นที่ประดิษฐานพระอัฐิต่อไป จึงโปรดให้เชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระอัฐิกรมพระราชวังบวรฯ ทั้ง ๔ พระองค์ แห่มาจากพระราชวังบวรฯ เมื่อวันที่ ๒ เมษายน ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๖๐ มาประดิษฐานไว้ที่วิหารพระธาตุ ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ส่วนที่วังหน้านอกจากบริเวณพิพิธภัณฑสถานนั้น โปรดให้กระทรวงกลาโหมดูแลปกครองรักษาต่อมาจนทุกวันนี้[๑]

---

(๑) หมายถึงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ปัจจุบันคือมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ซึ่งสังกัดสำนักนายกรัฐมนตรี

เขียนจาก

แผนที่พระราชวังบวรสถานมงคล

กรมแผนที่สำหรวจแต่ณวัน ๓ฯ๖ ค่ำปีกุญนพศก ๑๒๔๙

ซึ่ง

นายมานิตยรัฐยา นายเพิ่ม

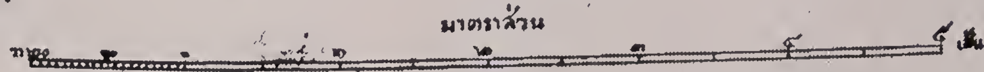
เป็นผู้สำหรวจ เมื่อวัน ๖ ฯ ๗ ค่ำปีกุญนพศก ๑๒๔๙

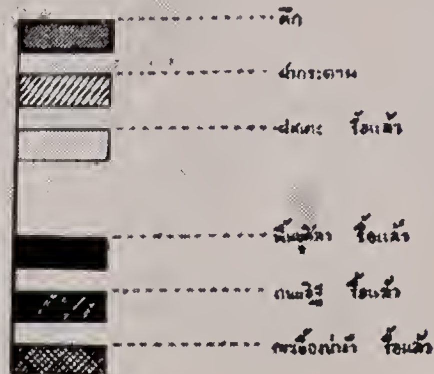
โดย

หม่อมราชวงษ์ลม้าย นายเสม

เป็นผู้เขียน แผนที่เดิม

สำหรวจแก้ไขเมื่อวันที่ ๒๙ พฤศจิกายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๑

อธิบายแผนที่วังหน้า

ได้กล่าวมาข้างต้น ว่าจะอธิบายด้วยแผนที่พระราชวังบวร ฯ ในตอนหนึ่งต่างหาก จะอธิบายต่อไปในตอนนี้

พระราชวังบวร ฯ ดูตามแผนที่ แนวกำแพงวังไม่เท่ากันทุกด้าน เข้าใจว่าเมื่อลงมือสร้างแล้ว จึงต่อกำแพงด้านตะวันตกขึ้นไปข้างเหนือให้ได้แนวคลองคูเมืองเดิม เอาเป็นคูวังด้านเหนือ กำแพงวังด้านเหนือ จึงต้องชักเปรตามออกไป วัดตามแนวกำแพงวังประมาณ

ด้านตะวันออก ๗ เส้น
ด้านใต้ ๙ เส้น
ด้านตะวันตก ๑๒ เส้น
ด้านเหนือ ๑๐ เส้น

กำแพงวังชั้นนอกสร้างเป็นกำแพงใบเสมาเหมือนพระราชวังหลวง มีป้อมประจำกำแพงวัง ๑๐ ป้อม[๑]

ด้านตะวันออก	๑.	ป้อมมุกดาพิศาล	(อิสาน) ป้อมมุมเหนือ
	๒.	ป้อมเพ็ชรบูรพา	กลาง
	๓.	ป้อมวิเชียรอาคเณย์	มุมใต้
ด้านใต้	๔.	ป้อมไพฑูรย์[๒]	
	๕.	ป้อมเขื่อนเพ็ชร์	
	๖.	ป้อมเขื่อนขันธ์	อยู่ตรงวัดมหาธาตุ
ด้านตะวันตก	๗.	ป้อมพระจันทร์	มุมใต้
	๘.	ป้อมพระอาทิตย์	มุมเหนือ

---

(๑) ป้อมและประตูในปัจจุบันได้รื้อลงหมดแล้ว ส่วนกำแพงวังชั้นนอกคงเหลือบางส่วนทางทิศใต้ตามแนวถนนพระจันทร์เท่านั้น

(๒) ในทำเนียบนามภาค ๑ เรียกว่าป้อมเพชร์ฑูริย์

ด้านเหนือ ๙. (สืบไม่ได้ชื่อ บางคนว่ามิใช่ป้อม)

๑๐. ป้อมนิลวัตถา

ชื่อป้อมพระราชวังบวร ฯ ไม่คล้องสัมผัสกันตลอดเหมือนป้อมพระราชวังหลวง เข้าใจว่าแต่เดิมชื่อจะไม่คล้องกัน จะเรียกสั้น ๆ แต่ว่าป้อมพระจันทร์ ป้อมพระอาทิตย์ ป้อมเพ็ชร ป้อมนิล ป้อมมุกดา ป้อมวิเชียร ป้อมไพฑูรย์ ป้อมเขื่อนขันธ์ ป้อมเขื่อนเพ็ชร์ ดังนี้

ประตูพระราชวังบวร ฯ ชั้นนอกมี ๑๓ ประตู ชื่อคล้องสัมผัสกันหมด ขึ้นต้นแต่ด้านใต้เวียนไปเหนือ คือ

ด้านใต้	๑.	ประตูพรหมทวาร	ของเดิมตรงถนนหน้าพระธาตุทางเสด็จพระราชวังหลวง
ด้านตะวันออก	๒.	ประตูพิศาลสุนทร	ของเดิม
	๓.	ประตูบวรยาตรา	ทำใหม่ในรัชกาลที่ ๔ เหนือพลับพลาสูง ให้เป็นคู่กับประตูพิศาลสุนทร
	๔.	ประตูศักดาพิไชย	ของเดิม
ด้านเหนือ	๕.	ประตูอำไพพิมล	ของเดิม เรียกกันว่าประตูโรงเหล็ก
	๖.	ประตูมงคลสถิต	เป็นทางฉนวนออกวังใหม่แต่จะทำครั้งไหนหาทราบไม่
ด้านตะวันตก	๗.	ประตูพิจิตรเจษฎา	ของเดิม
	๘.	ประตูไอยราสนาน	ประตูสกัดเหนือ เข้าใจว่าทำใหม่ในรัชกาลที่ ๔
	๙.	ประตูสารซับมัน	ของเดิม ประตูท่าขุนนางเป็นทางช้างระวางในลงน้ำแต่ก่อน

	๑๐.	ประตูนันตโสภา	ของเดิม ทางพระฉนวน ลงตำหนักแพ
	๑๑.	ประตูกัลยาประพาส	ของเดิม ทางฉนวนข้างใน
	๑๒.	ประตูสอาดชลธาร	ของเดิม เป็นทางไขน้ำ เข้าวัง
ด้านใต้	๑๓.	ประตูตระการไพจิตร	สกัดใต้ เข้าใจว่าทำใน รัชกาลที่ ๔
		น่าจะมีอีกประตูหนึ่ง จะมีชื่อเช่นว่า "วิวิธบวร" หรือ อะไรทำนองนี้ แต่อุดเสียก่อนทำแผนที่เพราะชื่อ ขาดสัมผัสอยู่ชื่อ ๑	
	๑๔.	ประตูไกรสรลีลาส	ของเดิมทางเสด็จออกวัด มหาธาตุ

ประตูชั้นกลางมี ๘ ประตู ขนานนามคล้องกันอีกชุด ๑ ตั้งต้นแต่ประตูกลางด้านตะวันออก คือ

ด้านตะวันออก	๑.	ประตูมหาโภคราช	เรียกประตูสองชั้น สร้างในรัชกาลที่ ๔ แต่จะมีประตูเดิมอยู่แล้วหรืออย่างไรสงสัยอยู่
ด้านเหนือ	๒.	ประตูโอภาสพิมาน	ของเดิม
	๓.	ประตูอลงการโอฬาร์(๑)	ทางออกวัดบวรสถาน ฯ เข้าใจว่าของเดิม สำหรับออกสวน

---

(๑) ในทำเนียบในนาม ภาค ๑ เรียกว่า ประตูอลังการโอฬาร์

ด้านตะวันตก ๔. ประตูสุคายุรยาตร เรียกประตูฉนวนใหม่ ทางลงตำหนักแพ สร้างในรัชกาลที่ ๔

๕. ประตูนาฏจรลี[๑] ของเดิม ประตูฉนวนเก่า

๖. ประตูนารีจรจรัล[๒] ของเดิม เรียกประตูดิน

ด้านใต้ ๗. ประตูสวรรยาภิรมย์ เรียกกันว่าประตูผี

๘. ประตูอุดมโภไค เห็นจะเป็นของเดิม

ประตูชั้นในมี ๕ ประตู ชื่อคล้องกันอีกชุด ๑ คือ

๑. ประตูพรหมพักตร์ อยู่ข้างใต้พระที่นั่งศิวโมกข์ สงสัยว่าทำใหม่ในรัชกาลที่ ๔

๒. ประตูจักรมหิมา อยู่ข้างหลังพระที่นั่งศิวโมกข์ จะเป็นของเดิมหรืออย่างไรสงสัยอยู่

๓. ประตูสนธยายน[๓] เรียกประตูยามค่ำ เข้าใจว่าสร้างในรัชกาลที่ ๓ อยู่ใต้พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย

๔. ประตูสถลศิวาลัย ตรงกับประตูสนธยายน อยู่ข้างเหนือเข้าใจว่าสร้างในรัชกาลที่ ๓

๕. ประตูสถานมนเทียร ทางเข้าโรงรถที่เสด็จออก ในรัชกาลที่ ๔ และที่ ๕ เห็นจะทำใหม่ในรัชกาลที่ ๔

---

(๑) ในทำเนียบนาม ภาค ๑ เรียกว่า ประตูวรนาฏจรลี

(๒) ในทำเนียบนาม ภาค ๑ เรียกว่า ประตูนารีจรจรัณย์

(๓) ในทำเนียบนาม ภาค ๑ เรียกว่า ประตูย่ำสนธยายน

ประตูวังหน้าเป็นของเดิมก็มี สร้างใหม่ชั้นหลังก็มี ที่มีชื่อเข้าสัมผัสคล้องต่อกันหมดทั้งเก่าใหม่ เห็นได้ว่าชื่อที่คล้องกันนี้เป็นของตั้งขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๔ ชื่อเดิมจะเป็นอย่างไร จึงสงสัยอยู่ แต่สังเกตได้ว่าเอาชื่อประตูพระราชวังกรุงศรีอยุธยามาใช้โดยมาก เช่นประตูจักรมหิมา ประตูมหาโภคราช ๒ ประตูนี้ เหมือนกับชื่อประตูพระราชวังหลวงกรุงศรีอยุธยาทีเดียว นอกนั้นแก้ไขให้ผิดกันแต่พอรู้เค้าได้ ดังจะเทียบให้เห็นต่อไปนี้

ชื่อประตูพระราชวังกรุงศรีอยุธยา	ชื่อประตูพระราชวังบวร ฯ
ประตูพรหมสุคต	ประตูพรหมทวาร
ประตูมงคลสุนทร	ประตูพิศาลสุนทร
ประตูนครไชย	ประตูศักดาพิไชย
ประตูนิเวศน์วิมล	ประตูอำไพพิมล
ประตูทวารเจษฎา	ประตูพิจิตรเจษฎา
ประตูช้างระวางใน	ประตูสารซับมัน
ประตูอุดมคงคา	ประตูสอาดชลธาร
ประตูทวารวิจิตร	ประตูตระการไพจิตร
ประตูโอฬาริกฉัตร	ประตูอลงการโอฬาร์
ประตูกัลยาภิรมย์	ประตูสุดายุรยาตร
ประตูมหาไพชยนต์	ประตูสถานมนเทียร

สถานที่ต่าง ๆ มีในพระราชวังบวร ฯ ชั้นนอก ตามที่ปรากฏอยู่ในแผนที่ข้างด้านตะวันออก จะว่าแต่เหนือลงมาใต้[๑] คือ

---

(๑) ส่วนใหญ่รื้อลงหมดเมื่อคราวขยายเขตทำสนามหลวง

๑.	โรงรถ	เป็นของสร้างใหม่ สร้างในรัชกาลที่ ๔ หรือที่ ๕ หาทราบไม่
๒.	ศาลาลูกขุน	มหาดไทยหลัง ๑ กลาโหมหลัง ๑ สร้างเป็นเครื่องไม้ในรัชกาลที่ ๔ ตามของเดิม
๓.	ศาลาสารบาญชีสำหรับสัสดี	สร้างเป็นเครื่องไม้ในรัชกาลที่ ๔ ตามของเดิม
๔.	โรงรวมปืนใหญ่ ๒ โรง	สร้างในรัชกาลที่ ๔
๕.	โรงปืนเล็ก	สร้างในรัชกาลที่ ๔
๖.	โรงช้างระวางใน ๓ โรง	ของเดิมเป็นโรงเครื่องไม้ สร้างใหม่ในรัชกาลที่ ๔ เป็นตึก
๗.	โรงหัดทหาร ๒ โรง	สร้างในรัชกาลที่ ๔
๘.	พลับพลาโถง	ขนาดพระที่นั่งไชยชุมพล สำหรับทอดพระเนตรหัดทหาร สร้างในรัชกาลที่ ๔
๙.	โรงม้าแซง ๒ หลัง	สร้างในรัชกาลที่ ๔
๑๐.	พลับพลาสูง	สร้างบนกำแพงวัง สร้างในรัชกาลที่ ๔ ดังกล่าวมาแล้ว
๑๑.	โรงปืนใหญ่สองข้างนอกประตูชั้น มีทุกประตู	เข้าใจว่าสร้างใหม่ในรัชกาลที่ ๔ ให้เหมือนอย่างพระราชวังหลวง

สถานที่ต่าง ๆ มีในพระราชวังบวร ฯ ชั้นนอก ข้างด้านเหนือ คือ

๑๒. วัดบวรสถานสุทธาวาส กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงสร้าง ได้แสดงตำนานมาแต่ก่อนตอน ๑ แล้ว ยังมีเรื่องตำนานต่อมาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะให้เชิญพระพุทธสิหิงค์ไปประดิษฐานเป็นประธานในพระอุโบสถวัดบวรสถานสุทธาวาส อย่างเดียวกับพระแก้วมรกตเป็นประธานในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพระราชวังหลวง โปรดให้ก่อฐานชุกชีที่จะตั้งบุษบกกลางพระอุโบสถ และเขียนเรื่องตำนานพระพุทธสิหิงค์ที่ฝาผนัง แต่การค้างอยู่จนสิ้นรัชกาลที่ ๔ จึงหาได้เชิญพระพุทธสิหิงค์ไปไม่

ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อรื้อกำแพงพระราชวังบวร ฯ แล้วนั้น ในรัตนโกสินทร์ศก ๑๑๙ พ.ศ. ๒๔๔๓ จะพระราชทานเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ โปรดให้แต่งพระอุโบสถวัดบวรสถานสุทธาวาสเป็นพระเมรุพิมาน ที่ประดิษฐานพระบรมศพเวลาสมโภชและทรงบำเพ็ญพระราชกุศล แทนพระเมรุใหญ่ท้องสนามหลวงอย่างแต่ก่อนปลูกพระเมรุน้อยที่พระราชทานเพลิงต่อออกมาข้างเหนือ จึงเปลี่ยนนามเรียกว่า "พระเมรุพิมาน" โปรดให้ทำการพระศพสมเด็จกรมพระยาบวเรศวริยาลงกรณ์ พระบรมราชอุปัธยาจารย์ก่อน แล้วจึงทำงานพระบรมศพสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ต่อมาทำงานพระศพสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมขุนศรีธรรมราชธำรงฤทธิ์ และเจ้าฟ้าศิราภรณ์โสภณงาน ๑ แล้วงานพระศพสมเด็จพระมาตามไหยิกาเธอ กรมพระยาสุดารัตนราชประยูรกับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงษ์อีกงาน ๑ ซึ่งมีงานในปีเดียวกันนั้น ก็ประดิษฐานพระศพในพระเมรุพิมานนี้

อีกอย่างหนึ่ง ที่วัดบวรสถานสุทธาวาสนี้ มีเก๋งเป็นที่ไว้พระศพเจ้านายฝ่ายในพระบวรราชวัง อย่างหอพระธรรมสังเวชในพระราชวังหลวง และทางด้านตะวันตกมีหอหลัง ๑ หลังคาเป็นทรงจีน สร้างไว้แต่ในรัชกาลที่ ๓ เหมือนกัน เรียกว่าหอพระมณเฑียรธรรม แต่ใช้เป็นที่ไว้พระอัฐิเจ้านายฝ่ายพระราชวังบวร ฯ อย่างหอพระนากในพระราชวังหลวง มาจนโปรดให้สร้างที่ประจุที่หลังพระประธาน ณ วัดชนะสงครามในรัชกาลที่ ๖

สถานที่อย่างอื่นในพระราชวังบวร ฯ ชั้นนอกด้านเหนืออันปรากฏอยู่ในแผนที่ สืบไม่ได้ความว่าเดิมสร้างสำหรับการอย่างใดหลายหลัง ด้วยผู้รู้เห็นที่มีตัวอยู่ เคยเห็นแต่เมื่อมาใช้การอื่นในชั้นหลัง มีปรากฏชัดแต่โรงกลั่นลมประทีปสำหรับจุดใช้ในพระราชวัง อันไฟแก๊สนี้เป็นของแรกมีขึ้นในเมืองไทยในรัชกาลที่ ๔ จึงเข้าใจว่าโรงกลั่นลมประทีปในพระราชวังบวร ฯ เห็นจะสร้างขึ้นเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือจะมาสร้างต่อครั้งกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญก็เป็นได้

ลานพระราชวังบวร ฯ ด้านใต้กับด้านตะวันตกระชั้นชิดกำแพงวังชั้นนอก ด้านใต้มีแต่ทางเดิน ด้านตะวันตกก็เห็นจะเป็นเรือนพวกขอเฝ้าชาววัง ทำนองอย่างข้างพระราชวังหลวง มีสิ่งซึ่งควรกล่าวอยู่ข้างด้านตะวันตกแต่ ๒ อย่าง คือ ท่อน้ำอย่าง ๑ ศรีสำราญอย่าง ๑ ท่อน้ำนั้นก็คือประปาในชั้นแรกสร้างพระราชวังบวร ฯ ถึงพระราชวังหลวงก็เหมือนกัน ขุดเป็นเหมืองให้น้ำไหลเข้าไปได้แต่แม่น้ำ ตอนปากเหมืองข้างนอกก่อเป็นท่อกรุตารางเหล็ก ข้างบนถมดิน แต่ข้างในวังเปิดเป็นเหมืองน้ำมีเขื่อนสองข้าง ตักน้ำใช้ได้ตามต้องการ ศรีสำราญนั้น คือเว็จของผู้หญิงชาววัง ปลูกเว็จไว้ที่ริมแม่น้ำ แล้วทำทางเดินเป็นอุโมงค์ คือก่อผนังทั้งสองข้างมีหลังคาคลุมแต่ประตูวังไปจนเว็จ ที่ถนนข้างนอกวังตรงผ่านอุโมงค์ก็ทำสะพานข้าม

ผู้หญิงชาววังลงไปศรีสำราญได้แต่เช้าจนค่ำ เหมือนกับเดินในวัง ไม่มีผู้ชายมาปะปน

ในกำแพงพระราชวังบวร ฯ มีเขตกั้นเป็นชั้นในอีกชั้นหนึ่ง เขตที่กั้นทำเป็นเขื่อนเพ็ชร หันหน้าเข้าข้างในทั้งสี่ด้าน จะเป็นของเดิมสร้างครั้งรัชกาลที่ ๑ เพียงใด สร้างใหม่ในรัชกาลที่ ๔ เพียงใด ทราบไม่ได้แน่ ภายในเขื่อนเพ็ชรเป็นลานพระราชวังชั้นกลางที่ผู้ชายอยู่ แต่ตอนข้างตะวันออกเฉียงเหนือ ประมาณสักเสี้ยวของที่วังใน นอกจากนั้นเป็นพระราชวังชั้นในที่ผู้หญิงอยู่ทั้งนั้น

เขื่อนเพ็ชรด้านตะวันออกตอนเหนือเป็นทิมดาบตำรวจและโรงทหารปืนใหญ่ ๒ ตอน ต่อมาข้างใต้เป็นคลังราชการและคลังเครื่องสรรพยุทธมีตึกดินอยู่ในนั้นด้วย เขื่อนเพ็ชรด้านเหนือเป็นโรงม้าระวางใน และโรงหมอเขื่อนเพ็ชรนอกจากที่กล่าวมานี้อยู่ชั้นในเป็นที่อยู่ของผู้หญิงฝ่ายในทั้งนั้น

สถานที่ต่าง ๆ ในลานพระราชวังบวร ฯ ชั้นกลาง ข้างด้านใต้ต่อมุมพระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน เป็นโรงทหารรักษาพระองค์หลัง ๑ โรงชาวที่หลัง ๑ มีศาลาโถงที่ขุนนางเฝ้าอยู่หน้าพระที่นั่งคชกรรมประเวศ เหมือนศาลาหน้าพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์แต่ก่อน ๒ หลัง ริมศาลาข้างใต้ตั้งเสาธงสำหรับพระบวรราชวัง เสาธงนี้ครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวชักธงพระจุฑามณี แต่ในรัชกาลที่ ๕ ชักธงช้างจนตลอดสมัยกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ข้างด้านเหนือมีตึกสองชั้น สร้างในรัชกาลที่ ๔ สำหรับรับแขกเมืองหลัง ๑ เรียกว่าโฮเตล ต่อมาทางตะวันตกตรงพระที่นั่งพุทไธศวรรย์ไปข้างเหนือมีโรงไว้สูบน้ำดับไฟหลัง ๑ เข้าใจว่าสร้างในรัชกาลที่ ๕ หลังโรงสูบน้ำไปข้างเหนือเป็นโรงงิ้วหลัง ๑

ในเรื่องงิ้ววังหน้า เคยได้สดับมาว่าแรกมีขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๒ กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลนั้น โปรดให้หัดทั้งละครและงิ้วผู้หญิงผู้ที่ได้เป็นงิ้วยังมีตัวเป็นเถ้าแก่อยู่ในพระราชวังหลวงมาจนในรัชกาลที่ ๕ ครั้งกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ มีแต่ละครผู้หญิง ทรงพระราชนิพนธ์บทละครขึ้นใหม่ ยังมีปรากฏอยู่หลายเรื่อง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มีงิ้วผู้ชายโรง ๑ แต่เข้าใจว่าจะเป็นงิ้วข้าหลวงเดิม คืองิ้วจีนนอกที่ถวายตัวพึ่งพระบารมีทั้งโรง เจ้านายใหญ่โตแต่ก่อนมีงิ้วเช่นนั้นเกือบจะทุกพระองค์ หาได้ทรงฝึกหัดขึ้นเองไม่ ปรากฏว่าทรงแต่ปี่พาทย์มโหรีและสักวากับโปรดแอ่วลาวดังกล่าวมาแล้ว มาในครั้งกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ละครเป็นของเจ้าคุณจอมมารดาเอมหัดขึ้น กรมพระราชวังบวร ฯ เป็นแต่ทรงแต่งบทประทานบ้าง ส่วนที่ทรงเองนั้น แต่แรกสร้างหุ่นเล็กขึ้นโรง ๑ ทำโรงคล้าย ๆ โรงละครฝรั่ง แต่เล่นอย่างหุ่นไทย ได้เคยมามีถวายพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตร ในงานสมโภชช้างเผือกที่หน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ครั้ง ๑ ต่อมาทรงสร้างหุ่นจีนอย่างหุ่นไหหลำขึ้นอีกโรง ๑ ว่าสร้างประทานพระองค์เจ้าไชยรัตนวโรภาษลูกเธอ ซึ่งทรงพระเมตตามาก ทรงพระนิพนธ์บทให้เป็นภาษาจีนแปลเป็นไทย ยังปรากฏอยู่หลายตอน ทีหลังจึงทรงหัดงิ้วผู้ชายขึ้นโรง ๑ เอางิ้วของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมาเป็นครู แต่ตัวงิ้วเป็นไทยทั้งนั้นเป็นผู้ดีก็มีมาก วิธีเล่น ๆ เต็มตำราอย่างจีน แต่กระบวนตกแต่งเครื่องอานดีกว่างิ้วโรงอื่น ๆ ทั้งนั้น งิ้วโรงนี้อยู่มาจนกรมพระราชวังบวร ฯ ทิวงคต โรงงิ้วที่ปรากฏในแผนที่พระราชวังบวร ฯ คืองิ้วของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญที่กล่าวมานี้

ต่อโรงงิ้วมาทางตะวันตก ฟากถนนข้างเหนือเป็นโรงพระยาช้าง สร้างเป็นตึกในรัชกาลที่ ๔ แต่จะมีของเดิมอยู่ก่อนหรืออย่างไรไม่ทราบแน่ ฟากถนนข้างใต้เป็นโรงทหารรักษาพระองค์ ๓ หลังเข้าใจว่าสร้างในรัชกาลที่ ๔ ต่อมาทางตะวันตกถึงทิมมหาวงศ์ ว่าเป็นของเดิม ซึ่งเหลือรื้อคราวสร้างพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยเมื่อในรัชกาลที่ ๓ อยู่ตอน ๑ เป็นเขตต่อกับพระราชวังชั้นใน

ตำหนักข้างใน สร้างเป็นตำหนักหมู่อย่าง ๑ เป็นเรือนแถวอย่าง ๑ ว่ามีเต็มที่มาแต่รัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นแต่ทรงซ่อมแซม มีตำหนักพิเศษที่ควรกล่าวโดยเฉพาะแต่ ๒ หมู่ คือตำหนักเจ้าฟ้าพิกุลทองหมู่ ๑ กับตำหนักแดงอีกหมู่ ๑

ตำหนักเจ้าฟ้าพิกุลทองนั้น คือตำหนักเจ้ารจจาผู้เป็นพระชนนีที่เป็นพระอัครชายาของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เจ้ารจจาเป็นน้องของพระเจ้ากาวิละพระเจ้าเชียงใหม่ ในพงศาวดารเชียงใหม่เรียกว่า "เจ้าศรีอโนชา" กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงสู่ขอต่อพี่ชายได้มาเป็นพระอัครชายา แต่เมื่อยังดำรงพระยศเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ ฯ มีจดหมายเหตุปรากฏว่า เมื่อครั้งพระยาสรรค์ขึ้นนั่งกรุงธนบุรี กรมพระราชวังหลังเสด็จยกกองทัพเข้ามาแต่เมืองนครราชสีมา พระยาสรรค์ปล่อยเจ้ารามลักษณ์ออกไปรบกรมพระราชวังหลัง เวลานั้นกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จไปการสงครามเมืองเขมรกับพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทางนี้เจ้ารจจารวบรวมกำลังพวกลาวบ่าวไพร่ออกช่วยกรมพระราชวังหลังรบพุ่งเป็นสามารถ เจ้ารจจามีลูกเธอแต่เจ้าฟ้าพิกุลทอง ทรงยกย่องเป็นเจ้าฟ้าแต่พระองค์เดียวในพระราชบุตรพระราชธิดาในกรมพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลที่ ๑ ครั้นกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จ ฯ

พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้สถาปนาเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทร แต่เจ้ารจจานั้นสิ้นชีพเมื่อปีไรหาปรากฏไม่ ตำหนักนั้นทำใหญ่โตและยกหลังคาเป็นสองชั้น มีมุขทั้งข้างหน้าข้างหลังคล้ายพระวิมาน พิเคราะห์ตามภูมิแผนที่ เข้าใจว่าเดิมพระราชมนเทียรของกรมพระราชวังบวร ฯ เห็นจะอยู่ตรงตำหนักนี้ ครั้นทรงสร้างพระวิมานใหม่แล้วจึงพระราชทานให้เป็นตำหนักของเจ้ารจจา เจ้าฟ้าพิกุลทองจึงได้เสด็จอยู่ต่อมา เมื่อเจ้าฟ้าพิกุลทองสิ้นพระชนม์แล้วท่านผู้ใดจะอยู่ที่ตำหนักนี้ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ หาทราบไม่ ในรัชกาลที่ ๓ ครั้นกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ กล่าวกันว่าไม่มีผู้ใดอยู่ แต่ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เจ้าคุณจอมมารดาเอมอยู่ที่ตำหนักนี้และพระองค์เจ้าวงจันทร์เสด็จอยู่ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ จนเสด็จขึ้นไปอยู่ที่พระที่นั่งบวรบริวัติ

ตำหนักแดงนั้น เดิมพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างเป็นตำหนักหมู่ใหญ่ที่ในพระราชวังหลวง ถวายเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ คู่กับตำหนักเขียว ซึ่งทรงสร้างถวายสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี ที่เรียกว่าตำหนักแดง ตำหนักเขียว[๑] เพราะเหตุที่ทาสีแดงตำหนัก ๑ ทาสีเขียวตำหนัก ๑ สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี เป็นพระธิดาของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ ได้ประทับอยู่ตำหนักแดงแต่เดิมมา ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระศรีสุริเยนทร ฯ เสด็จออกไปประทับอยู่พระราชวังเดิมกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นจะเป็นเมื่อรื้อตำหนักเครื่องไม้ในพระราชวังหลวง สร้างเป็นตำหนักตึก พระราชทานตำหนักแดงของเดิมให้

---

(๑) บางคนว่า ตำหนักแดงเป็นของสมเด็จพระพี่นางพระองค์ใหญ่ ตำหนักเขียวเป็นของสมเด็จพระพี่นางพระองค์น้อย ข้าพเจ้าสอบพบหนังสือเก่าเรียกตรงกันหลายฉบับ จึงอนุมัติตาม

ไปปลูกถวายสมเด็จพระศรีสุริเยนทร ฯ ที่พระราชวังเดิม เมื่อสมเด็จพระศรีสุริเยนทร ฯ สวรรคตแล้ว ตำหนักแดงส่วนที่สมเด็จพระศรีสุริเยนทร ฯ เสด็จประทับ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้รื้อไปปลูกถวายเป็นกุฏิพระราชาคณะวัดโมฬีโลก (ธนบุรี) ตำหนักแดงซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับยังคงอยู่ในพระราชวังเดิม ถึงรัชกาลที่ ๔ จึงได้โปรดให้ย้ายมาไว้ในพระบวรราชวัง[๑] ส่วนตำหนักแดงซึ่งไปปลูกถวายพระไว้ที่วัดโมฬีโลกนั้น พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ย้ายไปปลูกเป็นกุฏิเจ้าอาวาสวัดเขมาภิรตาราม (นนทบุรี) ซึ่งเป็นวัดสมเด็จพระศรีสุริเยนทร ฯ ทรงสร้าง ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ และทรงสร้างกุฏิตึกแทนพระตำหนักแดงของเดิมพระราชทานให้เป็นกุฏิพระราชาคณะวัดโมฬีโลกยังปรากฏอยู่เหมือนกัน

พระราชมนเทียรในพระราชวังบวร ฯ ขนานนามคล้องกันเป็น ๒ ชุด พระราชมนเทียรครั้งรัชกาลที่ ๑ นามคล้องกัน ๕ องค์ คือ

๑.	พระที่นั่งพิมานดุสิดา	หอพระกลางสระ
๒.	พระที่นั่งสุทธาศวรรย์	ที่ประดิษฐานพระพุทธสิหิงค์
๓.	พระที่นั่งวสันตพิมาน[๒]	พระวิมานหลังใต้
๔.	พระที่นั่งวายุสถานอมเรศร์	พระวิมานหลังกลาง
๕.	พระที่นั่งพรหมเมศรังสรรค์	พระวิมานหลังเหนือ

มีพระที่นั่งอีก ๒ องค์ นามไม่เข้าลำดับคล้องสัมผัส ด้วยเหตุใดจะอธิบายต่อไปข้างหน้า คือ

---

(๑) ปัจจุบันได้รื้อมาปลูกไว้ที่หลังพระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน

(๒) ในทำเนียบนามภาค ๑ เรียกว่า พระที่นั่งวัสสันตพิมาน

๖. พระที่นั่งพรหมพักตร์ ท้องพระโรงหน้าเดิม

๗. พระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน สร้างอย่างพระที่นั่งทรงปืนกรุงศรีอยุธยา เรียกกันว่า พระที่นั่งทรงธรรม

ถึงรัชกาลที่ ๓ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงปฏิสังขรณ์พระราชมนเทียรของเดิมทั่วไป แล้วทรงสร้างเพิ่มเติมขึ้นใหม่บ้าง จึงแก้ไขระเบียบนามพระราชมนเทียร จัดใหม่เป็นชุด ๗ องค์ดังนี้

๑. พระที่นั่งวสันตพิมาน
๒. พระที่นั่งวายุสถานอมเรศร์
๓. พระที่นั่งพรหเมศธาดา
๔. พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย
๕. พระที่นั่งพุทไธศวรรย์
๖. พระที่นั่งรังสรรค์จุฬาโลก
๗. พระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน

พระราชมนเทียรสร้างต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ที่ ๕ นามต่อกันอีกชุดหนึ่ง ๖ องค์ คือ

๑. พระที่นั่งมังคลาภิเศก
๒. พระที่นั่งเอกอลงกฏ
๓. พระที่นั่งคชกรรมประเวศ
๔. พระที่นั่งอิศเรศรราชานุสร
๕. พระที่นั่งบวรบริวัติ
๖. พระที่นั่งสาโรชรัตนประพาส

แผนผัง

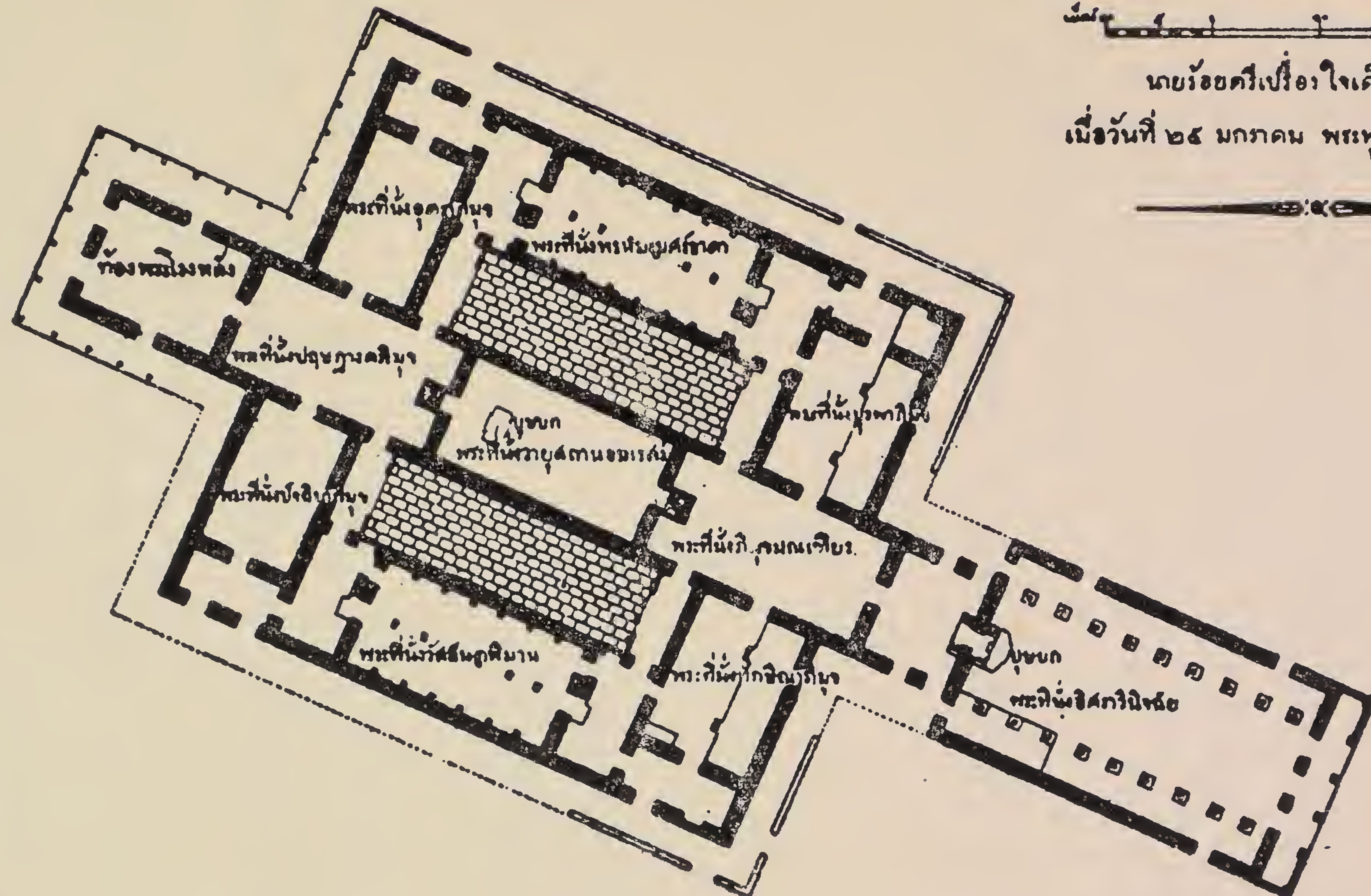
พระวิมานวังน่า

มาตราส่วน ๑:๑.๐๐๐

นายร้อยตรีเปรื่อง ใจเด็ด เป็นผู้รังวัด

เมื่อวันที่ ๒๔ มกราคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๑

เครื่องหมาย

ผนังตึก

เสาซิเมนต์

พื้นกระเบื้องซิเมนต์

เหตุใดนามพระที่นั่งชุดหลังจึงไม่ต่อสัมผัสกับพระที่นั่งชุดก่อน ข้อนี้สงสัยอยู่ จะว่าจงใจขนานให้เห็นเป็นของสร้างต่างยุคกันก็ใช่ที่ได้ยินว่าพระที่นั่งสนามจันทร์ในวังหน้ามีนามอีกนาม ๑ แต่ไม่มีใครเรียกก็เลยสูญไปเสีย จึงเข้าใจว่า นามพระที่นั่งสนามจันทร์นั้นเอง ที่เชื่อมสัมผัส คงจะมีนามทำนองว่า "พระที่นั่งสำราญราชจรรยา" ต่อสัมผัสกับพระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน และต่อหน้าพระที่นั่งมังคลาภิเศก

พระที่นั่งตำหนักแพนามเข้าสัมผัสคล้องกันอีกชุดหนึ่ง ๔ องค์ คือ

๑. พระที่นั่งมหรรณพพิมาน
๒. พระที่นั่งชลสถานทิพยอาสน์
๓. พระที่นั่งประพาสคงคา
๔. พระที่นั่งนทีทัศนาภิรมย์

พระที่นั่งชุดนี้สัมผัสก็ไม่ต่อกับชุดอื่น เห็นจะเป็นเพราะอยู่เป็นเอกเทศแห่ง ๑ ต่างหากจึงไม่นิยมที่จะให้นามคล้องสัมผัสกับพระที่นั่งองค์อื่น

ทีนี้จะอธิบายถึงพระราชมนเทียรในพระราชวังบวร ฯ ที่ได้กล่าวนามมาแล้วต่อไปทีละองค์ ให้ผู้อ่านเข้าใจลักษณะและประวัติของพระที่นั่งนั้นๆ ถ้วนถี่ดีขึ้นกว่าที่ได้อ่านมาในตอนตำนาน

ในบรรดาพระราชมนเทียรในพระราชวังบวร ฯ พระวิมาน ๓ หลังที่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงสร้าง เป็นสำคัญยิ่งกว่าพระราชมนเทียรองค์อื่น ๆ ทั้งสิ้น เพราะใหญ่โตรวมพระที่นั่งอยู่ในหมู่เดียวกันถึง ๑๑ องค์ ฝีมือที่สร้างก็ประณีตบรรจง ลวดลายและฝีมือแกะไม้ที่พนักกับหูช้างกรอบพระบัญชร ยังเป็นความพิศวงอยู่จนทุกวันนี้ ด้วยยักเยื้องแบบอย่างต่าง ๆ เกือบไม่มีซ้ำกันสักช่องหนึ่ง

ตัวพระวิมานนั้นยาว ๗ ห้องเป็นพื้นสองชั้น ปลูกเรียงกันหันด้านสกัดมาข้างหน้าทั้ง ๓ หลัง หลังใต้ชื่อพระที่นั่งวสันตพิมาน หลังกลางชื่อพระที่นั่งวายุสถานอมเรศร์ และหลังเหนือชื่อพระที่นั่งพรหมเมศธาดา มีมุขพื้นชั้นเดียวต่อออกจากพระวิมานหลังกลางเป็นมุขยาว ๑๐ ห้องเหมือนกันทั้งข้างหน้าข้างหลัง มุขนั้นปั่นเป็น ๒ ตอน ตอนใน ๕ ห้องที่ต่อกับพระวิมานกั้นเป็นห้องยาว เหมือนกับเป็นห้องนอกของพระวิมาน บันไดพระวิมานลงห้องนั้นทั้งสองด้าน คงเป็นที่เสวยและที่พระสนมกำนัลเฝ้า มีนามขนานห้องด้านหน้าพระวิมานว่า พระที่นั่งพิมุขมณเฑียร ด้านหลังขนานว่าพระที่นั่งปฤษฎางค์ภิมุข มุขด้านหน้า ๕ ห้องตอนต่อพระที่นั่งพิมุขมณเฑียรออกไปข้างนอกเป็นมุขโถง ท้องพระโรงที่เสด็จออกแขกเมือง มีพระที่นั่งบุษบกราชบัลลังก์ตั้งตรงพระทวารในออกมา ท้องพระโรงหน้าที่กล่าวมานี้เรียกว่า "พระที่นั่งพรหมพักตร์" นามนี้พบในหนังสือเก่าหลายฉบับ แต่เดิมข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเรียกรวมหมดทั้งหมู่พระวิมาน เหมือนอย่างพระวิมานวังหลวง แต่ก่อนเรียกรวมกันว่า "พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน" ฉะนั้น แต่มาเห็นในหนังสือนิพพานวังหน้า ซึ่งแต่งแต่ในรัชกาลที่ ๑ มีนามทั้งพระที่นั่งพรหมพักตร์ พระที่นั่งวสันตพิมาน พระที่นั่งวายุสถานอมเรศร์ พระที่นั่งพรหมเมศรังสรรค์ แยกกันอยู่ชัดเจน จึงเข้าใจว่าพระที่นั่งพรหมพักตร์นั้นมีอยู่องค์ ๑ ต่างหาก พิจารณาไปถึงข้างตอนท้ายหนังสือนิพพานวังหน้านั้น พบอีกแห่ง ๑ กล่าวถึงเวลาเมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตแล้วเจ้านายวังหน้าจะเสด็จลงมาถือน้ำที่พระราชวังหลวง เมื่อผ่านพระวิมานในกลอนกล่าวไว้ดังนี้

"โอ้พระมิ่งมงกุฎอยุทธเยศ ไยทุเรศแรมร้างพระวงศา
กระทั่งถือน้ำพิพัฒสัตยา มาหยุดหน้ามุขน้อมศิโรเรียง
ครั้งนี้ยังแต่ที่พรหมพักตร์ ไม่ประจักษ์สิงหนาทประพาสเสียง
อันอนงค์ชิดเชยที่เคยเคียง บำราศเวียงจากพระอัฐิเธอ"

ความในกลอนตอนนี้ให้เห็นได้ชัดว่า ที่เรียก "พรหมพักตร์" นั้น หมายความว่าพระที่นั่งบุษบกราชบัลลังก์ที่เสด็จออกแขกเมืองอันตั้งอยู่มุขหน้า ชะรอยแต่เดิมจะมีหน้าพรหมทำไว้ที่ยอด (ตรงเหมต้นบัวกลุ่มต่อกับบัลลังก์ เหมือนที่ปราสาททองที่ตั้งพระอัฐิกรมพระราชวังบวรฯ ซึ่งสร้างไว้ในพระวิมานกลางเมื่อรัชกาลที่ ๔) อันนี้เองเป็นเหตุให้เรียกนามท้องพระโรงหน้าว่า "พระที่นั่งพรหมพักตร์" ความที่กล่าวนี้มีหลักฐานประกอบ ด้วยท้องพระโรงในพระราชวังหลวง เมื่อก่อนขนานนามว่า พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในรัชกาลที่ ๓ ก็เรียกว่า "พระที่นั่งบุษบกมาลา" ตามนามบุษบกราชบัลลังก์ซึ่งตั้งในท้องพระโรงนั้นอย่างเดียวกัน มีปรากฏอยู่ในบานแพนกหนังสือเก่าหลายฉบับ ครั้นกรมพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างท้องพระโรงใหม่ ขนานนามว่าพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ท้องพระโรงเดิมถูกแก้ไขคงเป็นแต่มุขกระสัน นามพระที่นั่งพรหมพักตร์จึงสูญไปจากทำเนียบนามพระราชมนเทียร ส่วนมุขข้างด้านหลังพระวิมานก็มีท้องพระโรงเหมือนกับด้านหน้า เรียกแต่ว่าท้องพระโรงหลัง เป็นที่เสด็จออกให้ผู้หญิงชาวนอกวังเฝ้า ตั้งพระแท่นพระราชบัลลังก์เป็นแต่อย่างสามัญไม่เหมือนท้องพระโรงหน้า

ในหมู่พระวิมานมีพระที่นั่งหลังขวางพื้นชั้นเดียวสร้างต่อจากพระที่นั่งพิมุขมณเฑียรมุขพระวิมานกลางมาข้างใต้จนตลอดหน้าพระที่นั่งวสันตพิมานองค์ ๑ ไปข้างเหนือจนตลอดหน้าพระที่นั่งพรหเมศธาดาองค์ ๑

ด้านหลังก็มีพระที่นั่งหลังขวางต่อออกไปจากมุขกลางอย่างเดียวกัน จึงเป็นพระที่นั่งขวาง ๔ องค์ด้วยกัน ต่อหลังคาพระวิมานหลังเหนือหลังใต้เป็นมุขออกมาเชื่อมกับหลังคาพระที่นั่งหลังขวางเป็น ๔ มุข จึงเรียกพระที่นั่งหลังขวางว่ามุข องค์ตะวันออกเฉียงเหนือขนานนามว่า พระที่นั่งบุรพาภิมุข องค์ตะวันออกเฉียงใต้ขนานนามว่าพระที่นั่งทักษิณาภิมุข องค์ตะวันตกเฉียงใต้ขนานนามว่า พระที่นั่งปัจฉิมาภิมุข องค์ตะวันตกเฉียงเหนือขนานนามว่า พระที่นั่งอุตราภิมุข จึงมีพระที่นั่งรวมเป็น ๑๑ องค์ ทั้ง (พระที่นั่งพรหมพักตร์) ท้องพระโรงหน้าและท้องพระโรงหลังอยู่ในหมู่เดียวกัน มีเฉลียงรอบเป็นทางเดินได้ในร่มตลอดถึงกันทุกองค์

พระที่นั่งวสันตพิมาน พระวิมานหลังใต้ เห็นจะจัดเป็นที่พระบรรทมของกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๑ ด้วยในหนังสือนิพพานวังหน้า ว่าด้วยกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงอาลัย กล่าวเป็นกลอนไว้ดังนี้

"ตรัสสั่งวสันตพิมานแก้ว จะลาแล้วแรมร้างอย่าหมางหมอง
เคยสำราญเนาสถานพิมานทอง จะไกลห้องทิพเยศนิเวศน์วัง"

แต่พระวิมานอีก ๒ หลังในกลอนเป็นแต่ว่าพระแกลเบิดดังเป็นลางหาได้แสดงว่าทรงอาลัยอย่างไรโดยเฉพาะไม่ อีกประการ ๑ ความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่ากรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๒ สวรรคตที่พระที่นั่งวายุสถานอมเรศร์ พระวิมานหลังกลาง ข้อนี้ชวนให้เห็นว่าเสด็จมาอยู่พระวิมานหลังกลาง(๑) เพราะจะไม่ให้ร่วมที่ประทับของกรม

(๑) ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อพิธีอุปราชาภิเษกกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ สวดมนต์ที่พระที่นั่งพรหมพักตร์อีกแห่ง ๑ แต่ก่อนข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะหมายความว่าพระที่นั่งพรหมเมศธาดา จึงสันนิษฐานว่า จะจัดที่พระวิมานข้างเหนืออันเรียกว่าพระที่นั่งพรหมเมศธาดาเป็นที่พระบรรทม พึ่งมาเห็นแน่ใจว่า กรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ ประทับที่พระที่นั่งวายุสถานอมเรศร์ พระวิมานองค์กลางที่เสด็จสวรรคตนั้นมาแต่แรกอุปราชาภิเษก

พระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ พระวิมานหลังใต้ว่างมาจนถึงรัชกาลที่ ๔ จึงจัดเป็นที่พระบรรทมของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระวิมานวังหน้าเดิมใช้กั้นม่านแทนฝาประจันห้อง เหมือนพระที่นั่งครั้งกรุงศรีอยุธยา ต่อเมื่อจัดเป็นที่พระบรรทมพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงกั้นฝาเพี้ยมตามยาวตลอดพระที่นั่งวสันตพิมาน แล้วตั้งพระแท่นแขวนเศวตฉัตรข้างในเหมือนห้องพระบรรทมที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานในพระราชวังหลวง ส่วนพระวิมานหลังกลางและหลังเหนือไม่มีฝาประจันห้องมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับอยู่พระที่นั่งวสันต-พิมาน จนสร้างพระราชมนเทียรใหม่ทางในสวนแล้วก็เสด็จไปประทับที่พระราชมนเทียรใหม่ต่อมาจนตลอดพระชนมายุ เมื่อกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ อุปราชาภิเษกก็ประทับที่พระที่นั่งวสันตพิมาน แต่เล่ากันว่าประทับอยู่พระที่นั่งวสันตพิมาน ๓ วัน แล้วก็เสด็จไปประทับอยู่ที่ชั้นต่ำในพระที่นั่งบวรบริวัติ จนสร้างพระที่นั่งสาโรชรัตนประพาสเสร็จแล้ว จึงเสด็จไปประทับที่นั้น

พระที่นั่งวายุสถานอมเรศร์ พระวิมานกลาง มีปราสาททองที่ประดิษฐานพระอัฐิอยู่องค์ ๑ ยังปรากฏอยู่ในบัดนี้ เป็นปราสาทยาว ๓ ห้อง ห้องกลางที่ตรงยอดเป็นที่ตั้งพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ ยกพื้นสูงกว่าห้อง ๒ ข้าง อันเป็นที่ตั้งพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ ข้าง ๑ กรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๓ ข้าง ๑ ลักษณะปราสาททองที่ประดิษฐานพระอัฐิเช่นกล่าวมานี้ เห็นได้ว่าต้องเป็นของสร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๔ จึงจัดที่ตั้งพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ ซึ่งสวรรคตก่อนนั้นมา ๓ พระองค์ จึงมีข้อต้องสันนิษฐานว่า แต่ก่อนนั้นมาพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ ประดิษฐานไว้ที่ไหน ความที่ผู้หลักผู้ใหญ่เล่ากันมา ปรากฏ

ว่าพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ แต่เดิมอยู่ในหอพระธาตุมณเฑียรในพระราชวังหลวง พึ่งเชิญขึ้นไปวังหน้าเมื่อในรัชกาลที่ ๔ อันนี้ก็สมด้วยเรื่องปราสาททองที่กล่าวมาแล้ว คือเชิญไปเมื่อสร้างปราสาททองนั้นเอง อนึ่ง ความที่ปรากฏว่า กรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ เสด็จอยู่ที่พระที่นั่งวายุสถานอมเรศร์ พระวิมานกลาง ข้อนี้ก็เป็นหลักฐานให้เห็นว่าพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ แต่เดิมหาได้ประดิษฐานไว้ที่พระวิมานกลางไม่ ยังข้อที่ปรากฏว่า เมื่อบวรราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพระที่นั่งวสันตพิมานหลังใต้เป็นที่พระบรรทม ก็น่าจะเป็นหลักฐานว่า ไม่ได้ประดิษฐานพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ ไว้ในพระที่นั่งวสันตพิมานเพราะที่ไหนจะให้ย้ายพระอัฐิไปสำหรับจะเอาพระวิมานเป็นที่บรรทม เพราะฉะนั้น จึงเห็นว่าแต่เดิมมาพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ เห็นจะประดิษฐานไว้ที่พระที่นั่งพรหมเมศธาดา พระวิมานหลังเหนือแต่พระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๓ เห็นจะประดิษฐานไว้ในหอพระอัฐิ ซึ่งทรงสร้างไว้ข้างเหนือพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ด้วยเหตุใดจะอธิบายต่อไปข้างหน้า ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ เพราะมีพระราชประสงค์จะเฉลิมพระเกียรติยศกรมพระราชวังบวร ฯ แต่ก่อนมาจึงถวายพระวิมานกลางอันเป็นสำคัญยิ่งกว่าพระราชมนเทียรทั้งปวงเป็นที่ประดิษฐานพระอัฐิ จึงได้ทรงสร้างปราสาททองแล้ว เชิญพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ มาไว้พระวิมานกลางทั้ง ๓ พระองค์ พระวิมานกลางจึงเป็นที่ประดิษฐานพระอัฐิตลอดมา จนเชิญพระอัฐิไปไว้ที่วิหารพระธาตุในพระบรมมหาราชวัง ดังกล่าวมาแล้ว

พระที่นั่งพรหมเมศธาดา พระวิมานหลังเหนือ เดิมชื่อพระที่นั่งพรหมเมศรังสรรค์ (ด้วยเหตุใดได้อธิบายแล้ว) มาเปลี่ยนสร้อยเป็นพระที่นั่งพรหมเมศธาดาเมื่อในรัชกาลที่ ๓ เพื่อจะให้ชื่อได้สัมผัสคล้องกับพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย พระที่นั่งพรหมเมศธาดาองค์นี้ ไม่มีเรื่องราวปรากฏมาว่าได้ใช้เป็นที่สำหรับการอย่างไร พึ่งมาคิดเห็นว่าจะเป็นที่ไว้พระอัฐิดังได้กล่าวมาแล้วสันนิษฐานต่อไปว่า บางทีกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท จะทรงอุทิศเป็นที่ประดิษฐานพระอัฐิมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ แล้วก็จะเป็นได้ ด้วยไม่ปรากฏว่าในวังหน้า หอพระอัฐิมีที่อื่น เพราะฉะนั้น เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ สวรรคตแล้ว จึงเชิญพระอัฐิไปไว้ในพระที่นั่งพรหมเมศธาดาโดยเป็นหอพระอัฐิอยู่แต่ก่อนแล้ว และด้วยเหตุที่เป็นหอพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ ดังกล่าวมานี้ ในเวลาต่อมาจึงไม่ปรากฏว่าได้จัดพระวิมานองค์นี้เป็นที่ประทับของกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์หนึ่งพระองค์ใด แม้จนครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อจัดที่ประดิษฐานพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ ทั้ง ๓ พระองค์ เป็นยุติแล้ว พระวิมานหลังเหนือนี้ก็ใช้เป็นแต่ที่เก็บของต่อมาจนตลอด

อนึ่ง ได้กล่าวมาแต่ก่อนว่า เมื่อครั้งกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ นั้นไม่บรรทมแห่งใดเป็นยุติแต่แห่งเดียว มีที่พระบรรทมทั้งที่บนพระวิมานและที่มุข ในหนังสือพระราชพงศาวดารของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่าสวรรคตที่พระที่นั่งบุรพาภิมุข คือมุขทิศตะวันออกเฉียงเหนือ แต่ชาววังหน้าเขายืนยันว่าสวรรคตที่พระที่นั่งอุตราภิมุข คือมุขตะวันตกเฉียงเหนือ ในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่ามีปราสาททองที่สรงพระพักตร์ของกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ อยู่ที่มุของค์ ๑ ถึงจะบรรทมที่ไหนคงเสด็จมาสรงพระพักตร์ที่ปราสาททองนั้นเป็นนิตย์ แต่

ปราสาททองนี้จะอยู่ที่มุขไหนไม่มีหลักที่จะสันนิษฐาน เพราะที่เรียกว่ามุขในหมู่พระวิมานซึ่งอาจจะตั้งปราสาททองนั้นได้มีถึง ๖ มุขด้วยกัน อีกอย่าง ๑ เมื่อครั้งกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๑ นั้น ที่สรง ที่ลงพระบังคน ก็สร้างเป็นหลัง ๑ ต่างหาก อยู่ที่ชาลาระหว่างพระวิมาน ในชาลาข้าง ๑ สร้างที่สรง อีกข้าง ๑ สร้างที่ลงพระบังคน และในชาลาทั้ง ๒ ข้างนั้นยังมีเกย ก่อเป็นแท่นมีพนักเป็นที่ประทับสำราญพระราชอิริยาบถด้วยอีกอย่าง ๑ ตามแบบโบราณดังมีอยู่ในคำสำหรับร้องกันเล่นว่า "เสด็จขึ้นเกย เสวยน้ำชา" นั้น

เมื่อรัชกาลที่ ๓ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพไม่ได้เสด็จขึ้นไปประทับบนพระวิมาน ให้แก้มุขด้านหน้าทั้งพระที่นั่งบุรพาภิมุขและทักษิณาภิมุขเป็นที่ประทับ เสด็จประทับที่มุขจนสวรรคตที่พระที่นั่งบุรพาภิมุข ลักษณะการที่แก้ไขครั้งนั้น ให้ยกพื้นขึ้นตามยาวตลอดข้างด้านตะวันออกจนกลางห้อง แล้วกั้นฝาเพี้ยมเป็นห้องที่ประทับบนตอนยกพื้นและสร้างที่สรงขึ้นใหม่ในพระที่นั่งทักษิณาภิมุข ทำห้องลงพระบังคนในพระที่นั่งบุรพาภิมุข ถังน้ำสรงและฐานที่ลงพระบังคนยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ กล่าวกันว่าเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ นั้นพระองค์เจ้าดาราวดี พระอัครชายาของกรมพระราชวังบวร ฯ ก็เสด็จอยู่ที่พระราชมนเทียร เห็นจะประทับอยู่ ๒ มุขข้างด้านตะวันตก ในรัชกาลที่ ๔ มุขพระวิมานพระที่นั่งปัจฉิมาภิมุขด้านตะวันตกเฉียงใต้เป็นที่พักของเจ้าคุณจอมมารดาเอม นอกนั้นใช้เป็นที่เก็บเครื่องแต่งพระองค์และสิ่งของ ด้วยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดทรงสำสมสิ่งของต่าง ๆ เช่นเครื่องลายครามเป็นต้น ทั้งของจีน ของฝรั่งหลายอย่าง ถึงรัชกาลที่ ๕ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญโปรดให้เจ้าคุณจอมมารดาเอม พระชนนีย้ายไปอยู่ที่พระที่นั่งบุรพาภิมุข อยู่มาจนถึงอสัญกรรมที่นั้น

มีข้อความซึ่งควรจะต้องกล่าวในเรื่องหมู่พระวิมานวังหน้าอีกอย่าง ๑ คือเมื่อกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงปฏิสังขรณ์ใหม่เมื่อในรัชกาลที่ ๓ นั้น เครื่องบนของเดิมเห็นจะชำรุดมาก ต้องรื้อเครื่องบนทำใหม่หมด สงสัยว่าทรวดทรงหลังคาของเดิมจะงามกว่าที่กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงสร้างใหม่ อย่างที่แลเห็นอยู่ทุกวันนี้

พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงสร้างในรัชกาลที่ ๓ พร้อมกับเมื่อทรงปฏิสังขรณ์พระวิมานวังหน้า เหตุที่สร้างเห็นจะเป็นเพราะเสด็จลงมาประทับอยู่ที่มุขหน้าพระวิมานท้องพระโรงหน้าของเดิมกระชั้นชิดที่ประทับนัก จึงสร้างพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยขึ้นเป็นท้องพระโรงใหม่ต่อออกไปข้างหน้า แก้ท้องพระโรงเดิมเป็นมุขกระสันในระหว่างท้องพระโรงใหม่กับพระวิมาน พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยนี้เอาอย่างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในพระราชวังหลวงไปสร้างหมดทุกอย่าง เป็นแต่ลดให้เล็กลง กับไม่ทำซุ้มพระแกลและพระทวาร พระที่นั่งบุษบกที่ท้องพระโรงเดิมก็ย้ายไปไว้เป็นประธานในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย เหมือนอย่างพระที่นั่งบุษบกมาลาในพระราชวังหลวง ลักษณะที่ใช้พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยก็เป็นอย่างเดียวกับพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย คือเป็นที่เสด็จออกแขกเมืองและบำเพ็ญพระราชกุศล เช่นมีเทศน์มหาชาติเป็นต้น ส่วนการพระราชพิธีเช่นพิธีตรุษสารทและโสกันต์ ซึ่งทางวังหลวงทำที่พระมหาปราสาท วังหน้าก็ทำที่พระที่นั่งพุทไธศวรรย์ แต่ผิดกันอย่าง ๑ ที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยเป็นที่ตั้งพระศพกรมพระราชวังบวร ฯ และเป็นที่ทำพิธีอุปราชาภิเษกในเวลาต่อมาทุกรัชกาล

สองข้างพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างหอข้างละหลัง ข้างขวาเป็นหอพระเจ้า ข้างซ้ายเป็นหอพระอัฐิ เหมือนอย่างหอพระสุราไลยพิมานและหอพระธาตุมณเฑียรในพระราชวังหลวง ผิดกันแต่เอาด้านสกัดของหอเข้าหาพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย และหลังคาหอทำเป็นทรงเก๋งจีน แต่เข้าใจว่ามิได้เชิญพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ มาไว้หอซึ่งสร้างใหม่นี้ หอพระเจ้าคงเป็นที่ไว้พระพุทธรูปของในพระองค์ เช่นพระฉลองพระองค์เป็นต้น หอพระอัฐิก็คงจะเป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิและพระอัฐิที่เชิญมาจากวังเดิม และที่มีขึ้นใหม่อันสมควรเก็บรักษาไว้ในพระราชวัง และที่สุดอาจจะดำรัสสั่งให้ไว้พระอัฐิพระองค์เองในหอนั้นด้วยก็จะเป็นได้ เพราะเวลาเสด็จดำรงพระชนม์อยู่ก็ไม่เสด็จขึ้นไปอยู่บนพระวิมาน

ทั้งหอพระเจ้าและหอพระอัฐิในวังหน้า มาถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงจัดการใหม่ มีหมายรับสั่งปรากฏว่า พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระแก้ว (ผลึก) ซึ่งอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามขึ้นไปไว้ในพระบวรราชวังองค์ ๑ แห่ขึ้นไปเมื่อเดือนอ้าย แรม ๘ ค่ำ ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖ เข้าใจว่าคงพระราชทานไปให้ประดิษฐานในหอพระเจ้าให้เหมือนอย่างประดิษฐานพระพุทธบุษยรัตน ฯ ไว้ในหอพระสุราไลยพิมาน ส่วนหอพระอัฐินั้นเมื่อเชิญพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ ไปประดิษฐานที่ปราสาททองบนพระวิมานกลางทั้ง ๓ พระองค์แล้วเข้าใจว่าโปรดให้เชิญพระอัฐิเจ้านายวังหน้าไปไว้ที่หอพระมณเฑียรธรรมวัดบวรสถานสุทธาวาสในคราวนั้นเอง แล้วจึงจัดหอพระอัฐิวังหน้าให้เป็นทำนองเดียวกับหอพระธาตุมณเฑียรในพระราชวังหลวง ความปรากฏว่าพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เชิญพระอัฐิพระชนกสมเด็จพระศรีสุริเยนทรกับทั้งพระอัฐิ

เจ้าฟ้า กรมหลวงเทพหริรักษ์ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ซึ่งเป็นพระภาดาสมเด็จพระศรีสุริเยนทรไปไว้ที่หอพระอัฐิวังหน้า(๑) ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระบื่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับพระอัฐิพระชนกสมเด็จพระศรีสุริเยนทรมาไว้ที่พระตำหนักเดิมในพระราชวังหลวง ส่วนพระอัฐิเจ้าฟ้า ๓ พระองค์ยังคงไว้ที่หอพระอัฐิวังหน้าจนหอชำรุดรื้อในรัชกาลที่ ๕ จึงได้เชิญมาไว้ในหอพระนากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

พระที่นั่งพุทไธศวรรย์ อยู่ตรงหน้าพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยออกไป เป็นของสร้างครั้งรัชกาลที่ ๑ เดิมชื่อว่าพระที่นั่งสุทธาศวรรย์ มาเปลี่ยนเป็นพระที่นั่งพุทไธศวรรย์เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๓ ทรงปฏิสังขรณ์ใหม่ พระที่นั่งองค์นี้ยกพื้นสูง และเชิงผนังข้างนอกทำเป็นฐานบัทม์ ทำนองพระมหาปราสาทในพระราชวังหลวงเข้าใจว่าเดิมกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเห็นจะทรงพระราชดำริจะสร้างขึ้นสำหรับทำการพระราชพิธี มีพระราชพิธีตรุษสารทและโสกันต์ลูกเธอเป็นต้น อย่างเช่นทำที่พระมหาปราสาทในพระราชวังหลวง แต่ในเวลาที่ยังไม่ได้ลงมือสร้างหรือกำลังสร้างอยู่นั้น เสด็จขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ได้พระพุทธสิหิงค์ซึ่งเป็นพระพุทธรูปสำคัญลงมาจึงทรงพระราชอุทิศพระที่นั่งองค์นี้ถวายเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธสิหิงค์ จึงให้เขียนฝาผนังข้างในเป็นรูปเทพชุมนุมข้างบน และเขียนเรื่องพระปฐมสมโพธิที่ผนังหว่างพระแกลเป็นพุทธบูชา แต่คงทำการพระราชพิธีต่าง ๆ ที่พระที่นั่งองค์นี้ตามพระราชดำริเดิมด้วย

(๑) พระอัฐิพระชนกสมเด็จพระศรีสุริเยนทร แต่ก่อนเห็นจะอยู่ที่พระราชวังเดิม พระอัฐิอีก ๓ พระองค์นั้นแต่ก่อนคงอยู่ที่หอพระนากในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

พระที่นั่งสุทธาศวรรย์จึงเป็นที่สำหรับทำการพระราชพิธีเหมือนอย่างพระมหาปราสาทในวังหน้ามาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ตลอดจนรัชกาลที่ ๕

ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ สวรรคตแล้ว เวลาวังหน้าว่างอยู่นั้น ทำนองจะมีผู้ร้ายลอบงัดพระที่นั่งสุทธาศวรรย์หรืออย่างไร ความปรากฏว่าพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริว่าพระพุทธรูปเงินทองและของพุทธบูชามีอยู่ในพระที่นั่งสุทธาศวรรย์มาก ทิ้งไว้ผู้ร้ายจะลักเอาไปเสีย จึงโปรดให้เชิญพระพุทธสิหิงค์กับทั้งพระพุทธรูปอื่น ๆ กับของพุทธบูชาลงมาไว้ในพระอุโบสวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ประดิษฐานพระพุทธสิหิงค์ไว้บนฐานชุกชีด้านหน้าในพระอุโบสถ ตรงที่ตั้งพระสัมพุทธพรรณีทุกวันนี้อยู่ตลอดรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ จนรัชกาลที่ ๔ จึงโปรดให้เชิญพระพุทธสิหิงค์กลับไปวังหน้า ครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวดังกล่าวมาแล้วในที่อื่น เมื่อเชิญพระพุทธสิหิงค์ลงมาพระราชวังหลวงแล้ว ทางโน้นในพระที่นั่งสุทธาศวรรย์เหลืออยู่แต่ปราสาทปรางค์ห้ายอด ซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงสร้างไว้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธสิหิงค์ปรากฏในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ถึงรัชกาลที่ ๒ กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์โปรดให้รื้อปราสาทปรางค์ห้ายอดนั้นเสีย แล้วให้ตั้งพระแท่นเศวตฉัตรที่ในพระที่นั่งสุทธาศวรรย์เป็นที่เสด็จออกแขกเมืองและพระสงฆ์ถวายพระธรรมเทศนาต่อมา ก็คือว่าคงเป็นแต่ที่ทำการพระราชพิธีเหมือนอย่างพระมหาปราสาท ครั้นเมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ สวรรคต จึงประดิษฐานพระศพไว้ในพระที่นั่งสุทธาศวรรย์ เหมือนอย่างพระมหาปราสาททางพระราชวังหลวงฉะนั้น

พระแท่นเศวตฉัตรวังหน้า ที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เห็นจะสร้างขึ้นไว้แต่เมื่อในรัชกาลที่ ๑ แล้ว แต่เมื่อก่อนย้ายมาตั้งที่พระที่นั่งสุทธาศวรรย์ จะตั้งไว้ที่ไหนสงสัยอยู่ เพราะที่ซึ่งอาจจะตั้งมีหลายแห่ง แบบตั้งพระแท่นเศวตฉัตรครั้งกรุงศรีอยุธยาเข้าใจว่าตั้งกลางพระมหาปราสาทตรงยอดลงมา ทำนองเช่นที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในพระราชวังหลวง ที่วังหน้าครั้งรัชกาลที่ ๑ ไม่มีปราสาท อาจจะตั้งพระแท่นเศวตฉัตรไว้ที่ในพระที่นั่งวายุสถานอมเรศร์ พระวิมานองค์กลางสมมติแทนปราสาทก็เป็นได้ เพราะฉะนั้น เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ จะเสด็จไปเฉลิมพระราชมนเทียร ประทับพระวิมานองค์กลางจึงให้ย้ายพระที่นั่งเศวตฉัตรออกมาตั้งที่พระที่นั่งสุทธาศวรรย์ ถ้ามิได้เป็นดังกล่าวมานี้ พระแท่นเศวตฉัตรวังหน้าแต่เดิมเห็นจะตั้งอยู่ที่พระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน อันเป็นท้องพระโรงเดิมก่อนสร้างพระวิมาน ครั้นสร้างพระวิมานแล้วปรากฏว่าเป็นพระที่นั่งทรงธรรม พระสงฆ์เห็นจะถวายเทศน์บนพระแท่นเศวตฉัตรที่ตั้งอยู่นั้น ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อสร้างพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยแล้ว จึงย้ายพระแท่นเศวตฉัตรมาตั้งในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยบังหน้าพระที่นั่งบุษบกเหมือนอย่างพระแท่นเศวตฉัตรในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยแต่ก่อนนี้แต่พิจารณาดูรูปสัณฐานพระแท่นเศวตฉัตรวังหน้าที่ยังอยู่ในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยทุกวันนี้ ดูทำเอาอย่างพระแท่นเศวตฉัตรวังหลวงและมีตราพระจุฑามณีปั้นไว้ที่พนัก จึงสงสัยว่าจะเป็นของสร้างขึ้นใหม่ครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระแท่นองค์เดิมเห็นจะสูญไปเสียแล้ว

ในรัชกาลที่ ๓ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงซ่อมแปลงปฏิสังขรณ์พระที่นั่งสุทธาศวรรย์ใหม่ การปฏิสังขรณ์ครั้งนั้นแก้ไขของเดิมหลายอย่าง สังเกตได้โดยแบบอย่างฝีมือช่างที่ทำ คือรื้อเครื่องบนทำใหม่หมด เปลี่ยนหลังคาพาไลของเดิม ต่อเป็นเฉลียงเสาลอย ไว้ผนังข้างบนเป็นคอสองรอบ ซุ้มพระแกลของเดิมเห็นจะไม่มี ทำซุ้มขึ้นใหม่ทั้งหมด การปฏิสังขรณ์ครั้งนั้นน่าชมอย่างหนึ่งที่ของเดิมสิ่งใดดีเอาไว้หมดทุกอย่าง เป็นต้นว่าเครื่องไม้กรอบและบานพระแกล ทวยที่รับชายคา คงใช้ของเดิมไม่เปลี่ยน ข้างในลายที่เขียนผนังและลายเพดาน รักษาของเดิมไว้ไม่แก้ไขเป็นแต่ซ่อมแซมที่ชำรุด จึงยังแลเห็นของเดิมที่ทำโดยประณีตบรรจงมาได้จนทุกวันนี้

ที่เปลี่ยนนามพระที่นั่งสุทธาศวรรย์เป็นพุทไธศวรรย์ เห็นจะเป็นด้วยเหตุ ๓ ประการ คือประการที่ ๑ เมื่อสร้างพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยขึ้น และย้ายพระแท่นเศวตฉัตรไปไว้พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยแล้ว กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพคงจะทรงพระราชดำริ จะจัดให้กลับเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ให้ต้องตามที่มีลายเขียนผนังเป็นเครื่องพุทธบูชามาแต่เดิม ประการที่ ๒ ชื่อเดิมว่าพระที่นั่งสุทธาศวรรย์จะเห็นว่าใกล้กับชื่อพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ ที่พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างทางพระราชวังหลวงนัก จึงเปลี่ยนให้หลีกไปเสีย ประการที่ ๓ จะให้ชื่อคล้องสัมผัสกับพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยที่สร้างใหม่ แต่ไม่ได้พระราชทานพระพุทธสิหิงค์ขึ้นไป จะตั้งพระพุทธรูปองค์ใดเป็นประธาน ข้อนี้หาทราบไม่ แต่มีตู้พระธรรมสร้างขึ้นสำหรับตั้งในพระที่นั่งพุทไธศวรรย์เหมือนอย่างฝาประจันห้อง ๓ ตู้ ลงรักเขียนทองลายรดน้ำด้าน ๑ เขียนสีเรื่องรามเกียรติ์ ๓ ด้านทุกใบ เก็บคัมภีร์พระธรรมวังหน้าไว้ในตู้ทั้ง ๓ นี้ และเข้าใจว่า

โดยปกติคงโปรดให้อาจารย์บอกหนังสือพระสงฆ์สามเณรในพระที่นั่งพุทไธ-ศวรรย์ เหมือนอย่างทางวังหลวงโปรดให้บอกหนังสือพระสงฆ์สามเณรที่ในพระมหาปราสาทนั้นด้วย ส่วนการพระราชพิธีต่าง ๆ ก็คงทำในพระที่นั่งพุทไธศวรรย์ดังแต่ก่อนต่อมาตลอดจนในรัชกาลที่ ๔ และที่ ๕

พระที่นั่งรังสรรค์จุฬาโลก กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างใหม่ที่เกาะกลางสระ ตรงที่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทจะทรงสร้างปราสาท แล้วเปลี่ยนเป็นพระพิมานดุสิดาซึ่งรื้อเสียในรัชกาลที่ ๒ ดังได้บรรยายมาแล้วนั้น เหตุที่สร้างพระที่นั่งองค์นี้ขึ้น เพราะที่บริเวณสระนั้น ถึงเมื่อมีหอพระอยู่ในรัชกาลที่ ๑ ที่จริงเป็นที่สวนสำหรับเสด็จประพาสสำราญพระราชอิริยาบถ อยู่ใกล้กับพระราชมนเทียร มีความพรรณนาไว้ในหนังสือนิพพานวังหน้าชัดเจนดังนี้

"โอ้พิมานอมรินทร์(๑) ดังอินทร์สว่าง เด่นอยู่กลางสระรอบกระสินธุ์สม
มีโศกเรียงเคียงหน้าลำดวนดม รำเพยลมกลิ่นแก้วผการาย
ทรงไว้พระเนาวโลกโมฬีเลื่อง แต่งเครื่องนมัสการทุกวันถวาย
มณฑาหอมน้อมก้านบานขจาย ดังจะหมายน้อมรสเรณูนวล
บูชาพระสัพพัญญูคู่ทวีป ขยายกลีบแย้มพุ่มโกสุมสงวน
เคยมีสีหโนภาสบัณฑูรชวน สั่งประมวลหมู่สนมหนึ่งบุตรี
ให้สวดมัสการพระชินรัตน์ ตามบัญญัติเพศพุทธชินศรี
ประทานทั้งแตรดังระฆังตี จบแล้วก็ชุลีบรมญาณ
เคยถวายพระกุศลศรัทธารับ ทรงคำนับน้อมรสพระกรรมฐาน
เคยประสาทโภชาพระราชทาน มัจฉซ้องสาธุการถึงเมืองพรหม

(๑) หมายว่าพระพิมานดุสิดา

ประกอบหมู่มัจฉาในสาคเรศ ทอดพระเนตรระงับร้อนแรมปฐม
แขยงแย่งแย้งเย้ายวนนิยม เนื้อออนอ่อนอ้อนระทมบ้าบ่มใจ
เห็นกระแหแห่แห้โบกหางเหิน แก้วลองล่องล้องเดินสายชลไหล
แมลงภู่ทองท่องท้องมากินไคล สวายหว่ายหว้ายไปแสวงรอย
จะหาเหยื่อเผื่อเผื่อเผื่อภักษา เหล่าเทพาพ่าพ้าสื่อสนสร้อย
กระทิงหลายหล่ายหล้ายกรายกรีดลอย นกเขาเข่าเข้าคอยชม้อยดู
ได้เคยรับประทานอาหารหาย ตะวันบ่ายว่ายเวียนมาเปิ่นหมู่
ไม่ยลพระมิ่งมนเทียรยกเศียรชู เหมือนจะรู้ว่าพระราชบิดา
เสร็จนิราศแรมร้างมไหสูรย์ โอ้อาดูรทุกข์ทั่วถึงมัจฉา
ประพาสสวนเสร็จสรวลชวนพะงา นำยุพาเคยพายุพินชม
คณานางล้วนนางอนงค์แน่น ประดับแสนนับแสนพระสนม
สำราญรื่นเริงรื่นชื่นอารมณ์ ถวายลมโบกลมอยู่งานงาม
เห็นกาหลงเพลินหลงประสงค์หอม ลูกจันทน์น้อมกิ่งน้อมเหลืองอร่าม
ระย้าแก้วแสงแก้วออกแวววาม กุหลาบหนามหลีกหนามเด็ดดอกดม
เสาวคนธ์ระคนกลิ่นบุหงา จำปาแขกเมื่อแขกมาถวายถม
มณฑาหอมหวนหอมยิ่งตรอมตรม จะจากชมชวนชมระบมทรวง
ยี่หุบหุ้มกลีบหุ้มขยายแย้ม ลำเจียกแหลมกลิ่นแหลมล้วนของหลวง
ลำดวนเย็นหอมเย็นดูเด่นดวง พิกุลร่วงดอกร่วงลงดาดดิน
เสาวรสทรงรสตลบฟุ้ง ดังจันทน์ปรุงประปรุงระคนกลิ่น
การะเกดแก้วเกดอินทนิล บุหรงบินรีบบินไปจากรัง
ให้หนักจิตจิตหวนรัญจวนโหย ฤดีโดยโดยดิ้นถวิลหวัง
เหมือนอกเราเราจะร้างนิราศวัง จึงโศกสั่งสั่งสวนอยุธยา”

พระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน ได้จัดเป็นหอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

ปรากฏในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าเมื่อรื้อพระที่นั่งพิมานดุสิดาไปแล้ว กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๒ ยังเสด็จประพาสสวนนั้นต่อมา กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๓ ก็คงเสด็จประพาสที่สวนนั้น จึงทรงสร้างพระที่นั่งรังสรรค์จุฑาโลกขึ้นเป็นที่ประทับเวลาเสด็จลงประพาสสวน แต่ก่อนมีเก๋งจีน รูปเป็นตรีมุข พื้นชั้นเดียวอยู่ที่เกาะกลางสระหลังหนึ่ง ข้าพเจ้าสำคัญว่าพระที่นั่งรังสรรค์จุฑาโลกจะเป็นเก๋งจีนนั้นเอง แต่พวกชาววังหน้าบอกว่าเก๋งจีนนั้นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง ถ้าความจริงเป็นเช่นนั้น พระที่นั่งรังสรรค์จุฑาโลกที่กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงสร้างคงเป็นเครื่องไม้ ผุพังสูญไปเสียหมดแล้ว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงสร้างเก๋งจีนใหม่ เพราะสวนนั้นยังเป็นที่ประพาสต่อมาจนในรัชกาลที่ ๔

ได้กล่าวมาแต่ก่อนว่าพระที่นั่งที่สร้างครั้งรัชกาลที่ ๑ มีชื่อไม่คล้องกันอยู่ ๒ องค์ คือพระที่นั่งพรหมพักตร์องค์ ๑ พระที่นั่งศิวโมกข์พิมานองค์ ๑ ส่วนพระที่นั่งพรหมพักตร์ได้อธิบายมาแล้ว ว่าเป็นชื่อบุษบกราชบัลลังก์ ซึ่งตั้งอยู่ในท้องพระโรงหน้า มิใช่พระราชมนเทียร แต่ส่วนพระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน ข้าพเจ้าคิดไม่เห็นว่าเหตุใดนามจึงไม่คล้องกับพระที่นั่งองค์อื่น ได้นึกสงสัยว่า หรือจะเป็นนามตั้งขึ้นใหม่ต่อเมื่อรัชกาลที่ ๓ ของเดิมจะเรียกแต่ว่าพระที่นั่งทรงธรรม แต่มามีข้อสังเกต ด้วยนามพระที่นั่งรังสรรค์จุฑาโลก สังเกตดูความไม่เหมาะแก่พระราชมนเทียรที่สร้างตรงนั้น เห็นว่าที่ขนานนามว่าพระที่นั่งรังสรรค์จุฑาโลก เพราะจะให้คล้องสัมผัสกับนามพระที่นั่งศิวโมกข์พิมานของเดิมเป็นต้นเหตุ ข้อนี้เป็นหลักฐานว่านามพระที่นั่งศิวโมกข์พิมานมีมาแล้วแต่ในรัชกาลที่ ๑ จึงมานึกขึ้นว่า

หรือนามเดิมเป็น "พระที่นั่งศิวโมกข์สถาน" อยู่หน้าพระที่นั่งพิมานดุสิดาดอกกระมัง ถ้าเช่นนั้นนามพระราชมนเทียรครั้งรัชกาลที่ ๑ ก็คล้องกันได้หมด

พระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน นี้ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงสร้างเป็นท้องพระโรง ตั้งแต่แรกสร้างพระราชวังบวร ฯ ตามแบบอย่างพระที่นั่งทรงปืนที่พระราชวังหลวงกรุงศรีอยุธยา ดังกล่าวมาแล้ว องค์เดิมเข้าใจว่าเครื่องไม้ และเล็กกว่าพระที่นั่งศิวโมกข์พิมานที่ปรากฏอยู่ทุกวันนี้ แต่แรกคงเป็นที่เสด็จออกขุนนางและทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอย่างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในพระราชวังหลวง ครั้นเมื่อสร้างพระวิมานแล้วมาเสด็จออกที่พระวิมาน พระที่นั่งศิวโมกข์ ฯ เห็นจะเป็นแต่ที่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล เช่นมีเทศน์มหาชาติเป็นต้น เพราะเหตุนี้จึงเรียกกันว่า พระที่นั่งทรงธรรมเมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคต ประดิษฐานพระศพไว้ในพระที่นั่งศิวโมกข์พิมานนี้ ครั้นรัชกาลที่ ๓ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงรื้อของเดิม สร้างใหม่เป็นเครื่องก่ออิฐถือปูนขยายให้ใหญ่โตขึ้น เป็นพระที่นั่งโถงมีฝาแต่ด้านใต้กับด้านตะวันตกเพราะเป็นเขตต่อกับข้างใน แต่จะใช้เป็นที่สำหรับราชการอย่างไรสืบไม่ได้ความ เพราะกิจต่าง ๆ ที่เคยทำที่พระที่นั่งศิวโมกข์ ฯ มาแต่ก่อนมีพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยเป็นที่ทำแทนหมดทุกอย่าง สืบถามผู้ที่มีอายุทันได้เห็น ได้ความแต่ว่าเคยเห็นทำกงเต๊กที่พระที่นั่งศิวโมกข์ ฯ เมื่องานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และใช้เป็นที่หัดทหารแตรต่อมาในครั้งกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ได้ความแต่เท่านี้ เป็นที่ว่างมาจนจัดเป็นพิพิธภัณฑสถานเมื่อในรัชกาลที่ ๕

พระที่นั่งสนามจันทร์ในพระราชวังหลวงเป็นของพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชดำริสร้างขึ้นไว้ เห็นจะเป็นด้วยเหตุนี้ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นเฉลิมพระเกียรติยศในพระบวรราชวัง เพราะฉะนั้นรูปสัณฐานพระที่นั่งสนามจันทร์วังหน้า จึงถ่ายแบบองค์ในพระราชวังหลวงไปทำหมดทุกอย่าง ผิดกันแต่ลวดลายที่เขียนทองนั้นเล็กน้อย และไม่หากระดานใหญ่แผ่นเดียวทำพื้นเหมือนพระที่นั่งสนามจันทร์ในพระราชวังหลวง ที่ตั้งก็ตั้งที่ชาลาข้างซ้ายท้องพระโรงอย่างเดียวกัน กล่าวกันว่าแต่เดิมขนานนามหนึ่งต่างหาก แต่ไม่มีใครเรียกนามนั้นก็สูญ คงเรียกกันแต่ว่าพระที่นั่งสนามจันทร์มาจนตราบเท่าทุกวันนี้ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จออกพระที่นั่งสนามจันทร์โดยกำหนดอย่างใดหาทราบไม่ ได้ยินแต่ว่า เมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับที่พระบวรราชวังในตอนหลัง เวลานั้นพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเจริญเสด็จออกไปประทับอยู่ที่พระตำหนักสวนกุหลาบแล้ว เวลาเสด็จขึ้นไปเฝ้าสมเด็จพระบรมชนกนาถที่พระบวรราชวัง เสด็จประทับที่พระที่นั่งสนามจันทร์เป็นที่พัก

พระที่นั่งมังคลาภิเษก พระที่นั่งเอกอลงกฎ ๒ องค์นี้ สร้างในรัชกาลที่ ๔ เป็นพระที่นั่งโถงคู่กัน อยู่บนกำแพงแก้วหน้าท้องพระโรงตรงมุขข้างใต้องค์ ๑ ข้างเหนือองค์ ๑ มีเกยสำหรับทรงพระราชยานอยู่ข้างหน้าทั้ง ๒ องค์ แบบอย่างพระที่นั่ง ๒ องค์นี้ก็ทำตามทำนองพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ในพระราชวังหลวง แต่ไม่ถึงถ่ายแบบไปทีเดียว พระที่นั่งอย่างนี้เรียกกันแต่ก่อนว่า พระที่นั่งเย็น หมายความว่าเป็นพระที่นั่งโถงสำหรับประทับตากอากาศ มีในบานแพนกพระราชปุจฉาครั้งรัชกาลที่ ๑

เสด็จออกประทับพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ มีรับสั่งให้ราชบัณฑิตไปเผดียงพระราชปุจฉา ในบานแพนกใช้ว่า "เสด็จออกประทับพระที่นั่งเย็น" ในพระราชวังหลวงก็มี ๒ ข้างท้องพระโรงเป็นพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ข้าง ๑ เป็นหอสาตราคมข้าง ๑ แต่หอสาตราคมลวดลายที่ปรากฏทุกวันนี้เป็นของแก้ไขใหม่ในรัชกาลที่ ๔ หรือเดิมจะเป็นพระที่นั่งเย็นเหมือนกันทั้ง ๒ ข้าง อย่างไปสร้างที่วังหน้าได้ดอกกระมัง

นามพระที่นั่งเย็นที่วังหน้า เอานามของพระที่นั่งโบราณมาขนานองค์ ๑ คือ พระที่นั่งมังคลาภิเษก เป็นนามพระมหาปราสาทครั้งกรุงศรี-อยุธยา ซึ่งมาแปลงนามเป็นพระวิหารสมเด็จเมื่อไฟไหม้แล้วสร้างใหม่ครั้งแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง

พระที่นั่งคชกรรมประเวศ ซึ่งสร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๔ เพราะจะให้มีปราสาทในพระบวรราชวัง วิเศษกว่าพระราชวังบวรสถานมงคลแต่ก่อนมา รูปสัณฐานอย่างไร ได้พรรณนามาแล้วไม่ต้องอธิบายซ้ำอีก ควรกล่าวในที่นี้แต่ว่า ปราสาทองค์นี้เพราะเป็นเครื่องไม้อยู่มาผุหักชำรุดทรุดโทรมจึงโปรดให้รื้อเสียเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ยังคงแต่ฐานปราสาทกับเกยช้างอยู่ข้างหน้าพระที่นั่งพุทไธศวรรย์จนทุกวันนี้

มีของที่น่าสังเกตอยู่ที่พระราชมนเทียรในวังหน้าอย่าง ๑ คือมีศิลาจารึกนามพระที่นั่งติดไว้ข้างหน้าพระที่นั่งในหมู่พระวิมานทุกองค์ ตั้งแต่พระที่นั่งวสันตพิมานและมุขทั้งปวง ออกมาจนถึงพระที่นั่งมังคลาภิเษก พระที่นั่งเอกอลงกฏ และพระที่นั่งพุทไธศวรรย์เป็นที่สุด เข้าใจได้ว่าเป็นของติดเมื่อในรัชกาลที่ ๔ คงเป็นเพราะคนเรียกนาม พระที่นั่งทั้งเก่าใหม่ไม่ถูก จึงโปรดให้จารึกนามติดไว้ให้เห็น

พระที่นั่งอิศเรศรราชานุสร พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างตามแบบอย่างตึกฝรั่ง (แม้ปล่อง ชิมนี เตาผิงไฟก็ยังคงรูปมีอยู่ที่สุดอกไก่หลังคาทั้งสองข้าง) เป็นตึกเก้าห้อง พื้น ๒ ชั้น รูป ๔ เหลี่ยมรี มีบันไดทำเป็นมุขขึ้นข้างนอก เพราะในสมัยนั้นยังถือกันอยู่ว่า ถ้าขึ้นทางใต้ถุนเป็นอัปมงคล ตัวพระที่นั่งด้านหน้ามีเฉลียงโถง ๗ ห้องข้างในประธานตอนกลาง ๓ ช่องกั้นเป็นห้องเสวย ห้องต่อมาข้างใต้ ๒ ช่องเป็นห้องพระบรรทม มีฝาเพี้ยมกระจกกั้นขวางอีกชั้น ๑ ต่อมาถึงที่สุดด้านใต้เป็นห้องเล็กชั่วช่อง ๑ ยาวตลอดในประธาน เป็นห้องแต่งพระองค์ แต่เล่ากันว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสว่า ในห้องพระบรรทมร้อนนัก ให้ตั้งพระแท่นเล็กบรรทมที่ห้องแต่งพระองค์นี้ ที่มุมตะวันตกเฉียงใต้กั้นเป็นห้องสรง ด้านหลังเป็นเฉลียงทึมกั้นเป็นห้องเก็บของ มีบันไดเล็กสำหรับพนักงานขึ้นลง และมีห้องอุ่นเครื่องอยู่ข้างหลังห้องเสวยในประธานอีก ๒ ช่องต่อห้องเสวยไปทางเหนือเป็นห้องรับแขก เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวรหนัก เสด็จแปรสถานมาประทับในห้องนี้จนสวรรคต ต่อห้องรับแขกไปถึงห้องยาวข้างด้านสกัดเป็นห้องทรงพระอักษร และห้องพระสมุด อยู่สุดพระที่นั่งข้างด้านเหนือ ชั้นล่างเป็นแต่ที่พนักงานอาศัยหาได้ใช้การอื่นไม่ ลักษณะที่ตกแต่งพระที่นั่งอิศเรศรราชานุสรเป็นแบบฝรั่งทั้งสิ้น พระแท่นบรรทมสั่งมาแต่เมืองนอก เป็นพระแท่นคู่ มีรูปช้างเผือกสลักอยู่ที่พนัก พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ยกไปตั้งที่พระที่นั่งในพระราชวังบางปะอิน ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้[๑] เวลามีแขกเมืองฝรั่งต่างประเทศ เช่นราชทูตเข้ามา

---

(๑) หมายถึงฉบับพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ แต่ปัจจุบันพระแท่นบรรทมคู่นี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

ก็ทรงรับรองเลี้ยงดูที่พระที่นั่งอิศเรศรราชานุสรนี้ เล่ากันว่า ถึงที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จอยู่ที่พระที่นั่งอิศเรศรราชานุสรก็เสด็จอยู่อย่างฝรั่งมีบ๋อยผู้ชาย และพนักงานข้างในเป็นสาวใช้อยู่จำกัดพอสำหรับรับใช้ แม้เจ้าจอมก็อยู่เฉพาะผู้ที่เป็นราชูปฐาก พระเจ้าลูกเธอและพระสนมกำนัลขึ้นเฝ้าแต่เฉพาะเวลาเสวยเท่านั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้จัดห้องกลาง อันเป็นห้องเสวยเดิม เป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิ โปรดให้ทำตู้ทองที่ผนังด้านในเรียงกัน ๓ ตู้ แล้วเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยจากหอพระอัฐิในพระบวรราชวังมาประดิษฐานไว้ที่ตู้ฝ่ายตะวันออก พระอัฐิสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีไว้ตู้ฝ่ายตะวันตก พระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ตู้ใหญ่ที่อยู่กลาง ทำเพดานและอัฒจันทร์สำหรับตั้งเครื่องบูชาไว้ที่ตรงประดิษฐานพระบรมอัฐินั้น ครั้นเมื่อกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทิวงคต พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เชิญพระอัฐิประดิษฐานไว้กับพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยกัน และต่อมาเสด็จขึ้นไปวังหน้า ทอดพระเนตรเห็นพระที่นั่งอิศเรศรราชานุสรชำรุดทรุดโทรมได้โปรดให้ปฏิสังขรณ์ให้คืนดีทั่วทั้งพระที่นั่งครั้ง ๑

พระที่นั่งบวรบริวัติ เป็นของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างค้างไว้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างเป็นที่ประทับต่อมา ดังกล่าวมาแล้ว ตอนที่สร้างพระที่นั่งบวรบริวัติ มีประตูและกำแพงกั้นเป็นบริเวณหนึ่งต่างหาก เป็นแต่ต่อติดกับบริเวณพระที่นั่งอิศเรศรราชานุสร ศาลาและสวนที่สร้างในบริเวณพระที่นั่งบวรบริวัติเป็น

อย่างจีนทั้งสิ้น พระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว คงจะทรงจัดเป็นอย่างจีนบริเวณ ๑ เป็นอย่างฝรั่งบริเวณ ๑ มาแต่เดิม เข้าใจว่าคงจะเป็นที่สำหรับเสด็จออกประพาสฝ่ายใน ตัวพระที่นั่งบวรบริวัติเป็นเก๋งจีน ยาว ๕ ห้อง ๒ ชั้น ชั้นบนเมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับ มีแต่ห้องพระบรรทมห้อง ๑ ห้องที่ประทับห้อง ๑ พระเจ้าลูกเธอที่ไปตามเสด็จเสด็จอยู่ชั้นล่าง เล่ากันมาว่า พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดพระที่นั่งบวรบริวัติ ว่าหันหน้ารับแดดตะวันตกร้อนนัก จึงโปรดให้สร้างพระที่นั่งขึ้นใหม่อีกองค์ ๑ ต่อไปข้างเหนืออยู่ชิดกำแพงวัง ให้หันหน้ามาข้างใต้ แต่การสร้างพระที่นั่งหลังนี้ค้างอยู่จนสิ้นรัชกาล มาถึงครั้งกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ พอเสร็จงานพระราชพิธีอุปราชาภิเษกแล้ว ก็เสด็จมาประทับอยู่ชั้นต่ำพระที่นั่งบวรบริวัติ จนสร้างพระที่นั่งสาโรชรัตนประพาสแล้วเสด็จไปอยู่ที่นั้นแล้ว ที่พระที่นั่งบวรบริวัติชั้นต่ำยังใช้เป็นห้องพระสมุดและเป็นที่เสด็จออกฝ่ายในมาจนทิวงคต

เมื่อกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญประชวรจะทิวงคตนั้น เสด็จไปประทับอยู่ที่พระตำหนักริมป้อมเสือซ่อนเล็บ แขวงจังหวัดสมุทรปราการ ประชวรพระอาการหนักลง จึงเชิญเสด็จกลับมากรุงเทพฯ มาพักอยู่ที่ชั้นต่ำพระที่นั่งบวรบริวัติได้หน่อยหนึ่งก็ทิวงคต

พระที่นั่งสาโรชรัตนประพาส คือพระที่นั่งที่พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างค้างไว้ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทรงสร้างต่อจนสำเร็จ เป็นตึกขนาดย่อม ๒ ชั้น ยาว ๕ ห้อง ทำอย่างฝรั่ง มีเฉลียงโถงข้างด้านหน้า ข้างชั้นบนพอเป็นห้องพระบรรทมห้อง ๑ กับห้องที่

ประทับห้อง ๑ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญจึงทรงสร้างศาลาโถงเครื่องไม้เป็นชั้นเดียว ต่อออกมาข้างหน้าเป็นที่ประทับสำราญพระอิริยาบถหลัง ๑ กล่าวกันว่าประทับอยู่ที่ศาลานี้โดยมาก ข้างศาลาทำสวนปลูกไม้ดอกและมีน้ำพุอ่างเลี้ยงปลา มีกำแพงกั้นบริเวณพระที่นั่งสาโรชรัตนประพาสส่วนหนึ่งต่างหาก จากบริเวณพระที่นั่งบวรบริวัติจัดเป็นที่รโหฐาน

พระที่นั่งตำหนักน้ำ ๔ องค์ เรียกว่าตำหนักแพวังหน้า ซึ่งสร้างครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น หลังกลางเป็น ๒ ชั้นมีฝาหันหน้ามุขลงแม่น้ำ และมีมุขโถงต่อจากหลังกลางขึ้นข้างเหนือมุข ๑ ลงข้างใต้มุข ๑ ข้าพเจ้าผู้แต่งหนังสือนี้ไม่เคยขึ้นไปดูจนกระทั่งรื้อเสียเมื่อในรัชกาลที่ ๕ จึงไม่สามารถจะพรรณนาได้ละเอียดกว่านี้

พระราชมนเทียรและสถานที่ต่าง ๆ ในพระราชวังบวรสถานมงคลอันปรากฏอยู่ในแผนที่ ที่พิมพ์ผนึกไว้ในสมุดเล่มนี้ พรรณนามาแต่สิ่งสำคัญ และสิ่งซึ่งสามารถจะทราบเรื่องราวได้โดยเคยรู้เคยเห็นเองบ้าง สืบถามผู้มีอายุที่ทราบเรื่องราวมาแต่ก่อนเล่าให้ฟังบ้าง ประกอบกับความสันนิษฐานตามเหตุผลดังได้อธิบายไว้ ยังมีสิ่งซึ่งทราบเรื่องราวไม่ได้ ด้วยหมดตัวผู้รู้เห็นเสียแล้วก็มาก เห็นว่าถ้าไม่มีใครเขียนเรียบเรียงบันทึกลงไว้เสีย ยิ่งนานไปเรื่องตำนานวังหน้าก็ยิ่งจะสูญหายหมดไปทุกที ด้วยเหตุนี้ข้าพเจ้าจึงได้ลองเรียบเรียงลงไว้ ถ้ามีวิปลาสพลาดพลั้งไปบ้างอย่างไร ขอท่านทั้งหลายจงให้อภัยเทอญ

เทศนาบวรราชประวัติ

สมเด็จพระวันรัต (ทับ) วัดโสมนัสวิหาร[๑] ถวายที่วังหน้า
ในงานสมโภชพระนครครบร้อยปี

เทว๎เม ภิก๎ขเว ปุค๎คลา ทุล๎ลภา โลกัส๎มิ กตเม เท๎ว โย จ ปุพ๎พการี โย จ กตัญ๎ญูกตเวที อิเมโข ภิก๎ขเว เท๎ว ปุค๎คลา ทุล๎ลภา โลกัส๎มิน๎ติ ฯ

บัดนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระปรารภซึ่งพระบรมญาติที่สวรรคตสิ้นพระชนม์ล่วงไปแล้ว คือกรมพระราชวังบวร ฯ ๓ พระองค์ และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และกรมหลวงเทพหริรักษ์ กรมหลวงพิทักษ์มนตรี กรมขุนอิศรานุรักษ์ กรมขุนอนัคฆนารี ๘ พระองค์นี้ ให้เป็นอารัมมณูปัตติเหตุ จึงได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลมีทานมัยเป็นต้น ทรงอุทิศกัลปนาผลให้เป็นบุพเปตพลีทักษิณานุปทานส่วนญาติสงเคราะห์ครั้งนี้ ตามสมควรแก่ปฏิบัติของโบราณบัณฑิตในวงศ์กรรมวาทีกิริยวาที

ข้อที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลญาติสังคหะนี้ ก็สำเร็จด้วยอำนาจพระปัญญาบารมีซึ่งทรงพระราชดำริในพระกตัญญุตา กตเวทิตาคุณสมบัติเป็นบุพภาค จึงได้ทรงพระอุตสาหะบำเพ็ญพระราชกุศลบุพเปตพลีทักษิณานุปทานส่วนญาติสังคหะดังนี้ บุคคลที่สันดานดีเป็นกตัญญูกตเวทีนี้ เป็นมนุษยรัตน์ผู้วิเศษหาได้ด้วยยากยิ่งนัก

---

(๑) *สมเด็จพระวันรัต (ทับ พุทธสิริ) เจ้าอาวาสองค์แรกของวัดโสมนัสวิหาร อุปบัติ พ.ศ. ๒๓๔๙ มรณภาพ ๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๔*

ในโลก เพราะเหตุนั้นสมเด็จพระสุคตทศพลเจ้าจึงตรัสเทศนาแก่ภิกษุสงฆ์ ดังนี้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้วิเศษสองจำพวกนี้เป็นบุคคลหาได้ด้วยยากในโลก บุคคลสองจำพวกนั้นเป็นไฉน บุคคลใดได้ทำอุปการคุณไว้แก่ผู้อื่นก่อน คือสงเคราะห์ด้วยสั่งสอนให้รู้ศิลปศาสตร์และวิชาต่าง ๆ ก็ดี หรือให้เรือกสวนไร่นาทรัพย์สมบัติพัสดุสิ่งของใด ๆ ก็ดี หรือสร้างพระนครตามสถานที่พักที่อาศัยใด ๆ ก็ดี ให้เป็นประโยชน์แก่ญาติสาโลหิตและประชุมชนซึ่งเกิดในภายหลัง บุคคลผู้นี้ชื่อว่าบุพการี ทำอุปการคุณไว้แก่ผู้อื่น เป็นผู้วิเศษหาได้ด้วยยากในโลก บุคคลผู้ใดได้รู้อุปการคุณที่ท่านได้ทำไว้แล้วแก่ตนว่าท่านผู้นี้มีคุณแก่เรา ก็สนองคุณแทนคุณท่านให้ประชุมชนได้เห็นชัด ส่อแสดงซึ่งคุณเสมบัติของตนให้ปรากฏ บุคคลผู้นี้ชื่อว่า กตัญญูกตเวที รู้คุณแทนคุณท่านให้ปรากฏแก่มหาชน เป็นผู้วิเศษหาได้ด้วยยากในโลก บุคคลผู้วิเศษสองจำพวก คือบุพการีและกตัญญูกตเวทีนี้ สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคย์ทรงตรัสสรรเสริญว่าเป็นผู้วิเศษหาได้ด้วยยากยิ่งนักในโลกด้วยประการฉะนี้ เพราะว่าสัตว์ทั้งหลายย่อมประกอบไปด้วยอวิชชาและตัณหากล้าหนานักในสันดาน มุ่งหาแต่ประโยชน์ตนฝ่ายเดียว ไม่เหลียวแลดูผู้อื่นเลยโดยมาก อนึ่ง นรชาติใดมาระลึกถึงอุปการคุณของบุญกุศลที่ตนได้ทำไว้แล้ว ว่ามีคุณใหญ่ยิ่งมากนัก นำเอาสุขสมบัติมาให้ตามประสงค์ได้ทุกอย่าง ประหนึ่งขุมทรัพย์อันประเสริฐ ก็ไม่ประมาทแทนคุณบุญกุศลนั้น คือก่อสร้างบำเพ็ญให้ทวียิ่ง ๆ ขึ้นไป นรชาตินี้ก็ชื่อว่ากตัญญูกตเวที รู้คุณแทนคุณของบุญกุศลหาได้ด้วยยากในโลก อนึ่ง กตัญญูกตเวทีบุคคลนี้พระองค์ก็ทรงตรัสสรรเสริญว่าเป็นสัปปุรุษตั้งอยู่ในธรรมของสัปปุรุษว่าเป็นรัตนให้เกิดความยินดีอย่างหนึ่ง ยากที่จะเกิดจะมีขึ้นในโลก ประหนึ่งคชรัตนอัสสรัตนเป็นต้น อันหาได้ด้วยยากยิ่งนัก

ฉะนั้น อนึ่ง กตัญญูกตเวทิตาคุณนี้ พระองค์ก็ทรงตรัสว่าเป็นภูมิของสัปปุรุษและเป็นอปริหานิยธรรม เป็นเหตุให้เจริญยิ่ง ๆ แห่งความสุขและสมบัติฝ่ายเดียว ก็ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ดำรงอยู่ในกตัญญูกตเวทิตาคุณ จึงได้ทรงพระอุตสาหบำเพ็ญพระราชกุศลบุพเปตพลีญาติสังคหะนี้ ได้ชื่อว่าทรงสถิตในสัปปุริสภูมิและ อปริหานิยธรรม ควรเป็นที่ตั้งแห่งศุภอรรถอิฏฐวิบุลผลดังพระราชหฤทัยประสงค์ทุกประการ

บัดนี้จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนาในโบราณวงศ์ประวัติของกรมพระราชวังบวรฯ ๓ พระองค์ และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๔ โดยสังเขป สนองพระเดชพระคุณตามพระราชประสงค์ เพื่อให้เกิดภาวนามัยกุศลอันพิเศษ คือมรณสติและอนิจจสัญญาซึ่งเป็นทางพระนฤพาน ก็ในโบราณวงศ์ประวัติของกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์ซึ่งเป็นปฐมในรัชกาลที่ ๑ นั้น ดำเนินความโดยสังเขปดังนี้ว่า ครั้นเมื่อจุลศักราช ๑๑๔๔ ปีขาลจัตวาศก พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษกเป็นปฐมบรมมหาราชาธิราชพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ในสยามรัฐมหาชนบทนี้แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าดำรงในที่อุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลให้รับอุปราชาภิเษกตามโบราณจารีตราชประเพณีกษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อนมา ครั้นสมเด็จพระอนุชาธิราช ได้ดำรงในที่อุปราช กรมพระราชวังบวร ฯ แล้วจึงมีพระราชบัณฑูรดำรัสสั่งให้สถาปนาพระราชวังขึ้นใหม่ ใกล้บุราณคามคฤหสถานที่เดิมเป็นพระบวรราชวังแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งแต่งเสนามาตย์ราชบริพารให้มียศศักดิ์ฐานันดร ตามสมควรแก่ความชอบโดยลำดับ ครั้นกาลล่วงมา

ภายหลัง กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงพระราชศรัทธาดำรัสสั่งให้สถาปนาพระอารามขึ้นใหม่ พระราชทานนามว่าวัดตองปุ อาราธนาพระสงฆ์รามัญมาอยู่ ให้พระมหาสุเมธาจารย์เป็นเจ้าอาราม ครั้งหนึ่งพระองค์มีพระราชบัญฑูรดำรัสสั่งให้ปฏิสังขรณ์วัดสลัก ให้ทำพระอุโบสถวิหารการบุเรียนและพระมณฑปขึ้นใหม่ แล้วให้ก่อพระเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุไว้ภายในพระมณฑป ก่อพระระเบียงล้อมรอบแล้วสร้างเสนาสนะ กุฎีฝากระดานถวายพระสงฆ์ แล้วให้ก่อตึกสามหลังถวายพระวันรัตผู้เจ้าอาวาส แล้วทรงพระราชทานนามว่าวัดนิพพานาราม ครั้งหนึ่ง มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ ให้เสด็จไปสถาปนายกพระมณฑปพระพุทธบาท สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ ก็เสด็จพระราชดำเนินโดยทางชลมารควิถี ถึงที่ประทับท่าเจ้าสนุก จึงมีพระราชบัณฑูรดำรัสสั่งให้เกณฑ์ข้าราชการขนตัวไม้เครื่องบนพระมณฑปขึ้นไปยังเขาพระพุทธบาท ส่วนพระองค์ก็ทรงพระอุตสาหด้วยกำลังพระราชศรัทธา เสด็จพระราชดำเนินด้วยพระบาท ทรงยกตัวลำยองเครื่องบนพระมณฑปตัวหนึ่งด้วยพระหัตถ์ ขึ้นประดิษฐานเหนือพระอังสา ทรงแบกด้วยพระองค์ เสด็จพระราชดำเนินโดยสถลมารควิถีให้ตั้งขาหยั่งและพลับพลาไว้ ณ ที่ประทับ ครั้นเสด็จถึงก็ทรงวางตั้งตัวไม้ไว้บนขาหยั่งแล้วเสด็จขึ้นประทับบนพลับพลานั้น ทรงประทับในระหว่าง ๆ อย่างนี้โดยลำดับ จนถึงเขาพระพุทธบาท ด้วยอำนาจกำลังพระราชศรัทธาทรงพระอุตสาหะ มิได้คิดแก่ลำบากพระกาย ด้วยพระราชประสงค์จะให้เป็นพระราชกุศลอันพิเศษไพศาล ครั้นเสด็จถึงเขาพระพุทธบาทแล้ว จึงรับสั่งให้นายช่างยกเครื่องบนและยอดโดยลำดับ ให้จับการลงรักปิดทองประดับ

กระจกแล้ว ให้ทำพระมณฑปน้อยกั้นรอยพระพุทธบาท ภายในพระมณฑปใหญ่ เสาทั้ง ๔ กับทั้งเครื่องบน และยอดพระมณฑปน้อย ล้วนแผ่ทองคำหุ้มทั้งสิ้น การพระมณฑปใหญ่น้อยสำเร็จบริบูรณ์แล้ว ก็เสด็จกลับยังกรุงเทพพระมหานคร ขึ้นเฝ้าสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า กราบทูลถวายพระราชกุศล ในกาลเมื่อสำเร็จพระมณฑปนั้น จุลศักราช ๑๑๕๐ ปีวอกสัมฤทธิศก อนึ่ง เมื่อกัตติบุรณมีดิถีเพ็ญเดือน ๑๒ ในปีวอกสัมฤทธิศกนั้น สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า ทรงอาราธนาให้พระสงฆ์ราชาคณะฐานานุกรม เปรียญ อนุจร รวม ๒๑๘ รูป กับราชบัณฑิตยาจารย์ ๓๒ คน สันนิบาตประชุมกันในอุโบสถวัดพระศรีสรรเพชดาราม ชำระพระไตรปิฎกซึ่งนับเนื่องเข้าในนวมะสังคายนานั้น สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ ก็ได้ช่วยสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า เป็นศาสนูปถัมภก จนสำเร็จการสังคายนายนั้น ครั้งหนึ่งสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จไปปราบปรามอริราชไพรี คือ พม่าข้าศึกซึ่งมาล้อมเมืองเชียงใหม่อยู่นั้น ครั้นมีชัยชนะแก่อริราชไพรีแล้ว จึงเสด็จไปประทับ ณ พลับพลาหน้าเมืองเชียงใหม่ พระเจ้าเชียงใหม่ออกมาถวายบังคมทูลแถลงกิจราชการเสร็จสิ้นทุกประการแล้ว จึงทูลถวายพระพุทธรูปพระพุทธสิหิงค์องค์หนึ่ง พระองค์จึงมีพระราชบัณฑูรดำรัสสั่งให้พนักงานเชิญพระพุทธรูปพระสิหิงค์นั้น ขึ้นประดิษฐานบนหลังคชสารกับพระไชยนำเสด็จมา ส่วนพระองค์ก็เสด็จพระราชดำเนินทัพหลวงกลับมายังกรุงเทพมหานคร

ครั้งหนึ่งสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ พร้อมด้วยมุขมาตยานิกร เสด็จยาตราพยุหทัพหลวงจะไปปราบปรามภูกามปัจจามิตร ซึ่งมาย่ำยีเขตแดนด้านอุตรทิศประเทศเชียงใหม่ ครั้นดำเนินกองทัพไปถึง

เมืองเถิน ก็ทรงประชวรด้วยโรคขัดพระบังคนเบาให้มีพิษร้อน ต้องเสด็จลงแช่อยู่ในชลประเทศ จะเสด็จไปเมืองเชียงใหม่ก็ยังมิได้ จึงมีพระราชบัณฑูรดำรัสสั่งให้นายทัพนายกองคุมพลนิกรล่วงไปก่อน ครั้นพระอาการที่ทรงพระประชวรนั้นค่อยคลายแล้ว ก็เสด็จพระราชดำเนินกองทัพหลวงขึ้นไป ณ เมืองเชียงใหม่ ครั้นถึงเมืองเชียงใหม่แล้วก็ทรงปราบปรามอริราชไพรีให้เรียบร้อยเป็นปรกติแล้วก็เสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร ครั้นถึงอาสาฬหมาสพระโรคก็กลับกำเริบกล้าขึ้น สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้าก็เสด็จพระราชดำเนินไปเยี่ยมประชวร ณ พระราชวังบวร ฯ ครั้นถึงกัตติกมาสพุธวารกาฬปักขดิถีที่ ๔ เพลายามหนึ่งกับ ๕ บาท สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ ก็เสด็จสวรรคตล่วงไป พระองค์ประสูติเมื่อเดือน ๑๑ ขึ้นค่ำหนึ่ง วันพฤหัสบดี ปีกุนเบญจศก จุลศักราช ๑๑๐๕ ขณะเมื่อรับพระอุปราชาภิเษกนั้น พระชนม์ได้ ๓๘ พรรษาได้ดำรงอยู่ในตำแหน่งกรมพระราชวังบวร ฯ ๒๑ พรรษา กับ ๔ เดือน ๕ วัน รวมพระชนม์ได้ ๖๐ พรรษากับเดือนหนึ่ง พระองค์ได้ทรงสถาปนาวัดสลักวัด ๑ พระราชทานนามว่า วัดนิพพานาราม เมื่อทำสังคายนายนั้นพระราชทานนามใหม่ว่าวัดศรีสรรเพชดาราม ครั้นกาลล่วงมาถึงเดือนยี่ปีกุน เมื่อพระสงฆ์ประชุมกันแปลหนังสือ พระราชทานนามใหม่อีกว่าวัดมหาธาตุ บุรณวัดตองปุวัด ๑ พระราชทานนามว่า วัดชนะสงคราม บุรณวัดสามเพ็งวัด ๑ อุทิศถวายสมเด็จพระบรมชนกาธิบดี พระราชทานนามว่า วัดประทุมคงคา รวมเป็นสามวัด สิ้นความในโบราณวงศ์ประวัติของกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์ซึ่งเป็นปฐมในรัชกาลที่ ๑ โดยสังเขปแต่เท่านี้

ในโบราณวงศ์ประวัติของกรมพระราชวังบวร ฯ ที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๑ นั้น ดำเนินความโดยสังเขปดังนี้ว่า ครั้นสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระ-

ราชวังบวรฯ ซึ่งเป็นปฐมสวรรคตล่วงไปแล้ว จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ขึ้นประดิษฐานในที่อุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ให้รับอุปราชาภิเษกตามโบราณจารีตราชประเพณี เป็นลำดับมา แล้วจึงทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าพระองค์น้อย ซึ่งเป็นกรมหลวงเสนานุรักษ์ ให้รับที่พระบัณฑูรน้อย ครั้งนั้นเสนามาตย์ราชบริพารทั้งหลายจะกราบทูลพระกรุณา ก็ออกพระนามว่าพระบัณฑูรใหญ่ พระบัณฑูรน้อยเท่านั้น

ครั้นกาลล่วงมาถึงปีมะเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ เดือน ๙ แรม ๑๓ ค่ำ วันพฤหัสบดี(๑) เพลาราตรี สมเด็จฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเป็นปฐมบรมธรรมิกมหาราชาธิราชเสด็จสวรรคตแล้ว ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๒ กรมพระราชวังบวรฯ กับสมเด็จพระอนุชาธิราช พระบัณฑูรน้อย พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายใน เสด็จไปโสรจสรงพระบรมศพด้วยอุทกวารี แล้วทรงเครื่องบรรณาภรณ์สำหรับพระบรมศพพระเจ้าแผ่นดินใหญ่เสร็จแล้ว จึงเชิญเข้าสู่พระลองเงินแล้วประกอบพระโกศทองคำจำหลักลายกุดั่นประดับพลอยนพรัตน์ แล้วเชิญขึ้นประดิษฐานบนพระยานุมาศ ตั้งขบวนแห่ไปประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทด้านมุขปัจฉิมทิศ ประดับด้วยมหาเศวตฉัตรและเครื่องสูง ตั้งเครื่องต้นและเครื่องราชูปโภคเฉลิมพระเกียรติยศตามบุรพราชประเพณีพระบรมศพพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ครั้งพระนครศรีอยุธยาฉะนั้น ครั้นกรมพระราชวังบวรฯ ซึ่งดำรงที่พระบัณฑูรใหญ่ได้สำเร็จราชการแผ่นดินแล้ว ก็เสด็จประทับแรมอยู่ ณ พระที่นั่ง

(๑) ตรงกับวันที่ ๗ กันยายน พ.ศ. ๒๓๕๒

จักรพรรดิพิมาน ครั้นถึงเพลาบุพพัณหสมัยสายัณหสมัย เสด็จพระราชดำเนินไปถวายบังคมพระบรมศพ ถวายไทยธรรม พระสงฆ์สดับปกรณ์

ครั้นถึงเดือน ๑๐ ขึ้น ๙ ค่ำ วันอังคาร ได้อุดมฤกษ์แล้ว จึงพระราชวงศานุวงศ์เสนาบดี และสมเด็จพระสังฆราช และพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย พร้อมกันเชิญเสด็จกรมพระราชวังบวร ฯ ขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษก เป็นบรมมหาราชาธิราชพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ในสยามรัฐมหาชนบทนี้ ทรงพระนามว่าสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย สิ้นความในโบราณวงศ์ประวัติของกรมพระราชวังบวร ฯ ที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๑ โดยสังเขปแต่เท่านี้

ในโบราณวงศ์ประวัติของกรมพระราชวังบวร ฯ ที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๒ นั้นดำเนินความโดยสังเขปว่า เมื่อสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้เถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นบรมมหาราชาธิราชแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้า เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ รับพระบัณฑูรน้อยนั้น ดำรงในที่อุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ให้รับอุปราชาภิเษกตามโบราณจารีตราชประเพณีกษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อนมา อยู่มา ณ กาลครั้งหนึ่ง มีอริราชไพรีคือพม่าข้าศึกมาย่ำยีพระราชอาณาเขตทางหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายทะเล ๔ ตำบล คือ เมืองชุมพร เมืองตะกั่วทุ่ง เมืองตะกั่วป่า เมืองฉลาง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จยกพยุหโยธาทัพหลวงไปปราบปรามปัจจามิตรที่มาย่ำยีเขตแดนเหล่านั้น ครั้นกองทัพไปถึงเมืองชุมพรแล้วก็ได้สู้รบกับพม่าข้าศึกเป็นสามารถ ด้วยเดชะอำนาจบุญฤทธิ์พวกพม่าปัจจามิตรที่มาย่ำยีเขตแดนทั้ง ๔ ตำบลเหล่านั้น

ก็ปราชัยพ่ายแพ้หนีไป แล้วจับได้พม่าที่ตกค้างอยู่ ณ เมืองชุมพรบ้าง เมืองตะกั่วป่าบ้าง ส่งเข้ามายังกรุงเทพมหานคร แล้วทรงพระกรุณาโปรดให้พระยาจ่าแสนยากร อยู่รักษาเมืองชุมพร ส่วนพระองค์ก็เสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร ครั้งถึงแล้วจึงขึ้นเฝ้าสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า ทูลแถลงราชกิจการสงครามให้ทรงทราบทุกประการ ครั้นอยู่มาในอปรภาคสมัย ก็ทรงพระประชวรไข้พิษพระอาการมากจนถึงบนพระองค์ว่าจะทรงผนวช ครั้นพระโรคเสื่อมคลายหายเป็นปรกติแล้วก็ได้ทรงผนวชเสด็จประทับอยู่ ณ วัดมหาธาตุปุรณะ ๗ ทิวา แล้วก็ลาผนวชในปีมะเมียโทศกนั้น

เมื่อจุลศักราช ๑๑๗๖ ในเดือน ๕ นั้น สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า ทรงพระราชดำริเห็นว่าทางลัดที่ต้นโพธินั้น กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกลงไปทำยังค้างอยู่จะเป็นที่ไว้ใจแก่การศึกสงครามทางทะเลมิได้ จะต้องทำเสียให้สำเร็จ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ ไปเป็นแม่การ แบ่งเอาแขวงกรุงเทพ ฯ และแขวงเมืองสมุทรปราการต่อกัน สร้างเป็นเมืองขึ้นที่ปากลัดนั้น พระราชทานนามว่าเมืองนครเขื่อนขันธ์[๑] ยกเอาครัวรามัญเมืองปทุมธานี พวกพระยาเจ่ง[๒] ลงไปตั้งอยู่ มีชายฉกรรจ์สามร้อยคนครอบครัวด้วย แล้วสร้างป้อมสามป้อมกับป้อมเก่าป้อมหนึ่ง บรรจบเป็น ๔ ป้อม แล้วสร้างข้างฝั่งตะวันออกอีก ๕ ป้อม บรรจบเป็น ๙ ป้อมด้วยกัน แล้วให้ชักกำแพงถึงกัน ข้างหลังเมืองก็ให้มีกำแพง

---

(๑) ปัจจุบันคืออำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ

(๒) ต้นสกุล คชเสนี

ล้อมรอบ ตั้งยุ้งฉาง พลับพลา ศาลาไว้เครื่องสาตราวุธและตึกดินมีพร้อมทุกประการ แล้วให้ทำสายโซ่ลูกทุ่นไว้สำหรับจะได้ขึงกันสู้รบกับข้าศึกที่มาทางทะเล และทรงสร้างพระอารามขึ้นในเมืองพระอารามหนึ่ง พระราชทานนามว่าวัดทรงธรรม โรงพระอุโบสถเป็นเครื่องไม้ฝากระดาน แล้วโปรดให้เอาสมิงธอมา บุตรพระยาเจ่ง ซึ่งเป็นพระยาพระราม น้องเจ้าพระยามหาโยธา มาตั้งเป็นพระยานครเขื่อนขันธ์ผู้รักษาเมือง แล้วตั้งแต่งกรมการพร้อมทุกตำแหน่ง ครั้นสร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์เสร็จแล้วก็เสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร ขึ้นเฝ้าสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า ทูลแถลงกิจราชการที่ได้สร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์เสร็จสิ้นทุกประการ

ครั้นอยู่มา ณ กาลภายหลัง ทรงพระประชวรพระยอดที่พระที่นั่งโปรดให้แพทย์ผ่า พระโรคก็ยิ่งกำเริบมีพิษกล้าไม่เสื่อมถอย ครั้นถึงจุลศักราช ๑๑๗๙ ปีฉลูนพศก เดือนแปดอุตราสาธ ขึ้นสามค่ำ วันพุธ(๑) เพลา ๕ โมงเช้ากับแปดบาท พระองค์ก็เสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่งวายุสถานอมเรศร์ พระองค์ประสูติจุลศักราชได้ ๑๑๓๕ ปีมะเส็งเบญจศกเดือนห้า ขึ้นเจ็ดค่ำ วันจันทร์(๒) ขณะเมื่อได้รับอุปราชาภิเษกนั้น พระชนม์ได้ ๓๖ พรรษา กับ ๔ เดือน ๒๐ วัน ได้ดำรงอยู่ในตำแหน่งกรมพระราชวังบวรฯ ๗ พรรษา กับ ๑๑ เดือน รวมสิริพระชนม์ได้ ๔๔ พรรษา พระองค์ได้ทรงสถาปนาวัดลิงขบที่บางจากวัด ๑ พระราชทานนามว่าวัดบวรมงคล วัดประโคนวัด ๑ พระราชทานนามว่าวัดดุสิตาราม กับวัด

---

(๑) ตรงกับวันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๖๐

(๒) ตรงกับวันที่ ๓๐ มีนาคม ก่อนเถลิงศกใหม่ ๒ วัน จึงควรเป็น จ.ศ. ๑๑๓๔ ปีมะโรงจัตวาศก

ทรงธรรมที่เมืองนครเขื่อนขันธ์วัด ๑ รวมสามวัด สิ้นความในโบราณวงศ์ประวัติของกรมพระราชวังบวร ฯ (พระองค์ที่ ๓) ในรัชกาลที่ ๒ โดยสังเขปแต่เท่านี้

ในโบราณวงศ์ประวัติของกรมพระราชวังบวร (ที่ ๔) ในรัชกาลที่ ๓ นั้นดำเนินความโดยสังเขปดังนี้ว่า กาลเมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษก เป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ในสยามรัฐมหาชนบทนี้แล้ว จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพ ซึ่งเป็นพระราชปิตุจฉา ประดิษฐาน ณ ตำแหน่งที่อุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ให้รับอุปราชาภิเษกตามโบราณจารีตราชประเพณีกษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อนมา และกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์นี้ มีพระหฤทัยประกอบด้วยศรัทธาและเมตตากรุณาเป็นอันมาก ได้ทรงถวายนิตยภัตแก่เปรียญสามประโยค ที่ยังไม่มีนิตยภัต เดือนละตำลึง ที่แปลได้สองประโยค พระราชทานเดือนละสามบาท ที่แปลได้ประโยคหนึ่ง พระราชทานเดือนละกึ่งตำลึง และทรงพระราชทานจีวรสมณะบริขารแก่ภิกษุที่มาไล่ปาติโมกข์ได้ และทรงบริจาคพระราชทรัพย์จ้างอาจารย์บอกปริยัติในพระบวรราชวัง และทรงคิดสร้างตาลปัตรเลื่อมถวายเปรียญเป็นตัวอย่างมา

ครั้นกาลล่วงมาถึงปีจออัฐศก ฝ่ายข้างมลาประเทศ เจ้าอนุผู้ครองนครศรีสัตนาคนหุต เมืองเวียงจันทน์ เป็นคนอกตัญญูมีจิตคิดประทุษร้ายเป็นขบถต่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ๆ จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้กรมพระราชวังบวร ฯ เป็นแม่ทัพ ถืออาญาสิทธิ์ยกพยุหทัพหลวงพร้อมด้วยเสนานิกรใหญ่น้อยทั้งปวงเสด็จโดยชลมารคสถล

มารควิถี ครั้นถึงเมืองเวียงจันทน์แล้ว ได้ปราบปรามหมู่ขบถลาวอริราชไพรี ในมลาประเทศให้สงบเรียบร้อยแล้วโปรดให้ข้าราชการเข้าไปค้นหาพระบาง ก็หายไปหาไม่พบ ได้ทราบข่าวว่าข้าพระเอาไปฝังเสีย ได้แต่ พระรัศมี พระศุกร พระไส พระแส้คำ พระแก่นจันทน์ พระสรงน้ำ พระเงินหล่อ พระเงินบุ รวม ๘ พระองค์ แต่จะเอาลงมากรุงเทพมหานครได้แต่พระแส้คำ องค์หนึ่ง ได้พระบรมธาตุบรรจุไว้ในพระแส้คำนั้นหลายร้อยพระองค์ กับได้ พระฉันผลสมอหน้าตัก ๑๐ นิ้วองค์ ๑ พระนากสวาดใหญ่หน้าตัก ๑๐ นิ้ว องค์ ๑ พระนากสวาดเล็กหน้าตัก ๘ นิ้วองค์ ๑ พระนาคปรกศิลาหน้าตัก ๕ นิ้วองค์ ๑ และพระที่ส่งมากรุงเทพฯ มิได้นั้น ก็ให้ก่อพระเจดีย์ ณ ค่ายหลวงเมืองพันพร้าว เหนือวัดซึ่งสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างไว้เมื่อครั้งเสด็จไปตีเวียงจันทน์ครั้งก่อน ฐานกว้าง ๕ วา สูง ๘ วา ๒ ศอก บรรจุพระพุทธรูปที่เชิญลงมาไม่ได้นั้น ไว้เป็นที่ สักการบูชา ครั้นก่อเจดีย์เสร็จแล้ว จึงพระราชทานนามว่า พระเจดีย์ เจ้าปราบเวียง และให้จารึกนามไว้ที่พระเจดีย์นั้นด้วย แล้วพระองค์ก็ทรง พระปรารภการที่จะเสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร จึงมีพระราชบัณฑูรดำรัส สั่งให้ส่งตัวราชบุตร เจ้าสุวรรณซึ่งจับไว้ได้นั้น ให้ข้าราชการคุมตัวลงมา ยังกรุงเทพมหานครก่อนแล้วโปรดให้พระยาราชสุภาวดี(๑) อยู่จัดแจงกวาด ต้อนครอบครัวพวกลาวเสียให้เรียบร้อย แล้วพระราชทานอาญาสิทธิการ สงคราม และขุนนางทั้งวังหน้าวังหลวงตามแต่ชอบใจ ให้เลือกไว้ตาม ปรารถนา ครั้นพระองค์ดำรัสสั่งพระยาราชสุภาวดีเสร็จแล้ว พระองค์ก็เสด็จ พระราชดำเนินกองทัพหลวงกลับจากเมืองศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทน์ มา

---

(๑) สิงห์ ต้นสกุล สิงหเสนี

ประทับแรมอยู่ ณ เมืองนครราชสีมา ได้ปฏิสังขรณ์กำแพงเมืองนครราชสีมาที่พวกเจ้าอนุทำลายเสียด้านหนึ่งให้บริบูรณ์ขึ้นใหม่ และขุดคูรอบนอกกำแพงเมืองนครราชสีมา ให้กว้างลึกกว่าของเก่าเป็นปรกติแล้ว จึงมีพระราชบัณฑูรดำรัสสั่งพระยาอร่าม ให้เป็นแม่กองปฏิสังขรณ์พระอารามในกำแพงเมืองนครราชสีมาขึ้นใหม่ ๒ พระอารามเสร็จแล้ว ก็เสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร ครั้นถึงแล้วขึ้นเฝ้าสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทูลแถลงกิจราชการสงคราม ให้ทรงทราบทุกประการเสร็จแล้ว จึงทูลเสนอความชอบในการสงครามให้พระยาราชสุภาวดี ครั้งนั้นเจ้าพระยาอภัยภูธรคุมกองทัพไปถึงเมืองพันพร้าว ก็ถึงแก่อสัญกรรม พระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้มีท้องตราขึ้นไปตั้งพระยาราชสุภาวดีเลื่อนยศขึ้นไป ให้เป็นที่เจ้าพระยาราชสุภาวดีที่สมุหนายก (แล้วโปรดให้พระสุริยภักดีเลื่อนเป็นที่พระราชวรินทร์) ด้วยมีความชอบครั้งเมื่อไปสักเลกที่เมืองยโสธรได้ทราบข่าวว่าในมลาประเทศกำเริบ แล้วจึงกลับมากราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทราบโดยเร็ว

ครั้นอยู่มาในอปรภาคสมัย กรมพระราชวังบวรฯ ก็ทรงพระประชวรมานโรคช้านานประมาณปีเศษ พระอาการมากขึ้น แพทย์หมอประกอบพระโอสถถวาย พระอาการก็ไม่คลาย ครั้นถึงกาลเมื่อจุลศักราช ๑๑๙๔ ปีมะโรงจัตวาศก เดือน ๖ ขึ้น ๙ ค่ำ วันอังคาร (๑) กรมพระราชวังบวรฯ ก็เสด็จสวรรคตล่วงไป พระองค์ประสูติเมื่อปีมะเส็งสัปตศก จุลศักราช ๑๑๔๗ เดือน ๑๑ แรม ๓ ค่ำ วันศุกร์ (๒) ขณะเมื่อได้รับอุปราชาภิเษกนั้น พระชนม์ได้ ๓๙ พระพรรษากับเศษเดือน ๑๑ เดือน ดำรงอยู่ในตำแหน่ง

---

(๑) ตรงกับวันที่ ๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๗๕

(๒) ตรงกับวันที่ ๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๒๘

กรมพระราชวังบวร ฯ ๗ ปี กับ ๘ เดือน รวมพระชนม์ได้ ๔๖ พรรษา กับ ๔ เดือน พระองค์ได้ทรงสถาปนาพระอาราม ๖ พระอาราม คือวัดบวรนิเวศน์วิหารวัด ๑ วัดบวรสถานที่บวรราชวังวัด ๑ แต่ยังหาสำเร็จไม่ วัดโปรดเกษและวัดไพชยนต์พลเสพที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ ๒ วัด วัดที่เมืองนครราชสีมา ๒ วัด บรรจบเป็น ๖ พระอาราม กับพระเจดีย์ที่เมืองศรีสัตนาคนหุตเวียงจันท์องค์ ๑ อนึ่ง พระองค์ได้ทรงสถาปนาท้องพระโรงขึ้น ต่ออุตราภิมุขออกมาองค์หนึ่ง พระราชทานนามว่า พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย สิ้นความในโบราณวงศ์ประวัติของกรมพระราชวังบวร ฯ (ที่ ๔) ในรัชกาลที่ ๓ โดยสังเขปแต่เท่านี้

ในโบราณวงศ์ประวัติของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๔ นั้น มีความโดยสังเขปดังนี้ว่า กาลเมื่อพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ ในสยามรัฐมหาชนบทนี้แล้ว จึงทรงพระราชดำริเห็นว่า เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ซึ่งเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราชนั้น ทรงพระปรีชารอบรู้การในพระนครและต่างประเทศ และขนบธรรมเนียมต่าง ๆ และชำนาญในสรรพอาวุธในการณรงค์สงครามเป็นอันมากและแคล่วคล่องชัดเจนในการทรงพาหนะมีคชสารเป็นต้น อนึ่งเป็นที่นิยมนับถือของพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยเป็นอันมาก ครั้นทรงพระราชดำริฉะนี้แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราชดำรงที่พระมหาอุปราช ให้รับพระบวรราชโองการพระราชทานพระเกียรติยศใหญ่ยิ่งกว่ากรมพระราชวังบวร ฯ ทุก ๆ แผ่นดิน มิได้รับพระราชบัณฑูรดังกรมพระราชวังบวร ฯ ทุก ๆ พระองค์มา และการพระราชพิธีอุปราชาภิเษกโปรดให้เรียกบวรราชาภิเษก

ครั้นเสร็จการพระราชพิธีแล้ว พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชทานพระสุพรรณบัฏ ซึ่งจารึกพระนามอันพิเศษคล้ายกับพระนามของพระองค์นั้นพระราชทานพระนามว่า สมเด็จพระปวเรนทราเมศวร์ มหิศเรศรังสรรค์ มหันตวรเดโชไชย มโหฬารคุณอดุลยเดช สรรพเทเวศรานุรักษ์ บวรจุลจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตสุชาติสังสุทธเคราะหณี จักรีบรมนารถ อิศรราชรามวรังกูร บรมมกุฎนเรนทร์สูร โสทรานุชาธิบดินทร์ เสนางคนิกรินทรปวราธิเบศร์ พลพยุหเนตร นเรศวรมหิทธิวรนายก สยามาทิโลกยดิลกมหาบุรุษรัตน์ ไพบูลย์พิพัฒน์สรรพศิลปาคม สุนทโรดมกิจโกศล สับดปดลเศวตฉัตร ศิริรัตโนปลักษณมหาบวรราชาภิเศกาภิสิต สรรพทศทิศพิชิตไชย อุดมมไหสวริยมหาสวามินทร์ สเมกธรณินทรานุราช บวรนารถชาติอาชาวไสย ศรีรัตนไตรยสรณารักษ์ อุกฤษฐศักดิสรรพรัษฎาธิเบนทร์ ปวเรนทรธรรมิกราชบพิตร พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงตั้งอยู่ในสัปปุริสธรรมคือ กตัญญูกตเวทิตาคุณ และให้เสด็จเลียบพระนครโดยคชพยุหและอัศวพยุหวันหนึ่ง และพระราชทานเงินเบี้ยหวัดข้าราชการเพิ่มขึ้นปีละพันชั่ง รวมทั้งที่กรมพระราชวังบวร ฯ ได้เคยรับพระราชทานมาแต่เดิมเป็นส่วนพันชั่ง และเงินภาษีอากรนั้น ๆ ก็พระราชทานขึ้นอีกเป็นอันมาก สำหรับรักษาพระเกียรติยศซึ่งยิ่งใหญ่ขึ้นไป และพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ทรงรับพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ ซึ่งอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ขึ้นไปประดิษฐานในพระราชวังบวร ฯ แต่ครั้งนั้นมา พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสร้างเรือรบกลไฟไว้สำหรับแผ่นดินสองลำ คือเรืออาสาวดีรส ๑ และเรือยงยศอโยชฌิยา ๑

ก็การธรรมเนียมเลียบพระนครในกรมพระราชวังบวร ฯ แต่ก่อน ๆ มาก็มิได้เคยมี แต่ครั้งนี้พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเลียบพระนครด้วย ให้เหมือนอย่างพระองค์ทรงเลียบพระนครเช่นนั้น จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งเสนามาตย์ราชบริพาร ให้จัดขบวนแห่พยุหยาตราที่จะเลียบพระนครเป็นขบวนแห่ห้าแถว ขบวนช้างขบวนม้า ขบวนเดินเท้า แต่งตัวถือเครื่องสาตราวุธต่าง ๆ และให้เจ้าพนักงานแต่งวิถีทางซึ่งพระองค์จะเสด็จทรงเลียบพระนครนั้น

ครั้น ณ เดือน ๗ ขึ้น ๔ ค่ำ เจ้าพนักงานจัดขบวนแห่เสร็จแล้วจึงผูกช้างพระที่นั่ง ชื่อเจ้าพระยาไชยานุภาพพลาย สูง ๖ ศอกคืบ มีรัตคนพานหน้าซองหางเครื่องมั่น ติดประจำยามทองคำจำหลักลายกุดั่นประดับพลอยต่างสี มีผ้าปกหลัง ภู่ห้อยหูตาข่ายทองปกหน้าแล้วเอาช้างมาประทับไว้ที่หน้าเกย นายปราบไตรภพเป็นควาญท้ายช้าง ครั้นย่ำรุ่งแล้ว ๔ นาฬิกา สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องรณยุทธ ทรงพระมหามาลาประดับเพชร เสด็จขึ้นเกยสถิตเหนือคอช้างพระที่นั่งต้น ทรงพระแสงของ้าวฝรั่งแม่นปืนเป็นกระบวนหน้า ก็ยิงปืนคำนับมาต่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระ-จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระบรมมหาราชวัง ๒๑ นัด มีช้างดั้งช้างเขนไปหน้าเป็นอันมาก พลทหารแห่หน้าหลังพรั่งพร้อมเดินขบวนแห่ประทักษิณเวียนไปตามกำแพงพระบวรราชวังมาถึงท้องสนามไชยหน้าพระที่นั่งสุทไธ-ศวรรย์ สมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จทอดพระเนตรอยู่บนพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ ครั้นเสด็จมาตรงหน้าพระที่นั่งก็ผันหน้าช้างพระยาไชยานุภาพเข้าไปส่งพระแสงของ้าวให้นายควาญช้างรับไว้แล้วถวายบังคม ๓ ครั้ง แล้วทรงรับพระแสงของ้าว บ่ายหน้าช้างพระที่นั่งเสด็จเลยไปถึงวัดพระเชตุพน

ประทับช้างพระที่นั่งที่เกยแล้วเสด็จลงจากคอช้างพระที่นั่งมาขึ้นพลับพลาพัก แล้วเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปในพระอุโบสถ ทรงนมัสการพระพุทธรูป ถวายไทยธรรมแก่พระสงฆ์ทั่วทุกองค์เสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับมาพลับพลาที่พัก ทรงฉลองพระองค์พระกรน้อย ทรงพระอนุราชมงกุฎ เหน็บพระแสงศร ขึ้นทรงม้าพระที่นั่งพระยาราชสินธพผ่านดำผูกเครื่องอานพานหน้า ซองหางภู่ห้อยใบโพธิ์บิดหน้าทำด้วยทองคำจำหลักลายกุดั่นประดับพลอยต่างสี เสด็จอ้อมประทักษิณวัดพระเชตุพน และพระบรมมหาราชวังมาสู่พระบวรราชวัง และเมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปทางสถลมารคนั้น ก็ทรงโปรยเงินพระราชทานให้ประชาราษฎรชายหญิงใหญ่น้อย ซึ่งมาคอยกราบถวายบังคมชมเชยพระบรมโพธิสมภารและพวกแขกเมืองต่าง ๆ ซึ่งมาคอยดูนั้น ก็ได้รับพระราชทานเงินตราและดอกไม้ทองดอกไม้เงินด้วยสิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก อันนี้เป็นพระราชพิธีเลียบพระนครของสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็คล้าย ๆ กันกับพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลียบพระนครฉะนั้น ต่างกันแต่ที่ทรงช้างพระที่นั่งและทรงม้าพระที่นั่งเท่านั้น แล้วโปรดให้อัญเชิญพระอัฐิขึ้นไปประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งวังจันทร์ ได้รับพระราชทานพรรณนาความตามพระราชประวัติแห่งสมเด็จพระบวรราชเจ้าทั้ง ๔ พระองค์ โดยสังเขปเพียงเท่านี้

อนึ่ง กาลเมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในการพระบรมศพพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระเดชพระคุณในการพระบรมศพนั้นจนเสร็จสิ้นทุกประการ เมื่อพระองค์ได้ดำรงอยู่ในบวรราชสมบัตินั้น ได้เสด็จประทับอยู่ในพระบวรราชวังบ้าง เสด็จไปประทับที่สีทาบ้าง และได้ทรงช่วยสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้าทำนุ

บำรุงรักษาพระนคร ให้พ้นภัยนิราศปราศจากอุปัทวันตรายต่าง ๆ ครั้นอยู่มาในอปรภาคสมัยพระองค์ก็ทรงพระประชวรวิชาพยโรคช้านานประมาณ ๕ พรรษา แพทย์หมอประกอบพระโอสถถวาย พระอาการก็ไม่คลาย มีแต่ทรุดหนักลงถ่ายเดียว ครั้นถึงปีฉลูสัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗ ปี เดือนยี่ แรม ๖ ค่ำ วันอาทิตย์[๑] พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จสวรรคตล่วงไป พระองค์ประสูติเมื่อปีมะโรงสัมฤทธิศกจุลศักราช ๑๑๗๐ พรรษา เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำ วันอาทิตย์[๒] ขณะเมื่อรับบวรราชาภิเษกนั้น พระชนม์ได้ ๔๓ พรรษา กับ ๑๐ เดือน ได้ดำรงอยู่ในบวรราชสมบัติ ๑๔ พรรษา รวมพระชนม์ได้ ๕๗ พรรษา กับ ๔ เดือน สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชโปรดพระราชทานพระลองเงินให้ทรงพระศพและทำพระเมรุท้องสนามหลวงโดยราชประเพณี พระองค์ได้ทรงสถาปนาวัดส้มเกลี้ยงวัด ๑ กับทรงปฏิสังขรณ์พระอารามไว้ ๔ พระอาราม คือวัดบวรสถาน ที่ค้างอยู่ให้สำเร็จบริบูรณ์ขึ้น ๑ วัดหงษาราม ๑ วัดโมฬีโลกย์ ๑ วัดศรีสุดาราม ๑ รวมเป็น ๔ พระอาราม สิ้นความในโบราณวงศ์ประวัติของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ในรัชกาลที่ ๔ โดยสังเขปแต่เท่านี้

และในการพระราชกุศลครั้งนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระปรารภพระบรมญาติราชสัมพันธวงศ์เธอ และพระเจ้าบวรวงศ์เธอและพระเจ้าวรวงศ์เธอ อันมีพระอัฐิประดิษฐานอยู่ในพระราชวังบวรฯ และในวังต่าง ๆ ซึ่งได้ดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม หรือที่ได้ทรงรู้จักคุ้นเคย โปรดให้เชิญพระอัฐิมาประดิษฐาน ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลด้วย

(๑) ตรงกับวันที่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๘

(๒) ตรงกับวันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๓๕๑

ณ บัดนี้ คือสมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ และเจ้าฟ้ากรมหลวงอนัคฆนารี อันเป็นพระเชษฐาธิบดี และพระเชษฐภคินีแห่งกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ และสมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ อันเป็นพระอนุชาของกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ และพระเจ้าบวรวงศ์เธอชั้น ๑ กรมหมื่นเสนีเทพ ๑ พระองค์เจ้าดวงจันทร์ ๑ พระองค์เจ้าดารา อันเป็นพระอัครชายากรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ๑ กรมขุนนรานุชิต ๑ พระองค์เจ้าปั้ทมราช ๑ และพระเจ้าบวรวงศ์เธอชั้น ๒ กรมขุนธิเบศร์บวร ๑ กรมหมื่นอมรมนตรี ๑ พระองค์เจ้าขนิษฐา ๑ กรมหมื่นกระษัตริย์ศรีศักดิเดช ๑ กรมหมื่นอมเรศรัศมี ๑ พระองค์เจ้าพัน ๑ พระองค์เจ้าใย ๑ พระองค์เจ้าชุมแสง ๑ กรมหมื่นอนันตการฤทธิ อันได้รับราชการกำกับกรมช่างทหารใน ๑ พระองค์เจ้านุ่ม ๑ กรมหมื่นสิทธิสุขุมการอันได้ทรงรับบังคับการโรงทอง ๑ พระเจ้าบวรวงศ์เธอชั้น ๓ กรมหมื่นอานุภาพพิศาลศักดิ ๑ เจ้าฟ้าอิศราพงศ์ เกวลวงศ์วิสุทธิ์สุรสีหุตมศักดิ อภิลักษณ-ปวโรภยาภิชาติ บริสัษยนารถนราธิบดี ซึ่งได้รับราชการบังคับกรมช่างและราชการต่าง ๆ ในพระบวรราชวังครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑ พระเจ้าบวรวงศ์เธอชั้น ๔ พระองค์เจ้าเบญจางค์ ๑ พระองค์เจ้ากระจ่าง ๑ พระวรวงศ์เธอชั้น ๕ พระองค์เจ้าปฐมพิศมัย อันเป็นพระธิดาใหญ่ในกรมพระราชวังบวร ฯ ๑ รวม ๒๕ พระองค์ มาตั้งในพระที่นั่งพุทไธศวรรย์แล้วทรงบำเพ็ญพระราชกุศล โปรดให้นิมนต์พระสงฆ์มีพระราชาคณะเป็นประธาน ๔๕ รูป มารับพระราชทานฉัน แล้วพระราชทานไตรจีวร ๒๔ รูป ทรงพระราชอุทิศเป็นส่วน ๆ ถวายกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท ๕ ส่วน กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ๕ ส่วน กรมพระ

ราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ๕ ส่วน พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ๕ ส่วน สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ ๔ พระองค์ ทรงพระราชอุทิศพระราชทานองค์ละ ๑ ส่วน ยังจีวรสบงอีก ๒๑ ส่วนนั้น ทรงพระราชอุทิศพระราชทานพระเจ้าบวรวงศ์เธอทั้ง ๔ ชั้น และพระวรวงศ์เธออันได้ออกพระนามมาแล้วพระองค์ละส่วน แล้วสดับปกรณ์รายใหญ่ ๕๐๐ รูป และให้มีพระธรรมเทศนาเครื่องกัณฑ์กระจาดใหญ่ ซึ่งพระราชทานพระราชทรัพย์ ให้ขุนนางในพระราชวังบวร ฯ ทำขึ้นเป็นพระธรรมเทศนาบูชา ครั้นเพลาค่ำพระสงฆ์จะได้เจริญพระพุทธมนต์และพระราชทานไทยธรรมต่าง ๆ ตามสมควร ทรงพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศล ถวายสมเด็จพระบวรราชเจ้าทั้ง ๔ พระองค์ และพระราชทานพระราชกุศลแด่พระสัมพันธวงศ์และพระบวรวงศ์ พระบวรวงศ์ทั้งหลาย อันได้บรรยายพระนามมาแล้วนั้น ให้ได้ทรงยินดีอนุโมทนาในอภิลักขิตสมัย ณ ครั้งนี้

รับพระราชทาน พระบวรราชประวัติกถาซึ่งถวายวิสัชนามานี้เป็นเหตุให้เกิดสังเวชและมรณสติอนิจจสัญญา แก่ผู้ที่ได้สดับแล้วมาทำในใจดังนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายที่บริบูรณ์มั่งคั่งด้วยโภคทรัพย์สมบัติก็ดี ที่จนไม่บริบูรณ์มั่งคั่งด้วยโภคทรัพย์สมบัติก็ดี หมดทั้งสิ้น ย่อมมีมรณภัยเป็นธรรมดา ล่วงมรณภัยไปไม่ได้ ถึงเราทั้งหลายก็มีมรณภัยเป็นธรรมดา ล่วงมรณภัยไปไม่ได้เหมือนกัน เหตุนั้นควรที่เราทั้งหลายจะพึงยังทานศีลภาวนาบุญกุศลที่เป็นที่พึ่งของตน ให้ถึงพร้อมบริบูรณ์ด้วยดีด้วยความไม่ประมาทฝ่ายเดียวจึงจะชอบ เพราะว่าในมรณภัยนี้สิ่งอื่นนอกจากบุญกุศลแล้วที่จะเป็นที่พึ่งของตนไม่มี อนึ่ง สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคย์เมื่อจะปรินิพพาน พระองค์

ก็ได้ทรงตรัสไว้แก่ภิกษุสงฆ์ว่า **วยธัมฺมา สํขารา** ดังนี้เป็นต้น ความว่า สังขารธรรม คือ นามรูปที่ปัจจัยประชุมแต่งทั้งสิ้น มีอันเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา เป็นของไม่เที่ยง เกิดขึ้นแล้วดับไป เหตุนั้นท่านทั้งหลายจงยังศีล สมาธิ ปัญญา ไตรสิกขากุศลที่ให้เกิดวิบุลยผลแก่ตนให้ถึงพร้อมให้บริบูรณ์ด้วยดีด้วยความไม่ประมาทเถิด ฯ อนึ่ง สังขาร คือ เบญจขันธ์ที่ปัจจัยประชุมสร้างขึ้นทั้งสิ้น มีอันเกิดขึ้นเสื่อมไปเป็นธรรมดาเป็นของไม่เที่ยงย่อมเกิดขึ้นแล้วดับไปไม่ถาวรยั่งยืนอยู่ได้ ความเข้าระงับดับสังขารเหล่านั้นเสียสิ้นเป็นสุขอย่างยิ่ง ปัญญาที่มาพิจารณาเห็นจริงว่า สังขารทั้งสิ้นเป็นของไม่เที่ยง เกิดขึ้นแล้วดับไป มีแล้วหายไป ไม่ถาวรยั่งยืนอยู่ได้ดังนี้ก็ดี เห็นจริงว่า สังขารทั้งสิ้นเป็นทุกข์ทนยาก เพราะอันความเกิดดับเบียดเบียนบีบคั้นอยู่เป็นนิจ และรุ่มร้อนอยู่ด้วยเพลิงกิเลสและเพลิงทุกข์ดังนี้ก็ดี เห็นจริงว่า ธรรมทั้งสิ้นเป็นอนัตตาใช่ตัวใช่ตน ตัวตน สัตว์บุคคลไม่มี เป็นแต่ขันธ์อายตนะธาตุนามและรูปไปหมดสิ้นดังนี้ก็ดี ปัญญาที่มาพิจารณาเห็นจริงอย่างนี้ประเสริฐยิ่งนักเป็นยอดในกุศลธรรมทั้งสิ้น สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคย์ ตรัสสรรเสริญว่ามีผลอานิสงส์ใหญ่ยิ่งกว่าทานศีลเมตตาภาวนาพรหมวิหารหมดทั้งสิ้น เพราะวิปัสสนาปัญญานี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์พิเศษจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองของสัตว์ เป็นมรรคาให้บรรลุมรรคผลทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานเพราะเหตุนั้น สมเด็จพระสุคตผู้ทรงพระภาคย์เป็นผู้ฉลาดในมรรคา จึงได้ภาสิตแสดงซึ่งทางแห่งความบริสุทธิ์พิเศษจากกิเลสด้วยพระคาถาทั้งสามว่า **สัพฺเพ สังขารา อนิจฺจาติ** ดังนี้เป็นต้น ความในคาถาทั้งสามนั้นว่า เมื่อผู้ใดมีปรีชามาเห็นด้วยปัญญาว่าสังขารคือธรรมที่

ปัจจัยประชุมแต่งทั้งสิ้นไม่เที่ยง เกิดขึ้นแล้วดับไปฉะนี้แล้ว เมื่อนั้นผู้มีปรีชาญาณ ก็ย่อมเหนื่อยหน่ายในทุกข์ที่เป็นของไม่เที่ยง ก็ความเบื่อหน่ายในทุกข์ด้วยนิพพิทาญาณนั้น เป็นมรรคาแห่งความบริสุทธิ์หมดจดพิเศษจากกิเลส เป็นเหตุให้บรรลุมรรคผลทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน เมื่อใดผู้มีปรีชามาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งสิ้นเป็นทุกข์อันสัตว์ทนยากฉะนี้แล้ว เมื่อนั้นผู้มีปรีชาญาณก็ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ที่สัตว์ทนยาก ก็ความเบื่อหน่ายในทุกข์ด้วยนิพพิทาญาณนั้น เป็นมรรคาแห่งความบริสุทธิ์หมดจดพิเศษจากกิเลสเป็นเหตุให้บรรลุมรรคผลทำให้แจ้งซึ่งพระนฤพาน เมื่อใดผู้มีปรีชามาเห็นด้วยปัญญาว่าธรรมทั้งสิ้นเป็นอนัตตา ใช่ตัวใช่ตนไม่เป็นไปในอำนาจฉะนี้แล้ว เมื่อนั้นผู้มีปรีชาญาณ ก็ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ที่ใช่ตัวใช่ตน ก็ความเบื่อหน่ายในทุกข์ด้วยนิพพิทาญาณนั้น เป็นธรรมดาแห่งความบริสุทธิ์หมดจดพิเศษจากกิเลสเป็นเหตุให้บรรลุมรรคผลทำให้แจ้งซึ่งพระนฤพาน สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคย์ทรงแสดงซึ่งวิปัสสนาญาณว่าเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์หมดจดพิเศษจากกิเลสด้วยประการฉะนี้ ก็ความบริสุทธิ์หมดจดพิเศษจากกิเลสทั้งสิ้น เป็นนฤพานดับเสียจากทุกข์ทั้งสิ้น **นิพฺพานํ ปรมํ สุญฺญํ** นิพพานเป็นธรรมสูญอย่างยิ่ง เพราะเป็นธรรมสูญจากสังขารทุกข์ทั้งสิ้น **นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ** นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง ด้วยเป็นธรรมดับเครื่องร้อนคือเพลิงกิเลสเพลิงทุกข์เสียสิ้น **เอเตน สจฺจวชฺเชน** ด้วยสัจจ-ภาสิตที่กล่าวอ้างคุณคือพระนิพพานก็ดี ด้วยอำนาจรัตนัตยคุณานุภาพและพระราชกุศลที่ทรงบำเพ็ญนี้ก็ดี ขอสรรพสิริสวัสดิพิพัฒนมงคลพระชนมศุภอัตถอิฏฐวิบุลยผล จงประสิทธิแต่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทั้ง

พระบรมวงศานุวงศ์และเสนามาตย์ราชบริพาร ข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน จงถึงซึ่งความเกษมสุขสำราญนิราศปราศจากภยุปัทวันตรายทั้งสิ้น ดังพระราชหฤทัยประสงค์ทุกประการ

อรหํ สัมมาสัมพุทโธ ฯลฯ อิจเจตํ รตนัตตยํ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้บรรลุถึงธรรมอันอุดมแล้ว ให้สงฆ์หมู่ใหญ่ตรัสรู้ตื่นจากกิเลสนิทรา เบิกบานปรีชาคุณขึ้นได้ พระรัตนตรัยอุดมสูงสุดกว่ารัตนะอื่น แม้ถึงต่าง ๆ กันโดยวัตถุว่า พุทโธ ธัมโม สํโฆ ฉะนี้ ก็จริงอยู่แล ก็แต่เปนอันเดียวกัน โดยเนื้อความ เพราะไม่พรากจากกันได้ พระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ตื่นเบิกบานได้ก่อน ก็สอนให้ผู้อื่นตรัสรู้ธรรม ธรรมเล่าพระสงฆ์ได้ทรงไว้ พระสงฆ์เล่าก็เปนสาวกของพระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ตื่นเบิกบานได้ก่อน สามรัตนะนี้ เนื่องเปนอันเดียวกันฉะนี้ รัตนะทั้งสามนี้บริสุทธิ์สูงสุดประเสริฐในโลก ย่อมเปนไปด้วยดีเพื่อความบริสุทธิ์พิเศษอย่างยิ่งแก่สัตว์ผู้เลื่อมใสแล้ว ผู้ปรารถนาความบริสุทธิ์แก่ตนปฏิบัติโดยชอบอยู่ ความบริสุทธิ์หมดจดพิเศษจากกิเลสทั้งปวงเปนนฤพานดับจากทุกข์ทั้งหลาย นฤพานเปนธรรมสูญอย่างยิ่ง นฤพานเปนสุขอย่างยิ่ง ด้วยสัจจวาจาภาสิตนี้ ขอสวัสดิศุภวิบูลยผล จงเกิดมีเปนวิบากสมบัติ ด้วยเดชานุภาพพระรัตนตรัยเปนปฏิพาหโนบายกางกั้น ขออุปัทวันตรายอุปสรรคขัดข้องทั้งหลาย จงอย่าได้ถูกต้องพ้องพานสยามรัฐมหาชนบทนี้เลย จงนิราศบำราศไกลด้วยประการทั้งปวง ความสุขสำราญปราศจากโรคันตราย และความเปนผู้มีอายุยืนนานและบริบูรณ์แห่งวัตถุทั้งหลาย ซึ่งจะเกื้อกูลแก่ความไม่มีโรคและอายุยืนนั้นทั้งสุขโสมนัสและสวัสดิศุภผล จงเกิดมีพร้อมบริบูรณ์แด่สมเด็จพระบรมราช

สมภารเจ้า กับทั้งพระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวง ซึ่งอภิบาลบำรุงสยามรัฐมหาชนบทนี้ ขอเทพเจ้าทั้งหลายผู้สิงสถิต ณ สยามรัฐนี้ ซึ่งสมเด็จพระบรมราชสมภารเจ้าได้บูชา ด้วยธรรมพลีอามิศพลีเนืองนิตย์ จงตั้งไมตรีจิตอภิบาลรักษาสมเด็จพระบรมราชสมภารเจ้า กับทั้งรัฐมณฑลทั่วทั้งจังหวัดพระราชอาณาเขต ให้สถาพรพ้นสรรพอันตราย สิท์ธมัต์ถุ สิท์ธมัต์ถุ สิท์ธมัต์ถุ อิทํ ผลํ เอตัส์มึ รตนัต์ยัส์มึ สัม์ปสาทน เจตโส ขอผลแห่งจิตที่เลื่อมใส ในพระรัตนตรัยอุดมวัตถุนั้น จงเป็นผลสัมฤทธิ จงเป็นผลสัมฤทธิ จงเป็นผลสัมฤทธิ ตามพระบรมราชประสงค์ทุกประการ เอวํก็มี ฯ

พระนามพระโอรสธิดา
ในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
รัชกาลที่ ๑

ประสูติก่อนอุปราชาภิเษก

๑. เจ้าฟ้าหญิงพิกุลทอง ประสูติเมื่อปีระกานพศก จุลศักราช ๑๑๓๙ พ.ศ. ๒๓๒๐

เจ้าศิริรดจา น้องพระเจ้ากาวิละเมืองเชียงใหม่เป็นพระมารดา[๑]

ในรัชกาลที่ ๑ ได้รับพระสุพรรณบัฏ เป็นกรมขุนศรีสุนทร

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒ เมื่อปีมะเมีย จุลศักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓

๒. พระองค์เจ้าชายลำดวน ประสูติปีกุนเอกศก จุลศักราช ๑๑๔๑ พ.ศ. ๒๓๒๒

เจ้าจอมมารดาขะ

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๓๔๖

๓. พระองค์เจ้าหญิงเกสร ประสูติปีกุนเอกศก จุลศักราช ๑๑๔๑ พ.ศ. ๒๓๒๒

เจ้าจอมมารดาแก้ว

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

---

(๑) ดูประวัติในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๙๘ หน้า ๒๓๔

๔. พระองค์เจ้าชายอินทปั๋ต ประสูติปีชวดโทศก จุลศักราช ๑๑๔๒
พ.ศ. ๒๓๒๓
เจ้าจอมมารดาตัน
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๓๔๖

๕. พระองค์เจ้าชายก้อนแก้ว ประสูติปีฉลูตรีศก จุลศักราช ๑๑๔๓
พ.ศ. ๒๓๒๔
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาล่า
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๖. พระองค์เจ้าชายช้าง ประสูติปีฉลูตรีศก จุลศักราช ๑๑๔๓
พ.ศ. ๒๓๒๔
เจ้าจอมมารดาปุย
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

ประสูติเมื่ออุปราชาภิเษกแล้ว

๗. พระองค์เจ้าหญิงดวงจันทร์ ประสูติปีเถาะเบญจศก จุลศักราช ๑๑๔๕
พ.ศ. ๒๓๒๖
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาฉิม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๘. พระองค์เจ้าชายอสุนี ประสูติปีเถาะเบญจศก จุลศักราช ๑๑๔๕
พ.ศ. ๒๓๒๖
เจ้าจอมมารดาขำ
ในรัชกาลที่ ๑ ได้รับพระสุพรรณบัฏ เป็นกรมหมื่นเสนีเทพ

เมื่อ ณ วันอังคาร เดือน ๙ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๗๐ พ.ศ. ๒๓๕๑

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

เป็นต้นสกุล อสุนี

๙. พระองค์เจ้าหญิงโกมล ประสูติปีเถาะเบญจศก จุลศักราช ๑๑๔๕ พ.ศ. ๒๓๒๖

เจ้าจอมมารดาแก้วศาลาลอย

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๐. พระองค์เจ้าหญิงบุนนาค ประสูติปีมะเส็งสัปตศก จุลศักราช ๑๑๔๗ พ.ศ. ๒๓๒๘

เจ้าจอมมารดามา

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๑. พระองค์เจ้าหญิงดาราวดี ประสูติปีมะเส็งสัปตศก จุลศักราช ๑๑๔๗ พ.ศ. ๒๓๒๘ ได้เป็นพระชายากรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาน้อย

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๑๒. พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีมะเส็งสัปตศก จุลศักราช ๑๑๔๗ พ.ศ. ๒๓๒๘

เจ้าจอมมารดาสุวรรณา

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๑๓. พระองค์เจ้าหญิงโกสุม ประสูติปีมะเส็งสัปตศก จุลศักราช ๑๑๔๗ พ.ศ. ๒๓๒๘

เจ้าจอมมารดาพ่วง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๑๔. พระองค์เจ้าหญิงกำพุชฉัตร ประสูติปีมะเมียอัฐศก จุลศักราช ๑๑๔๘ พ.ศ. ๒๓๒๙
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดานักองค์อี[๑]
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๑๕. พระองค์เจ้าหญิงปัทมราช ประสูติปีมะแมนพศก จุลศักราช ๑๑๔๙ พ.ศ. ๒๓๓๐
เจ้าจอมมารดานุ้ย[๒]
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๑๖. พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีมะแมนพศก จุลศักราช ๑๑๔๙ พ.ศ. ๒๓๓๐
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาฉิม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๑๗. พระองค์เจ้าชายมั่ง ประสูติปีวอกสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๕๐ พ.ศ. ๒๓๓๑
เจ้าจอมมารดาเกศ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๘. พระองค์เจ้าชายสิงหราช ประสูติปีวอกสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๕๐ พ.ศ. ๒๓๓๑

---

(๑) เจ้าจอมมารดานักองค์อี พระธิดาสมเด็จพระนารายณ์ราชา พระเจ้ากรุงกัมพูชา ดูพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ หน้า ๓๘

(๒) เจ้าจอมมารดานุ้ย ธิดาเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัฒน์ ณ นคร)

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาล่า
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๙. พระองค์เจ้าหญิงกลัด ประสูติปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๑๕๑ พ.ศ. ๒๓๓๒
เจ้าจอมมารดามีใหญ่
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๐. พระองค์เจ้าหญิงฉิมพลี ประสูติปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๑๕๑ พ.ศ. ๒๓๓๒
เจ้าจอมมารดางิ้ว
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๒๑. พระองค์เจ้าชายสังกะทัต ประสูติปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๑๕๑ พ.ศ. ๒๓๓๒
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาฉิม
ในรัชกาลที่ ๓ ได้รับพระสุพรรณบัฏ เป็นกรมหมื่นนรานุชิต ครั้นรัชกาลที่ ๔ เลื่อนเป็นกรมขุนนรานุชิต
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔
เป็นต้นสกุล สังขทัต

๒๒. พระองค์เจ้าหญิงแก้ว ประสูติปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๑๕๑ พ.ศ. ๒๓๓๒
เจ้าจอมมารดาแจ่ม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๒๓. พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีกุนตรีศก จุลศักราช ๑๑๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๔

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดานักองค์เภา[๑]
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๒๔. พระองค์เจ้าหญิงศรีสุดาอับสร[๒] ประสูติปีกุนตรีศก จุลศักราช ๑๑๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๔
เจ้าจอมมารดาเพ็ง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๕. พระองค์เจ้าหญิงลมุด ประสูติปีกุนตรีศก จุลศักราช ๑๑๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๔
เจ้าจอมมารดามีน้อย
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ณ วันจันทร์ เดือน ๙ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีจอ จุลศักราช ๑๒๓๖ พ.ศ. ๒๔๑๗

๒๖. พระองค์เจ้าชายบัว ประสูติปีชวดจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๕๔ พ.ศ. ๒๓๓๕
เจ้าจอมมารดาศรี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓
เป็นต้นสกุล ปัทมสิงห์

๒๗. พระองค์เจ้าหญิงปุก ประสูติปีชวดจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๕๔ พ.ศ. ๒๓๓๕

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดานักองค์เภา
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

---

(๑) เจ้าจอมมารดานักองค์เภา พระธิดาสมเด็จพระนารายณ์ราชา พระเจ้ากรุงกัมพูชา ดูพระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ หน้า ๓๘

(๒) บางทีเรียกว่า พระองค์เจ้าหญิงดุสิดาอับสร

๒๘. พระองค์เจ้าหญิงดุษฎี ประสูติปีชวดจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๕๔
พ.ศ. ๒๓๓๕
เจ้าจอมมารดาเสม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๒๙. พระองค์เจ้าชายสุก ประสูติปีชวดจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๕๔
พ.ศ. ๒๓๓๕
เจ้าจอมมารดาเอม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๓๐. พระองค์เจ้าชายเพ็ชรหึง ประสูติปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕
พ.ศ. ๒๓๓๖
เจ้าจอมมารดาชู
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๓๑. พระองค์เจ้าหญิงวงศมาลา(๑) ประสูติปีฉลูเบญจศก จุลศักราช
๑๑๕๕ พ.ศ. ๒๓๓๖
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดานักองค์อี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๓๒. พระองค์เจ้าหญิงกนิษฐา(๒) ประสูติปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕
พ.ศ. ๒๓๓๖
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาน้อย
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๓๓. พระองค์เจ้าหญิงกำพร้า ประสูติปีขาลฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖
พ.ศ. ๒๓๓๗

---

(๑) บางทีเรียกว่า พระองค์เจ้าหญิงวงศ์กษัตริย์
(๒) ราชสกุลวงศ์ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๗ หน้า ๑๐๑ ว่า พระองค์เจ้าหญิง นิลวัตถา

เจ้าจอมมารดาบับภา
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๓๔. พระองค์เจ้าหญิงกลิ่น ประสูติปีขาลฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖ พ.ศ. ๒๓๓๗
เจ้าจอมมารดาภู่
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๓๕. พระองค์เจ้าหญิงรุ่ง ประสูติปีขาลฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖ พ.ศ. ๒๓๓๗
เจ้าจอมมารดาพลับจีน
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๓๖. พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีขาลฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖ พ.ศ. ๒๓๓๗
เจ้าจอมมารดาล้อม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๓๗. พระองค์เจ้าชายนพเก้า ประสูติปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๑๕๗ พ.ศ. ๒๓๓๘
เจ้าจอมมารดาสวน
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๓๘. พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๑๕๗ พ.ศ. ๒๓๓๘
เจ้าจอมมารดาตุ๊
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓๙. พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๑๕๘ พ.ศ. ๒๓๓๙

เจ้าจอมมารดาทรัพย์
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๔๐. พระองค์เจ้าชายสุด ประสูติปีมะเส็งนพศก จุลศักราช ๑๑๕๙
พ.ศ. ๒๓๔๐
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาน้อย
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๔๑. พระองค์เจ้าชายเณร ประสูติปีวอกโทศก จุลศักราช ๑๑๖๒
พ.ศ. ๒๓๔๓
เจ้าจอมมารดาไผ่
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔
เป็นต้นสกุล นีรสิงห์

๔๒. พระองค์เจ้าชายหอย ประสูติปีวอกโทศก จุลศักราช ๑๑๖๒
พ.ศ. ๒๓๔๓
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาตานี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๔๓. พระองค์เจ้าชายแตน ประสูติปีระกาตรีศก จุลศักราช ๑๑๖๓
พ.ศ. ๒๓๔๔
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาตานี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

ประสูติมาแต่ในแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี ๖ พระองค์ ประสูติเมื่ออุปราชาภิเษกแล้ว ๓๗ พระองค์ รวม ๔๓ พระองค์

พระนามพระโอรสธิดา
ในกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์
รัชกาลที่ ๒

ประสูติก่อนอุปราชาภิเษก

๑. พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีกุนตรีศก จุลศักราช ๑๑๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๔
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาสำลี(๑)
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๒. พระองค์เจ้าชายประยงค์ ประสูติปีกุนตรีศก จุลศักราช ๑๑๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๔
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาน่วม
ในรัชกาลที่ ๒ ได้รับพระสุพรรณบัฏ เป็นกรมหมื่นธิเบศร์บวร ในรัชกาลที่ ๔ เลื่อนกรม เป็นกรมขุนธิเบศร์บวร
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔
เป็นต้นสกุล บรรยงกะเสนา

๓. พระองค์เจ้าหญิงประชุมวงศ์ ประสูติปีขาลฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖ พ.ศ. ๒๓๓๗
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาสำลี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

---

(๑) เจ้าจอมมารดาสำลี พระราชธิดาสมเด็จพระเจ้าตากสิน กรุงธนบุรี ดูลำดับสกุลเก่าบางสกุล ภาคที่ ๔

๔. พระองค์เจ้าชายปาน ประสูติปีขาลฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖ พ.ศ. ๒๓๓๗
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาน่วม
ในรัชกาลที่ ๓ ได้รับพระสุพรรณบัฏ เป็นกรมหมื่นอมรมนตรี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๕. พระองค์เจ้าหญิงนัดดา ประสูติปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๑๕๘ พ.ศ. ๒๓๓๙
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาสำลี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๖. พระองค์เจ้าหญิงขนิษฐา ประสูติปีมะเมียสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๖๐ พ.ศ. ๒๓๔๑
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาน่วม[๑]
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือนยี่ แรม ๕ ค่ำ ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙ พระชันษา ๗๙ ปี

๗. พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีมะแมเอกศก จุลศักราช ๑๑๖๑ พ.ศ. ๒๓๔๒
ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาน่วม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๘. พระองค์เจ้าชายพงศ์อิศเรศ ประสูติปีวอกโทศก จุลศักราช ๑๑๖๒ พ.ศ. ๒๓๔๓

---

(๑) ราชสกุลวงศ์ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๗ ว่า ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาสำลี

ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาสำลี

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับสุพรรณบัฏ เป็นกรมหมื่นกษัตริย์ศรีศักดิเดช เมื่อ ณ วันจันทร์ เดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ ปีจอจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๒๔ พ.ศ. ๒๔๐๕

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อเดือน ๘ อุตราสาฒ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีจอฉศก จุลศักราช ๑๒๓๖ พ.ศ. ๒๔๑๗

เป็นต้นสกุล อิศรเสนา

๙. พระองค์เจ้าหญิงสุวรรณ ประสูติปีระกาตรีศก จุลศักราช ๑๑๖๓ พ.ศ. ๒๓๔๔

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาก้อนทอง

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๐. พระองค์เจ้าชายไม้เทศ ประสูติปีจอจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๖๔ พ.ศ. ๒๓๔๕

เจ้าจอมมารดาเหมใหญ่

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๑๑. พระองค์เจ้าชายภุมริน ประสูติปีจอจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๖๔ พ.ศ. ๒๓๔๕

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาทรัพย์

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

เป็นต้นสกุล ภุมรินทร

๑๒. พระองค์เจ้าหญิงอำพัน ประสูติปีกุนเบญจศก จุลศักราช ๑๑๖๕ พ.ศ. ๒๓๔๖

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาบึ่น
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๓ แรม ๑๒ ค่ำ
บีมะเส็งตรีศก จุลศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔
พระชันษา ๗๙ บี

๑๓. พระองค์เจ้าชายภุมเรศ ประสูติบีกุนเบญจศก จุลศักราช ๑๑๖๕
พ.ศ. ๒๓๔๖
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาทรัพย์
ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัฏ เป็นกรมหมื่นอมเรศรัศมี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๑๔. พระองค์เจ้าหญิงนฤมล ประสูติบีชวดฉศก จุลศักราช ๑๑๖๖
พ.ศ. ๒๓๔๗
ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารดาสำลี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

ประสูติเมื่อเป็นพระบัณฑูรน้อย

๑๕. พระองค์เจ้าหญิงงาม ประสูติบีขาลอัฐศก จุลศักราช ๑๑๖๘
พ.ศ. ๒๓๔๙
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาก้อนทอง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๖. พระองค์เจ้าชายเสือ ประสูติบีขาลอัฐศก จุลศักราช ๑๑๖๘
พ.ศ. ๒๓๔๙

ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารดาน่วม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔
เป็นต้นสกุล พยัคฆเสนา

๑๗. พระองค์เจ้าชายใย ประสูติปีเถาะนพศก จุลศักราช ๑๑๖๙ พ.ศ. ๒๓๕๐
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาศิลา
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔
เป็นต้นสกุล รังสิเสนา

๑๘. พระองค์เจ้าชายกระต่าย ประสูติปีเถาะนพศก จุลศักราช ๑๑๖๙ พ.ศ. ๒๓๕๐
ที่ ๖ ในเจ้าจอมมารดาน่วม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๙. พระองค์เจ้าชายทับทิม ประสูติปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๗๐ พ.ศ. ๒๓๕๑
เจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๐. พระองค์เจ้าหญิงมณฑา ประสูติปีมะเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ พ.ศ. ๒๓๕๒
ที่ ๗ ในเจ้าจอมมารดาน่วม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๒๑. พระองค์เจ้าชายฤกษ์ ประสูติ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมะเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ พ.ศ. ๒๓๕๒

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาน้อยเล็ก

ทรงผนวชเป็นสามเณรมาแต่รัชกาลที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นพระราชาคณะ สถิต ณ วัดบวรนิเวศ ครั้นรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงรับพระสุพรรณบัฏ เป็นกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ ฯ ครั้นรัชกาลที่ ๕ ได้เลื่อนพระยศเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ฯ ต่อมาได้ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษกเป็นสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ฯ ดำรงพระเกียรติเป็นสมเด็จพระมหาสังฆปรินายกทั่วทั้งพระราชอาณาเขต(๑) เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๔

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๒๘ กันยายน (ตรงกับ ณ วันพุธ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีมะโรงจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๕๔) พ.ศ. ๒๔๓๕ พระชันษา ๘๘ ปี ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๖๔

ประสูติเมื่ออุปราชาภิเษกแล้ว

๒๒. พระองค์เจ้าชายแฝด ประสูติปีมะเมียโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาทรัพย์

สิ้นพระชนม์ในวันประสูติ

๒๓. พระองค์เจ้าหญิงแฝด ประสูติปีมะเมียโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓

ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาทรัพย์

สิ้นพระชนม์ในวันประสูติ

๒๔. พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีมะเมียโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒
พ.ศ. ๒๓๕๓
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาศิลา
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๒๕. พระองค์เจ้าหญิงปทุเมศ ประสูติปีมะเมียโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒
พ.ศ. ๒๓๕๓
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเอี่ยม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๒๖. พระองค์เจ้าหญิงเกสร ประสูติปีมะเมียโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒
พ.ศ. ๒๓๕๓
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาปิ่น
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๒๗. พระองค์เจ้าชายชุมแสง ประสูติปีมะเมียโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒
พ.ศ. ๒๓๕๓
เจ้าจอมมารดาเล็ก
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔
เป็นต้นสกุล สหาวุธ

๒๘. พระองค์เจ้าชายสาททิพากร ประสูติปีมะเมียโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒
พ.ศ. ๒๓๕๓
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาน้อยเล็ก
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๙. พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีมะแมตรีศก จุลศักราช ๑๑๗๓
พ.ศ. ๒๓๕๔
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาม่วง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓๐. พระองค์เจ้าหญิงนุ่ม ประสูติปีมะแมตรีศก จุลศักราช ๑๑๗๓
พ.ศ. ๒๓๕๔
เจ้าจอมมารดานิ่ม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๗ แรม ๑๒ ค่ำ
ปีขาลสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๔๐ พ.ศ. ๒๔๒๑

๓๑. พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔
พ.ศ. ๒๓๕๕
เจ้าจอมมารดานก (ซึ่งภายหลังเป็นท้าวสมศักดิ์)
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๓๒. พระองค์เจ้าชายยุคันธร ประสูติปีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔
พ.ศ. ๒๓๕๕
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาน้อยเล็ก
ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัฏ เป็นกรมหมื่นอนันตการฤทธิ์
เมื่อ ณ วันจันทร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีเถาะนพศก จุลศักราช
๑๒๒๙ พ.ศ. ๒๔๑๐
ได้ว่ากรมช่างทหารในญวน
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕
เป็นต้นสกุล ยุคันธร

พระนามพระโอรสธิดา
ในกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ
รัชกาลที่ ๓

ประสูติเมื่อก่อนอุปราชาภิเษก

๑. พระองค์เจ้าหญิงอรุณ ประสูติ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๑ แรม ๕ ค่ำ ปีฉลูสัปตศก จุลศักราช ๑๑๖๗ พ.ศ. ๒๓๔๘
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาน้อย
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ณ วันจันทร์ เดือน ๘ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีระกาสัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘(๑)

๒. พระองค์เจ้าหญิงสำอาง ประสูติ ณ วันเสาร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีเถาะนพศก จุลศักราช ๑๑๖๙ พ.ศ. ๒๓๕๐
เจ้าจอมมารดาคุ้มใหญ่
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีมะเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๒๓๑ พ.ศ. ๒๔๑๒

๓. พระองค์เจ้าชายสว่าง ประสูติ ณ วันจันทร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๒ ค่ำ(๒) ปีกุนสัปตศก จุลศักราช ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดางิ้ว

---

(๑) ราชสกุลวงศ์ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๗ ว่า สิ้นพระชนม์ เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๗ แรม ๑๔ ค่ำ

(๒) ราชสกุลวงศ์ ว่า ขึ้นค่ำ ๑

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ ณ วันอังคาร เดือน ๓ แรม ๑๑ ค่ำ ปีระกาตรีศก จุลศักราช ๑๒๒๓ พ.ศ. ๒๔๐๔

๔. พระองค์เจ้าหญิงอัมพร ประสูติ ณ วันอาทิตย์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑ ค่ำ ปีกุนสัปตศก จุลศักราช ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘
เจ้าจอมมารดาแสง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒ ปีฉลูนพศก จุลศักราช ๑๑๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐

๕. พระองค์เจ้าหญิงสังวาล ประสูติ ณ วันจันทร์ เดือน ๘ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๕๙
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเพื่อง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ณ วันจันทร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีมะโรงโทศก จุลศักราช ๑๒๔๒ พ.ศ. ๒๔๒๓

๖. พระองค์เจ้าชายกำภู ประสูติ ณ วันศุกร์ เดือน ๖ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีฉลูนพศก จุลศักราช ๑๑๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐
เจ้าจอมมารดาคำ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙
เป็นต้นสกุล กำภู

๗. พระองค์เจ้าชายกัมพล ประสูติ ณ วันศุกร์ เดือน ๗ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีฉลูนพศก จุลศักราช ๑๑๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาตานี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒ ปีมะแมเบญจศก จุลศักราช ๑๑๘๕ พ.ศ. ๒๓๖๖

๘. พระองค์เจ้าชายอุทัย ประสูติ ณ วันอังคาร เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ ปีฉลูนพศก จุลศักราช ๑๑๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดางิ้ว

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ ณ วันศุกร์ เดือน ๘ แรมค่ำ ๑ ปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๒๑๑ พ.ศ. ๒๓๙๒

๙. พระองค์เจ้าชายเกสรา ประสูติ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๑ แรม ๘ ค่ำ ปีฉลูนพศก จุลศักราช ๑๑๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐

เจ้าจอมมารดาคุ้มเล็ก

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัฏ เป็นกรมหมื่นอานุภาพพิศาลศักดิ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๔ แรม ๗ ค่ำ ปีฉลูสัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗ พ.ศ. ๒๔๐๘

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ แรม ๑๒ ค่ำ ปีระกาเบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ พ.ศ. ๒๔๑๖

เป็นต้นสกุล เกสรา

๑๐. พระองค์เจ้าชายเนตร ประสูติ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ ขึ้นค่ำ ๑ ปีขาลสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๘๐ พ.ศ. ๒๓๖๑

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาเพื่อง

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ ปีมะเมียฉศก จุลศักราช ๑๑๙๖ พ.ศ. ๒๓๗๗

๑๑. พระองค์เจ้าชายขจร ประสูติ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะโรงโทศก จุลศักราช ๑๑๘๒ พ.ศ. ๒๓๖๒

เจ้าจอมมารดานิ่ม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ ณ วันพุธ เดือน ๓ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะเมีย ฉศก จุลศักราช ๑๑๙๖ พ.ศ. ๒๓๗๗

๑๒. พระองค์เจ้าชายอิศราพงศ์ ประสูติ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๓ ค่ำ ปีมะโรงโทศก จุลศักราช ๑๑๘๒ พ.ศ. ๒๓๖๓ พระองค์เจ้าดาราวดี ในกรมพระราชวังบวรฯ รัชกาลที่ ๑ เป็นพระมารดา ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัฏ เป็นเจ้าฟ้าอิศราพงศ์เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีกุนตรีศก จุลศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๔
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ ณ วันอังคาร เดือน ๑๑ แรม ๑๐ ค่ำ ปีระกาตรีศก จุลศักราช ๑๒๒๓ พ.ศ. ๒๔๐๔
เป็นต้นสกุล อิศรศักดิ์

๑๓. พระองค์เจ้าหญิงอัมพา ประสูติ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๘ แรม ๔ ค่ำ ปีมะเส็งตรีศก จุลศักราช ๑๑๘๓ พ.ศ. ๒๓๖๔
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาฉิมสิงหพ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒ ปีมะแมเบญจศก จุลศักราช ๑๑๘๕ พ.ศ. ๒๓๖๖

๑๔. พระองค์เจ้าชายนุช ประสูติ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๑ แรม ๑๑ ค่ำ ปีมะเส็งตรีศก จุลศักราช ๑๑๘๓ พ.ศ. ๒๓๖๔
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาเพื่อง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ณ วันพุธ เดือน ๑๑ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีจอฉศก จุลศักราช ๑๒๓๖ พ.ศ. ๒๔๑๗
เป็นต้นสกุล อนุชะศักดิ์

๑๕. พระองค์เจ้าชายแฉ่ง ประสูติ ณ วันศุกร์ เดือน ๖ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมะเมีย จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๘๔ พ.ศ. ๒๓๖๕
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดางิ้ว
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ ปีมะโรงฉศก จุลศักราช ๑๒๐๖ พ.ศ. ๒๓๘๗

ประสูติเมื่ออุปราชาภิเษกแล้ว

๑๖. พระองค์เจ้าชาย ประสูติ ณ วันพุธ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีวอก ฉศก จุลศักราช ๑๑๘๖ พ.ศ. ๒๓๖๗
เจ้าจอมมารดาลูกจันทน์
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ ปีกุนนพศก จุลศักราช ๑๑๘๙ พ.ศ. ๒๓๗๐

๑๗. พระองค์เจ้าชาย ประสูติ ณ วันศุกร์ เดือน ๘ อุตราสาฒ ขึ้นค่ำ ๑ ปีระกาสัปตศก จุลศักราช ๑๑๘๗ พ.ศ. ๒๓๖๘
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาฉิมสิงหพ
สิ้นพระชนม์ในวันประสูติ

๑๘. พระองค์เจ้าชายเริงคนอง (ป๊อก) ประสูติ ณ วันจันทร์ เดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีฉลูเอกศก จุลศักราช ๑๑๙๑ พ.ศ. ๒๓๗๒
เจ้าจอมมารดาเอม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ณ วันเสาร์ เดือน ๗ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีมะเมีย จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๔๔ พ.ศ. ๒๔๒๕
เป็นต้นสกุล นันทิศักดิ์

๑๙. พระองค์เจ้าบันเทิง ประสูติ ณ วันจันทร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีฉลู เอกศก จุลศักราช ๑๑๙๑ พ.ศ. ๒๓๗๒
ได้เป็นพระชายา สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์
เจ้าจอมมารดาภู
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๒๐. พระองค์เจ้าชายอินทวงศ์ ประสูติ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๓ แรม ๑๔ ค่ำ ปีฉลูเอกศก จุลศักราช ๑๑๙๑ พ.ศ. ๒๓๗๒
เจ้าจอมมารดาพัน
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ ณ วันศุกร์ เดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ ปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๙๘

ประสูติมาแต่ก่อนอุปราชาภิเษก ๑๕ พระองค์ ประสูติ เมื่ออุปราชาภิเษก ๕ พระองค์ รวม ๒๐ พระองค์

พระนามพระเจ้าลูกเธอ
ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ ๔

ประสูติเมื่อก่อนบวรราชาภิเษก

๑. พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีมะแมสัปตศก จุลศักราช ๑๑๙๗ พ.ศ. ๒๓๗๘
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเอม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒. พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ ขึ้นค่ำ ๑ ปีระกานพศก จุลศักราช ๑๑๙๙ พ.ศ. ๒๓๘๐
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดามาลัย
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓. พระองค์เจ้าชายยอดยิ่งยศ บวรราโชรสรัตนราชกุมาร ประสูติ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ แรม ๒ ค่ำ ปีจอสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๘๑
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาเอม
ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัฏ เป็นกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีระกาตรีศก จุลศักราช ๑๒๒๓ พ.ศ. ๒๔๐๔

ถึงรัชกาลที่ ๕ ได้พระราชทานอุปราชาภิเษก เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล
ทิวงคตในรัชกาลที่ ๕ ณ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๓ ค่ำ ปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘

๔. พระองค์เจ้าชาย ประสูติ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๐ แรม ๑๒ ค่ำ ปีจอสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๘๑
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดากุหลาบ

๕. พระองค์เจ้าหญิงดวงประภา ประสูติ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๓ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีจอสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๘๑
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดามาลัย
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ วันที่ ๒ เมษายน ร.ศ. ๑๑๔ พ.ศ. ๒๔๓๘

๖. พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ ณ วันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีจอสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๘๑
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาตาด

๗. พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีกุนเอกศก จุลศักราช ๑๒๐๑ พ.ศ. ๒๓๘๒
เจ้าจอมมารดาใย

๘. พระองค์เจ้าหญิงบุบผา ประสูติ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๘ ปีกุนเอกศก จุลศักราช ๑๒๐๑ พ.ศ. ๒๓๘๒
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดากลีบ

๙. พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีกุนเอกศก จุลศักราช ๑๒๐๑ พ.ศ. ๒๓๘๒
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาบาง

๑๐. พระองค์เจ้าชายสุธารส ประสูติ ณ วันจันทร์ เดือน ๙ ขึ้น ๕ ค่ำ
ปีชวดโทศก จุลศักราช ๑๒๐๒ พ.ศ. ๒๓๘๓
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดากุหลาบ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๑๙ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๒ พ.ศ. ๒๔๓๖
เป็นต้นสกุล สุธารส

๑๑. พระองค์เจ้าหญิงสุดาสวรรค์ ประสูติ ณ วันพุธ เดือน ๙ ขึ้น ๗ ค่ำ
ปีชวดโทศก จุลศักราช ๑๒๐๒ พ.ศ. ๒๓๘๓
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดามาลัย
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ ณ วันที่ ๔ ตุลาคม ร.ศ. ๑๓๑ พ.ศ. ๒๔๕๕

๑๒. พระองค์เจ้าชายวรรัตน์ ประสูติ ณ วันเสาร์ เดือน ๖ แรม ๑๒ ค่ำ
ปีฉลูตรีศก จุลศักราช ๑๒๐๓ พ.ศ. ๒๓๘๔
เจ้าจอมมารดาเกด
ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสุพรรณบัฏ เป็นกรมหมื่นพิศาลบวรศักดิ เมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๒ แรม ๗ ค่ำ ปีมะเส็งตรีศก จุลศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๒๐ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๕ พ.ศ. ๒๔๔๙
เป็นต้นสกุล วรรัตน

๑๓. พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีฉลูตรีศก จุลศักราช ๑๒๐๓ พ.ศ. ๒๓๘๔
เจ้าจอมมารดาบัว

๑๔. พระองค์เจ้าหญิงตลับ ประสูติปีฉลูตรีศก จุลศักราช ๑๒๐๓ พ.ศ. ๒๓๘๔

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดากลีบ

๑๕. พระองค์เจ้าชายปรีดา ประสูติ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๘ ปีขาลจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๐๔ พ.ศ. ๒๓๘๕

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาเอม

๑๖. พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ ณ วันเสาร์ เดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะโรงฉศก จุลศักราช ๑๒๐๖ พ.ศ. ๒๓๘๗

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาบาง

๑๗. พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีมะโรงฉศก จุลศักราช ๑๒๐๖ พ.ศ. ๒๓๘๗

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเพื่อน

๑๘. พระองค์เจ้าชายภาณุมาศ ประสูติ ณ วันเสาร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีมะเส็งสัปตศก จุลศักราช ๑๒๐๗ พ.ศ. ๒๓๘๘

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเอี่ยม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันเสาร์ เดือน ๙ แรม ๓ ค่ำ ปีชวดสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๕๐ พ.ศ. ๒๔๓๑

เป็นต้นสกุล ภาณุมาศ

๑๙. พระองค์เจ้าชายหัสดินทร์ ประสูติ ณ วันอังคาร เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีมะเส็งสัปตศก จุลศักราช ๑๒๐๗ พ.ศ. ๒๓๘๘

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาหนู

ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสุพรรณบัฏ เป็นกรมหมื่นบริรักษ์นรินทร์ฤทธิ์ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๒ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีมะเส็งตรีศก จุลศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันเสาร์ เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ ปีจออัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙
เป็นต้นสกุล หัสดินทร

๒๐. พระองค์เจ้าชายเนาวรัตน์ ประสูติ ณ วันอังคาร เดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีมะเส็งสัปตศก จุลศักราช ๑๒๐๗ พ.ศ. ๒๓๘๘
ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาเอม
ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสุพรรณบัฏ เป็นกรมหมื่นสถิตย์ธำรงสวัสดิ เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีมะเส็งตรีศก จุลศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๓
เป็นต้นสกุล นวรัตน์

๒๑. พระองค์เจ้าชายเบญจางค์ ประสูติ ณ วันศุกร์ เดือน ๔ แรม ๘ ค่ำ ปีมะเส็งตรีศก จุลศักราช ๑๒๐๗ พ.ศ. ๒๓๘๘
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาเพ็อน
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีชวดอัฐศก พ.ศ. ๒๔๑๙

๒๒. พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีมะแมนพศก จุลศักราช ๑๒๐๙ พ.ศ. ๒๓๙๐
เจ้าจอมมารดาด๊า

๒๓. พระองค์เจ้าชายยุคุนธร ประสูติ ณ วันจันทร์ เดือน ๘ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีวอกสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๑๐ พ.ศ. ๒๓๙๑
เจ้าจอมมารดาแย้ม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕
เป็นต้นสกุล ยุคนธรานนท์

๒๔. พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีวอกสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๑๐ พ.ศ. ๒๓๙๑
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดากลีบ

๒๕. พระองค์เจ้าหญิงราชี ประสูติ ณ วันเสาร์ เดือน ๑๒ แรม ๑ ค่ำ ปีวอกสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๑๐ พ.ศ. ๒๓๙๑
เจ้าจอมมารดาเยี่ยง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๘ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๘ พ.ศ. ๒๔๔๒

๒๖. พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๒๑๑ พ.ศ. ๒๓๙๒
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาเอี่ยม

๒๗. พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๒๑๑ พ.ศ. ๒๓๙๒
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาค้า

๒๘. พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๒๑๑ พ.ศ. ๒๓๙๒
เจ้าจอมมารดาเทีย

๒๙. พระองค์เจ้าชายกระจ่าง ประสูติ ณ วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๐ ค่ำ
ปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๒๑๑ พ.ศ. ๒๓๙๒
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาเพื่อน
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๓๐. พระองค์เจ้าหญิงวงจันทร์ ประสูติ ณ วันอังคาร เดือน ๘ บูรพาสาฒ
ขึ้น ๗ ค่ำ ปีจอโทศก จุลศักราช ๑๒๑๒ พ.ศ. ๒๓๙๓
ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารดาเอม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ ณ วันที่ ๒๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๙

๓๑. พระองค์เจ้าชายวัชรินทร์ ประสูติปีจอโทศก จุลศักราช ๑๒๑๒
พ.ศ. ๒๓๙๓
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาตาด

๓๒. พระองค์เจ้าหญิงจำเริญ ประสูติ ณ วันอังคาร เดือน ๘ อุตราสาฒ
แรม ๑๒ ค่ำ ปีจอโทศก จุลศักราช ๑๒๑๒ พ.ศ. ๒๓๙๓
ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดากลีบ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๑๓ กันยายน ร.ศ. ๑๒๖
พ.ศ. ๒๔๕๐

๓๓. พระองค์เจ้าหญิงถนอม ประสูติ ณ วันพุธ เดือน ๘ อุตราสาฒ
แรม ๑๒ ค่ำ ปีจอโทศก จุลศักราช ๑๒๑๒ พ.ศ. ๒๓๙๓
เจ้าจอมมารดาพัน
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันอังคาร เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๑ ค่ำ
ปีระกาสัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘

ประสูติเมื่อบวรราชาภิเษกแล้ว

๓๔. พระองค์เจ้าชายโตสินี ประสูติ ณ วันเสาร์ เดือน ๑๒ แรม ๗ ค่ำ ปีกุนตรีศก จุลศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๔
ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารดากลีบ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ ณ วันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๘
เป็นต้นสกุล โตษะณีย์

๓๕. พระองค์เจ้าชายเฉลิมลักษณวงศ์ ประสูติ ณ วันจันทร์ เดือน ๙ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๒๑๕ พ.ศ. ๒๓๙๖
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาขลิบ
ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสุพรรณบัฏเป็นกรมหมื่นวรวัฒน์สุภากร เมื่อ ณ วันจันทร์ที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๖
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน พ.ศ ๒๔๕๖

๓๖. พระองค์เจ้าชายนันทวัน ประสูติ ณ วันอังคาร เดือน ๑๑ แรม ๘ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๒๑๕ พ.ศ. ๒๓๙๖
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาหนู
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๒ เมษายน ร.ศ. ๑๑๐ พ.ศ. ๒๔๓๔
เป็นต้นสกุล นันทวัน

๓๗. พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๒๑๕ พ.ศ. ๒๓๙๖
เจ้าจอมมารดาจัน

๓๘. พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๒๑๕ พ.ศ. ๒๓๙๖
ที่ ๖ ในเจ้าจอมมารดากลีบ

๓๙. พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีขาลฉศก จุลศักราช ๑๒๑๖ พ.ศ. ๒๓๙๗
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาพลับ

๔๐. พระองค์เจ้าชายวัฒนา ประสูติ ณ วันเสาร์ เดือนอ้าย แรม ๔ ค่ำ ปีขาลฉศก จุลศักราช ๑๒๑๖ พ.ศ. ๒๓๙๗
เจ้าจอมมารดาลำภู

๔๑. พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีขาลฉศก จุลศักราช ๑๒๑๑ พ.ศ. ๒๓๙๗
ที่ ๗ ในเจ้าจอมมารดากลีบ

๔๒. พระองค์เจ้าหญิงภัควดี ประสูติ ณ วันจันทร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๙๘
เจ้าจอมมารดาพลอย
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๘ พ.ศ. ๒๔๘๓

๔๓. พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๙๘
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาช้อย

๔๔. พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๙๘
ที่ ๘ ในเจ้าจอมมารดากลีบ

๔๕. พระองค์เจ้าหญิงวรภักตร์ ประสูติ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๒ แรม ๑๕ ค่ำ ปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๙๘

เจ้าจอมมารดาส่าน
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อวันที่ ๒๙ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๗

๔๖. พระองค์เจ้าหญิงวิลัยทรงกัลยา ประสูติ ณ วันจันทร์ เดือนยี่ แรม ๖ ค่ำ ปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๙๘
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาขลิบ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๔๗. พระองค์เจ้าหญิงเฉิดโฉม ประสูติ ณ วันเสาร์ เดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๙๙
เจ้าจอมมารดาสีดา
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบัน เมื่อวันที่ ๑๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๙

๔๘. พระองค์เจ้าหญิงประโลมโลก ประสูติ ณ วันเสาร์ เดือน ๗ แรม ๓ ค่ำ ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๙๙
เจ้าจอมมารดาแก้ว
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๒๕ มกราคม ร.ศ. ๑๑๙ พ.ศ. ๒๔๔๓

๔๙. พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๙๙
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาพลับ

๕๐. พระองค์เจ้าชายพรหเมศ ประสูติ ณ วันพุธ เดือน ๙ แรม ๑๑ ค่ำ ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๙๙
เจ้าจอมมารดาพรหมา
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๑๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๔
เป็นต้นสกุล พรหเมศ

๕๑. พระองค์เจ้าหญิงโศภส่าง ประสูติ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๙๙
เจ้าจอมมารดาหงส์

๕๒. พระองค์เจ้าหญิงพิมพับสรสร้อย ประสูติ ณ วันพุธ เดือนอ้าย ขึ้น ๙ ค่ำ ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๙๙
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาวันดี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อวันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๘

๕๓. พระองค์เจ้าชายจรูญโรจน์เรืองศรี ประสูติ ณ วันอังคาร เดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๙๙
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาช้อย
ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสุพรรณบัฏ เป็นกรมหมื่นจรัสพรปฏิภาณ เมื่อ ณ วันพุธที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๙
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๒๕ กันยายน ร.ศ. ๑๒๖
เป็นต้นสกุล จรูญโรจน์

๕๔. พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีมะเส็งนพศก จุลศักราช ๑๒๑๙ พ.ศ. ๒๔๐๐
ที่ ๙ ในเจ้าจอมมารดากลีบ

๕๕. พระองค์เจ้าชายสนั่น ประสูติ ณ วันเสาร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะเส็งนพศก จุลศักราช ๑๒๑๙ พ.ศ. ๒๔๐๐
เจ้าจอมมารดาอ่อน
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ ณ วันที่ ๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๖
เป็นต้นสกุล สายสนั่น

๕๖. พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีมะเส็งนพศก จุลศักราช ๑๒๑๙ พ.ศ. ๒๔๐๐

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาช้อย

๕๗. พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีมะเมียสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๒๐ พ.ศ. ๒๔๐๑

เจ้าจอมมารดาสายบัว

สิ้นพระชนม์เมื่อชนมายุได้ ๖ วัน

๕๘. พระองค์เจ้าหญิงสอางองค์ ประสูติ ณ วันพฤหัสบดี เดือนยี่ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีวอกโทศก จุลศักราช ๑๒๒๒ พ.ศ. ๒๔๐๓

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาวันดี

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อวันที่ ๒๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๕

ประสูติก่อนบวรราชาภิเษก ๓๓ พระองค์ ประสูติเมื่อบวรราชาภิเษกแล้ว ๒๕ พระองค์ รวม ๕๘ พระองค์

พระนามพระองค์เจ้าลูกเธอ
ในกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ
รัชกาลที่ ๕

ประสูติก่อนอุปราชาภิเษก

๑–๒. พระองค์เจ้าชายแฝด ประสูติปีมะเส็งนพศก จุลศักราช ๑๒๑๙ พ.ศ. ๒๔๐๐
จอมมารดาหม่อมหลวงปริก เจษฎางกูร
สิ้นพระชนม์ปีเดียวกัน

๓. พระองค์เจ้าหญิงปฐมพิสมัย ประสูติ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๙ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีจอจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๒๔ พ.ศ. ๒๔๐๕
จอมมารดากรุด
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๓ แรม ๓ ค่ำ ปีขาลสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๔๐ พ.ศ. ๒๔๒๑

ประสูติเมื่ออุปราชาภิเษกแล้ว

๔. พระองค์เจ้าชายวิไลยวรวิลาศ ประสูติ ณ วันพุธ เดือน ๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีมะเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๒๓๑ พ.ศ. ๒๔๑๒
จอมมารดาเข็ม
เป็นต้นสกุล วิไลยวงศ์

๕. พระองค์เจ้าชายกาญจโนภาสรัศมี ประสูติ ณ วันจันทร์ เดือน ๘ แรม ๑๓ ค่ำ ปีมะเมียโทศก จุลศักราช ๑๒๓๒ พ.ศ. ๒๔๑๓
จอมมารดาปริกเล็ก ณ นคร
ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสุพรรณบัฏ เป็นกรมหมื่นชาญไชยบวรยศ เมื่อ ณ วันจันทร์ ที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๑
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อวันที่ ๒๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๓
เป็นต้นสกุล กาญจนะวิชัย

๖. พระองค์เจ้าชาย (ยังไม่มีพระนาม) ประสูติปีมะเมียโทศก จุลศักราช ๑๒๓๒ พ.ศ. ๒๔๑๓
ที่ ๑ ในจอมมารดาเวก
สิ้นพระชนม์ปีเดียวกัน

๗. พระองค์เจ้าชาย (ยังไม่มีพระนาม) ประสูติปีมะเมียโทศก จุลศักราช ๑๒๓๒ พ.ศ. ๒๔๑๓
จอมมารดาละม้าย

๘. พระองค์เจ้าหญิงภัททาวดีศรีราชธิดา ประสูติ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๘ แรม ๘ ค่ำ ปีมะแมตรีศก จุลศักราช ๑๒๓๓ พ.ศ. ๒๔๑๔
ที่ ๑ ในจอมมารดาเลี่ยมเล็ก
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๒๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๘ พ.ศ. ๒๔๔๒

๙. พระองค์เจ้าชายกัลยาณประวัติ ประสูติ ณ วันจันทร์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีมะแมตรีศก จุลศักราช ๑๒๓๓ พ.ศ. ๒๔๑๔
จอมมารดาเลี่ยมใหญ่

ในรัชกาลที่ ๖ ได้รับพระสุพรรณบัฏ เป็นกรมหมื่นกวีพจน์สุปรีชา
เมื่อ ณ วันอังคาร ที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๖
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๗ เมื่อวันที่ ๑๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๐
เป็นต้นสกุล กัลยาณะวงศ์

๑๐. พระองค์เจ้าหญิงธิดาจำรัสแสงศรี ประสูติ ณ วันเสาร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีมะแมตรีศก จุลศักราช ๑๒๓๓ พ.ศ. ๒๔๑๔
จอมมารดาเขียวใหญ่
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๒๔ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๖ พ.ศ. ๒๔๔๐

๑๑. พระองค์เจ้าหญิงฉายรัศมีหิรัญพรรณ ประสูติ ณ วันพุธ เดือนยี่ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีมะแมตรีศก จุลศักราช ๑๒๓๓ พ.ศ. ๒๔๑๔
จอมมารดาบุ่ย
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๗ พ.ศ. ๒๔๗๑

๑๒. พระองค์เจ้าหญิง (ยังไม่มีพระนาม) ประสูติปีวอก จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ พ.ศ. ๒๔๑๕
ที่ ๒ ในจอมมารดาเวก
สิ้นพระชนม์ปีเดียวกัน

๑๓. พระองค์เจ้าหญิงกลีบแก่นจันทนารัตน์ ประสูติ ณ วันจันทร์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ พ.ศ. ๒๔๑๕
ที่ ๑ ในจอมมารดาจั่น
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ ปีกุนสัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘

๑๔. พระองค์เจ้าชายสุทัศนนิภาธร ประสูติ ณ วันศุกร์ เดือน ๔ แรม ๑๕ ค่ำ ปีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ พ.ศ. ๒๔๑๕
จอมมารดาหม่อมหลวงนวม ปาลกะวงศ์
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ ณ วันที่ ๒๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๑
เป็นต้นสกุล สุทัศนีย์

๑๕. พระองค์เจ้าชายวรวุฒิอาภรณ์ ประสูติ ณ วันพุธ เดือน ๕ แรม ๑๑ ค่ำ ปีระกาเบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ พ.ศ. ๒๔๑๖
จอมมารดาป้อม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อวันที่ ๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๘
เป็นต้นสกุล วรวุฒิ

๑๖. พระองค์เจ้าชายโอภาสไพศาลรัศมี ประสูติ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๖ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีระกา เบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ พ.ศ. ๒๔๑๖
จอมมารดาหม่อมราชวงศ์กลีบ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๒๙ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๖ พ.ศ. ๒๔๔๐

๑๗. พระองค์เจ้าชาย (ยังไม่ทันมีพระนาม) ประสูติปีระกาเบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ พ.ศ. ๒๔๖๑
จอมมารดาอิน
สิ้นพระชนม์ปีเดียวกัน

๑๘. พระองค์เจ้าหญิงอับสรศรีราชกานดา ประสูติ ณ วันอาทิตย์ เดือนยี่ แรม ๙ ค่ำ ปีระกา เบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ พ.ศ. ๒๔๖๑

จอมมารดาต่วน
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ ณ วันที่ ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๐

๑๙. พระองค์เจ้าชายรุจาวรณวี ประสูติ ณ วันพุธ เดือน ๘ อุตราสาฒ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีจอฉศก จุลศักราช ๑๒๓๖ พ.ศ. ๒๔๑๗
จอมมารดาสมบุญ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๘
เป็นต้นสกุล รุจจวิชัย

๒๐. พระองค์เจ้าหญิงเทววิไลยวรรณ ประสูติ ณ วันเสาร์ เดือน ๗ แรม ๗ ค่ำ ปีกุนสัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘
จอมมารดาสุ่นใหญ่
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๘

๒๑. พระองค์เจ้าชายวิบูลยพรรณรังษี ประสูติ ณ วันพุธ เดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙
จอมมารดาเขียวเล็ก
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๓ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๗ พ.ศ. ๒๔๕๑
เป็นต้นสกุล วิบูลยพรรณ

๒๒. พระองค์เจ้าชายรัชนีแจ่มจรัส ประสูติ ณ วันพุธ เดือนยี่ แรม ๑๑ ค่ำ ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙
ที่ ๒ ในจอมมารดาเลี่ยมเล็ก

ในรัชกาลที่ ๖ ได้รับพระสุพรรณบัฏ เป็นกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ เมื่อ ณ วันอังคาร ที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๖
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๘ เมื่อวันที่ ๒๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๘
เป็นต้นสกุล รัชนี

๒๓. พระองค์เจ้าชายไชยรัตนวโรภาส ประสูติ ณ วันอังคาร เดือน ๓ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙
จอมมารดาปริกใหญ่
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๑๘ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๖ พ.ศ. ๒๔๔๐

๒๔. พระองค์เจ้าหญิงวิมลมาศมาลี ประสูติ ณ วันพุธ เดือน ๔ แรม ๘ ค่ำ ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙
ที่ ๒ ในจอมมารดาจั่น
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อวันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๔

๒๕. พระองค์เจ้าหญิงสุนทรีนาฏ ประสูติ ณ วันอังคาร เดือน ๖ แรม ๔ ค่ำ ปีมะโรงโทศก จุลศักราช ๑๒๔๒ พ.ศ. ๒๔๒๓
จอมมารดาสุ่นเล็ก

๒๖. พระองค์เจ้าหญิงประสาทสมร ประสูติ ณ วันพุธ เดือน ๔ แรม ๑๒ ค่ำ ปีมะเมียจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๔๔ พ.ศ ๒๔๒๕
จอมมารดายิ้ม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ ณ วันที่ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๖

๒๗. พระองค์เจ้าชายบวรวิสุทธิ์ ประสูติ ณ วันจันทร์ เดือนยี่ แรม ๙ ค่ำ ปีมะแมเบญจศก จุลศักราช ๑๒๔๕ พ.ศ. ๒๔๒๖

จอมมารดาสอาด
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๘ เมษายน ร.ศ. ๑๒๙ พ.ศ. ๒๔๕๓
เป็นต้นสกุล วิสุทธิ

๒๘. พระองค์เจ้าหญิงกมุทมาลี ประสูติ ณ วันศุกร์ เดือน ๙ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีวอก ฉศก จุลศักราช ๑๒๔๖ พ.ศ. ๒๔๒๗
จอมมารดาหม่อมราชวงศ์เชื้อ อิศรางกูร
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ ณ วันที่ ๒๗ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๐ พ.ศ. ๒๔๕๔

๒๙. พระองค์เจ้าหญิงศรีสุดสวาดิ ประสูติ ณ วันศุกร์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีวอกฉศก จุลศักราช ๑๒๔๖ พ.ศ. ๒๔๒๗
จอมมารดาแข
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบัน เมื่อวันที่ ๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๙

ประสูติก่อนอุปราชาภิเษก ๓ พระองค์ ประสูติเมื่ออุปราชาภิเษกแล้ว ๒๖ พระองค์ รวม ๒๙ พระองค์

รายพระนามบวรราชสกุล